

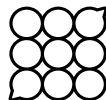
ISSN: 2617-9113(print)
2617-9121(online)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Реферований щорічний журнал
Випуск №17

Funded by:
 Federal Ministry
of Finance
on the basis of a decision
of the Bundestag

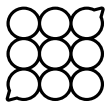
ISSN: 2617-9113(print)
2617-9121(online)

HOLOCAUST STUDIES: A UKRAINIAN FOCUS

**Peer-reviewed annual Journal
Volume 17**

Funded by:
 Federal Ministry
of Finance
on the basis of a decision
of the Bundestag

**Dnipro
2025**

Рекомендовано до друку Міжнародною редакційною радою Інституту «Ткума»

Венгерська Вікторія (*Україна*); Вежбенец Вацлав (*Польща*); Врадій Єгор (*Україна*); Гриневич Владислав (*Україна*); Зайцев Олександр (*Україна*); Кравчук Андрій (*Канада*); Магочі Пол-Роберт (*Канада*); Петровський-Штерн Йоханан (*США*); Побережний Геннадій (*США*); Полонські Ентоні (*США*); Попп Руслана (*Україна*); Портнов Андрій (*Німеччина*); Салата Оксана (*Україна*); Струве Кай (*Німеччина*); Уманський Андрій (*Франція/Німеччина*); Ханін Зеєв (*Ізраїль*); Шаталов Денис (*Україна*).

П78 **Проблеми історії Голокосту: український вимір.** Реферований щорічний журнал. Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» ; ПП «Ліра ЛТД», 2025. Вип. 17. 200 с.

Поточний випуск розрахований на дослідників, викладачів історії та гуманітарних наук, аспірантів, докторантів, студентів й усіх, хто цікавиться дослідженнями Голокосту і вивченням Шоа в контексті інших геноцидів та історії Другої світової війни.

Головний редактор: Йоханан Петровський-Штерн (Ph.D.)

Редактор-засновник: Ігор Щупак (к.і.н./Ph.D.)

Відповідальний редактор: Єгор Врадій (к.і.н.)

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами в статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації «Проблеми історії Голокосту: український вимір» Серія КВ №23538-13378P від 08.08.2018 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б (історичні спеціальності – 032). Наказ МОН України від 09.02.2021 №157 (Додаток 4).

ISSN: 2617-9113 (print)

УДК 930.85

ISSN: 2617-9121 (online)

© Український інститут вивчення Голокосту
«Ткума» («Відродження»), 2025
© ПП «Ліра ЛТД», 2025

International Editorial Board of the “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies

Hrynevych, Vladislav, Doctor of Political Sciences, Senior Researcher of Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies at National Academy of Sciences of Ukraine (*Ukraine, Kyiv*);

Khanin, Vladimir (Ze'ev), Ph.D., Professor at the Institute for Euro-Asian Jewish Studies, Herzliya, and Bar-Ilan University (*Israel, Ariel – Ramat Gan*);

Krawchuk, Andrii, Ph.D., Professor of the Department of Religious Studies at the University of Sundbury (*Canada, Sudbury*);

Magocsi, Paul-Robert, Ph.D., Professor of History, Political Science, and Chair of Ukrainian Studies at the University of Toronto (*Canada, Toronto*);

Petrovsky-Shtern, Yohanan, Ph.D., The Crown Family Professor of Jewish Studies, Professor of Jewish History at the Northwestern University (*USA, Chicago*);

Poberezhny, Gennadi, Ph.D., Ukrainian Free University (*Germany, Munich*), Harvard Ukrainian Research Institute (*USA*);

Polonsky, Antony, Ph.D., Emeritus Professor of Holocaust Studies at Brandeis University (*USA*);

Popp, Ruslana, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Ukraine at Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (*Ukraine, Drohobych*);

Portnov, Andrii, Ph.D., Professor of History of Ukraine at the Europa-Universität Viadrina (*Germany, Frankfurt/Oder*);

Salata, Oksana, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Boris Grinchenko Kyiv University (*Ukraine, Kyiv*);

Shatalov, Denys, Candidate of Historical Sciences (*Ukraine, Dnipro*);

Shchupak, Igor, Candidate of Historical Sciences, Ph.D., Director of “Tkuma” Institute, vice-rector for scientific work of the “Beit Chana” International and Pedagogical Institute (*Ukraine, Dnipro*);

Struve, Kai, Ph.D., Professor of East European History at the Martin Luther University of Halle-Wittenberg (*Germany, Halle*);

Umansky, Andrej, Scientific Advisor at the organization Yahad-In Unum (*France, Paris*);

Vengerska, Victoria, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History of Ukraine at Ivan Franko Zhytomyr State University (*Ukraine, Zhytomyr*);

Vradii, Yehor, Candidate of Historical Sciences, Deputy Director of “Tkuma” Institute, Deputy Director for Research Museum “Jewish Memory and Holocaust in Ukraine”, Junior Researcher of Mykola Haievoi Center for Modern History Ukrainian Catholic University (*Ukraine, Dnipro*);

Wierzbieniec, Wacław, Ph.D., Rector of the High School of Technology and Economics in Yaroslavl, professor of Rzeszow University (*Poland, Yaroslavl-Rzeszow*);

Zaitsev, Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor of Modern History of Ukraine at the Ukrainian Catholic University (*Ukraine, Lviv*).

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus. Peer-reviewed Annual Journal. Dnipro : “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies ; PE “Lira LTD”, 2025. Vol. 17. 176 p.

Editor-in-Chief: Yohanan Petrovsky-Shtern, Ph.D.

Founding Editor: Igor Shchupak, Ph.D.

Managing Editor: Yehor Vradii, Candidate of Sciences in History

The editorial board does not necessarily share the position expressed by the authors in the articles, and is not responsible for the accuracy of the data and references.

Certificate of state registration of printed mass media “Holocaust Studies: A Ukrainian Focus” Series KB №2338-13378P, dated 08.08.2018

The journal is included in the List of scholar professional publications of Ukraine category B (historical specialties – 032).

Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 09.02.2021 No. 157 (Appendix 4).

© “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies, 2025

© PE “Lira LTD”, 2025

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЇ.....	8
ПЕРЕДМОВА.....	10

ДОСЛІДЖЕННЯ

Serhii Shumylo

RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS IN UKRAINE: HEROIC DEEDS AND MEMORY. The Role of Orthodox Clergy and Believers in Saving the Jewish Population from the Holocaust during the World War II.....	12
--	----

Igor Shchupak

ГОЛОДОМОР СЕРЕД УКРАЇНСЬКИХ ЄВРЕЇВ ТА ЙОГО ВІДЛУННЯ У ГОЛОКОСТІ: ЗНИЩЕННЯ ТА ВЗАЄМОДОПОМОГА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВІДНОСИН.....	27
---	----

ДЖЕРЕЛА

Єгор Врадій

«ТАМ БУЛИ СЛЬОЗИ, КРИКИ, ІСТЕРИКИ – КАРТИНА МОТОРОШНА»: ЄВРЕЙСЬКІ ОБЩИНИ ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОКОСТ.....	52
--	----

Богдан Левик

АНТИРАДЯНСЬКА МОЛОДІЖНА НАЦІОНАЛІСТИЧНА ЄВРЕЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «СОЮЗ ЄВРЕЙСЬКОЇ МОЛОДІ».....	86
---	----

Роман Михальчук

СВІДЧЕННЯ МИКОЛИ СЛОБОДЮКА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ ТА МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ.....	114
---	-----

КІНОЗНАВЧІ ДИСКУСІЇ

Йоханан Петровський-Штерн

ГОЛОВНА «ЦИВІЛІЗАЦІЙНА МІСІЯ» ВАНЗЕЙСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ – ЗНИЩИТИ БУДЬ-ЯКІ НАСЛІДКИ ПРОСВІТНИЦТВА.....	152
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Єгор Врадій

ПІРКА ВІЙНА ПАМ'ЯТЕЙ ІЗ ЗАБУТТЯМ І ВИБІРКОВІСТЮ. Рецензія на монографію Вікторії Хітерер «Bitter War of Memory: The Babyn Yar Massacre, Aftermath and Commemoration».....	173
---	-----

ХРОНІКА

Анна Невзліна

ПРОЄКТ «ЄВРЕЙСЬКІ ГЕРОЇ»: ЦИФРОВА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗАБУТИХ БІОГРАФІЙ У КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ.....	189
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	198

CONTENT

EDITOR'S FOREWORD.....	9
FOREWORD.....	10

ARTICLES

Serhii Shumylo

RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS IN UKRAINE: HEROIC DEEDS AND MEMORY. The Role of Orthodox Clergy and Believers in Saving the Jewish Population from the Holocaust during the World War II.....	12
--	----

Igor Shchupak

THE HOLODOMOR AMONG UKRAINIAN JEWS AND ITS ECHO IN THE HOLOCAUST: DESTRUCTION AND MUTUAL AID IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN-JEWISH RELATIONS.....	27
--	----

SOURCES

Yehor Vradii

“THERE WERE TEARS, SCREAMS, HISTERICS – A HORRIFIC SCENE”: JEWISH COMMUNITIES IN POST-WAR UKRAINE AND PRESERVING THE MEMORY OF THE HOLOCAUST.....	52
---	----

Bohdan Levyk

ANTI-SOVIET YOUTH NATIONALIST JEWISH ORGANIZATION “UNION OF JEWISH YOUTH”.....	86
--	----

Roman Mykhalchuk

THE TESTIMONY OF MYKOLA SLOBODYUK AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE HOLOCAUST AND LOCAL HISTORY.....	114
---	-----

CINEMA STUDIES

Yohanan Petrovsky-Shtern

THE MAIN “CIVILISATIONAL MISSION” OF THE WANNSEE CONFERENCE IS TO DESTROY ANY CONSEQUENCES OF ENLIGHTENMENT.....	152
--	-----

REVIEWS

Yehor Vradii

THE BITTER WAR OF MEMORY WITH FORGETTING AND SELECTIVITY. Review of Victoria Khiterer's monograph “Bitter War of Memory: The Babyn Yar Massacre, Aftermath and Commemoration”.....	173
--	-----

CHRONICLE

Anna Nevzlina

THE “JEWISH HEROES” PROJECT: DIGITAL RECONSTRUCTION OF FORGOTTEN BIOGRAPHIES IN THE CONTEXT OF SOVIET REPRESSIONS.....	189
ABOUT AUTHORS.....	199

Проблеми історії Голокосту: український вимір — міжнародний реферований науковий щорічник Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», видається з 2002 р.

Журнал присвячено проблематиці Голокосту й вивченню Шоа на тлі інших геноцидів та історії Другої світової війни. Фокусуючись переважно на українських сюжетах, видання покликане ввести їх до широкого контексту європейської та світової історії.

Проект має на меті сприяти становленню та розвитку української історіографії Голокосту, входженню означеної проблематики до загальноукраїнського історичного наративу, розширенню наукового діалогу між вітчизняними та зарубіжними дослідниками Голокосту шляхом публікації:

- якісних оригінальних досліджень;
- перекладів значущих для українських студій іншомовних текстів, сфокусованих на проблематиці Голокосту;
- джерел та коментарів до них;
- рецензій на актуальні наукові праці;
- оглядів найважливіших наукових подій.

Мови видання — українська та англійська. З 2017 р. усі статті публікуються в супроводі розширених англійських анотацій.

Редакція журналу запрошує авторів з України і зарубіжжя до співпраці та пропонує надсилати матеріали, що являють собою:

- праці теоретико-методологічного або узагальнювального характеру, присвячені Голокосту;
- компаративні студії Голокосту в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, Східній та Західній Європі; порівняльний аналіз конкретно-історичних і цивілізаційних аспектів Голокосту та інших геноцидів;
- фактологічні дослідження різноманітних аспектів Голокосту на українських землях;
- регіональні та краєзнавчі студії Голокосту на теренах окупованої України;
- дослідження, присвячені з'ясуванню місця і ролі єврейського фактору в культурно-історичних процесах в Європі, що передували Голокосту чи відбувалися після нього;
- історіографічні та джерелознавчі огляди;
- студії політики пам'яті й суспільної рецепції Голокосту в Україні та Східній Європі.

Наклад видання розповсюджується по найбільших українських і зарубіжних науково-дослідних, освітніх і культурно-просвітницьких установах, розсилається в понад 100 наукових бібліотек і спеціалізованих інституцій Європи, США, Канади та Ізраїлю. Електронна версія видання (у PDF-форматі) доступна на сайті Інституту «Ткума»: <http://tkuma.dp.ua> та на сайті журналу: <http://hsuf-journal.com.ua>.

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus is an international peer-reviewed annual academic journal of the «Tkuma» Ukrainian Institute for Holocaust Studies, founded in 2002.

The journal covers the phenomenon of the Holocaust, and the study of the Shoah in the context of other genocides and WWII. It focuses primarily on Ukrainian issues and attempts to put them into large context of the world and European history.

This project seeks to promote the development of Ukrainian historiography of the Holocaust, to make it a part of the historical narrative and to encourage an academic dialogue between Ukrainian and foreign researchers, by publishing the following materials:

- original research papers;
- translations of foreign academic texts which are important for Ukrainian Holocaust studies;
- commented sources;
- reviews of the latest writings;
- overviews of the most up-to-date academic events.

The Journal publishes materials in Ukrainian and English. Since 2017, all articles have been accompanied by extended summaries in English.

The editors invite Ukrainian and foreign researchers to collaborate and to submit their papers focusing on:

- theoretical, methodological and synthesis studies on the Holocaust;
- comparative Holocaust studies in Ukraine and other countries of the Former Soviet Union, Eastern and Central Europe; comparative analysis of specific historical and civilizational aspects of the Holocaust and other genocides;
- case studies on various Holocaust episodes in Ukraine;
- regional and local Holocaust studies in Nazi-occupied Ukraine;
- researches on the role of the Jewish factor in cultural and historical process preceding or following the Holocaust;
- source studies and historiographical reviews;
- studies on the global memory and perception of the Holocaust in Ukraine and Eastern Europe.

The journal is distributed among the most significant academic, educational, and cultural institutions in Ukraine and worldwide. It is sent to more than 100 academic libraries and institutions in Europe, USA, Canada, and Israel. The PDF-version is available at the TKUMA Institute web-site: <http://tkuma.dp.ua> the same as at the web-site of the Journal: <http://hsuf-journal.com.ua>.

ПЕРЕДМОВА

Шановні друзі і колеги,

Ми раді представити чергове, 17-те за ліком, число наукового щорічного журналу «Проблеми історії Голокосту: український вимір» Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

Вже понад чверть століття Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» ініціює та успішно реалізує наукові, освітні, музейно-просвітницькі проекти, пов'язані з вивченням історії Голокосту та інших геноцидів, уроки яких, на жаль, набувають особливої актуальності за умов російської агресії проти України, яка має ознаки геноциду. Важкі випробування та виклики, які постають перед українцями різного етнічного походження і віросповідання, спонукають до подальшого ствердження історичної пам'яті. Адже перекручення історії сьогодні використовується для виправдання агресії та злочинів. Тому ми маємо особливу відповідальність за наукове вивчення минулого та поширення знань про нього. У рамках цієї роботи Інститут «Ткума» продовжує публікувати нові видання у добре відомій в Україні та за її межами академічній серії «Українська бібліотека Голокосту». Серед цих видань особливе місце займає наш науковий журнал, чергове число якого Ви тримаєте у своїх руках.

Специфікою поточного числа нашого часопису є публікація матеріалів досліджень та документів, які пов'язані не лише безпосередньо з історією геноциду європейських євреїв, але й із наслідками Голокосту для територій та людей, які перебували під німецькою окупацією. Одним із таких явищ стало ствердження та розвиток відверто антисемітських за змістом суспільних процесів у Радянському Союзі загалом та у радянській Україні зокрема. За цих умов євреї, які втратили своїх рідних, були позбавлені домівок та звичного способу життя, після завершення війни і окупації прагнули відновити той світ, який існував до Голокосту, а також зберегти, а згодом і поширити пам'ять про небачені злочини нацизму та його прихильників.

У рубриці «Дослідження» опубліковані дві статті — *Сергія Шумила* та *Ігоря Щупака*, присвячені історії рятування людей під час геноцидів — Голодомору і Голокосту.

У рубриці «Хроніка» Ви зможете ознайомитися з ідеєю та змістом цікавого й важливого проекту «Єврейські герої», який на сторінках нашого журналу презентує його ініціаторка та нахненниця *Анна Невзіліна*. Відновлення пам'яті про малознані імена активістів єврейського життя в Україні, які стали жертвами нацистського тоталітаризму та радянського антисемітизму є не лише дослідницькою проблемою, але й свого роду моральним обов'язком перед першим поколінням хранителів пам'яті про страшний досвід Катастрофи, а також перед тими, завдяки кому вже наприкінці ХХ ст. стало можливим відродження єврейського життя в Україні.

Як і в попередніх номерах журналу, «родзинкою» цього числа є рубрика «Кіностудії». Її постійні учасники — головний редактор нашого журналу *Йоханан Петровський-Штерн* та *Анна Медведовська* обговорюють документальну стрічку німецького режисера Матті Гешоннека «Ванзейська конференція».

У рубриці «Рецензії» *Єгор Врадій* пропонує свій погляд на одне з найновіших досліджень *Вікторії Хімерер*, присвячене історії найвідомішого символу Голокосту в Україні — Бабиному Яру. Англомовна монографія, написана знаною дослідницею історії єврейського Києва та видана в США у 2025 р., видається дуже важливою для ознайомлення української аудиторії.

Вже завершуючи роботу над поточним числом, ми розпочали відбір матеріалів до наступного, 18-го номеру журналу. Тож будемо щиро раді співпраці з Вами — як читачами, рецензентами, учасниками дискусій і співавторами наукового щорічного журналу «Проблеми історії Голокосту: український вимір».

Ігор Щупак,

*редактор-засновник наукового журналу
«Проблеми історії Голокосту: український вимір»,
директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума»,
проректор з наукової роботи Міжнародного гуманітарно-педагогічного інституту «Бейт-Хана» (м. Дніпро, Україна)*

ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI 10.33124/hsuf.2025.17.01

Serhii Shumylo

Vilnius University (Vilnius, Lithuania),
International Institute of the Athonite Legacy
afon.org.ua@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>
Scopus ID: 57222576891

RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS IN UKRAINE: HEROIC DEEDS AND MEMORY.

The Role of Orthodox Clergy and Believers in Saving the Jewish Population from the Holocaust during the World War II

***The purpose of the study.** To examine the role and participation of the Orthodox clergy and believers in saving the Jewish population from the Holocaust during the World War II and to understand the Babyn Yar tragedy in order to perpetuate the memory of the Holocaust victims and the “righteous among the nations” in Ukraine. **The methodological foundations** of the study are based on the principles of historicism, scientific objectivity, systematicity, and a dialectical approach to historical phenomena. In accordance with the aim and objectives, a combination of general scientific, interdisciplinary, and special research methods was used. **Scientific novelty.** The author analyses the evidence and statistics on the participation of Orthodox clergy and believers in saving the Jewish population from the Holocaust during the World War II. It is emphasised that the rescue and hiding of Jews by Ukrainians during the German occupation was, without exaggeration, a sacrificial and heroic feat, because, according to the orders of the occupation authorities, not only those who did it, but also all members of their families were threatened with execution. Examples are given of how the rescue of Jews by Ukrainians was not just the actions of individual citizens, but of entire groups of people, including fellow villagers. It is noted that the actual number of Ukrainians who saved Jews from the Holocaust is actually many times*

higher than the official Yad Vashem data. It is noted that there are at least 1 436 residents of different regions of Ukraine who are officially classified as “righteous among the nations” in other countries. Thus, if we add to the official figure of 2 673 Ukrainian righteous people another 1 436 residents of different regions of Ukraine on the lists of other countries, we will have at least 4 109 recognised “righteous people.”¹ It is emphasised that in many of these cases, the religious beliefs of the rescuers played an important role. This aspect is still the least studied. However, there are grounds to say that the religious feelings and beliefs of many Ukrainian Righteous were key to their choices and actions. Attention is drawn to the problem that, due to the lack of sources and the irretrievable loss of eyewitnesses, it is now extremely difficult to determine the inner motives of religious consciousness that influenced the feat of Ukrainian saviours, as well as the names of many saviours who remain unknown. It is noted that no thorough and systematic research has yet been conducted on the role of the Orthodox clergy and believers in saving the Jewish population from the Holocaust during the World War II. The author emphasises the need to continue searches and research that will help to discover new names and deeds of Ukrainian “righteous.” Attention is drawn to the problem that, in the context of the current Russian-Ukrainian war, the leadership of the Russian Orthodox Church actively uses and promotes neo-imperial narratives of the “Russian world” in the Orthodox environment to justify military aggression. Ukrainian war, the leadership of the Russian Orthodox Church actively uses and promotes neo-imperial narratives of the “Russian world” in the Orthodox environment to justify military aggression, which, as in Nazi Germany, are imbued with xenophobic and anti-Semitic ideas. It is emphasized that the study, promoting, and honoring the deeds and memory of the Righteous Among the Nations will contribute to the formation of positive moral guidelines among both priests and believers of Christian denominations in Ukraine,

¹ The author presents data on the Righteous Among the Nations as of January 1, 2021. This data has now been updated, and according to official statistics from Yad Vashem, as of January 1, 2024, the title of Righteous Among the Nations has been awarded to 2,713 individuals on the Ukrainian national list and to 1,506 individuals on other national lists who were living in what is now Ukraine at the time of the rescue. In total, there are 4,219 Righteous Among the Nations (calculations made by the “Tkuma”, Ukrainian Institute for Holocaust Studies “Tkuma”) (Editor's note).

thereby preventing the spread of pseudo-religious chauvinistic, xenophobic, and Black Hundreds ideas.

Keywords: Holocaust, Babyn Yar, World War II, Yad Vashem, Ukraine, Righteous Among the Nations.

The example of Christian priests – Rescuers and Righteous Among the Nations – is important for Christian communities not only in terms of highlighting the phenomenon of rescue in the context of research into the tragic pages of the history of the Holocaust in the 20th century. Studying, popularizing, and honoring their deeds can contribute to the formation of positive moral guidelines (including for those who choose the path of priesthood) for Ukrainian Orthodoxy and society in general. It is precisely such examples that promote trust in the church, as opposed to the cultivation of chauvinistic, xenophobic, and Black Hundreds ideas, which have continued to spread within the Russian Orthodox Church since the days of the Russian Empire. This is especially relevant in the context of the current Russian-Ukrainian war, when the leadership of the Russian Orthodox Church, in order to justify military aggression since 2014, has been actively using and promoting neo-imperial narratives of the “Russian world”, which, as in Nazi Germany, are steeped in xenophobic and anti-Semitic ideas.

When talking about the Holocaust during World War II in Ukraine, one of the most tragic pages in our history comes to mind – the tragedy of Babyn Yar in Kyiv. This place is a symbol of the horrific crimes committed by the Nazi occupation regime against the Jewish, Ukrainian and other peoples, and at the same time a sacred place of remembrance for all of us. Over 100,000 people were shot here between 1941 and 1943. Members of the Ukrainian and Soviet underground, leaders of the Ukrainian national movement, Soviet prisoners of war, partisans, as well as the mentally ill, and many Roma. But our fellow citizens of Jewish nationality suffered the most. Their persecution by the Nazi regime had the character of total extermination on ethnic grounds, which undoubtedly meets the criteria of Holocaust. In just two days, on 29–30 September 1941, the Nazis

shot about 34,000 Jews in Babyn Yar.² Over the next few years, tens of thousands of Jews and other nationalities continued to be killed at Babyn Yar. Therefore, Babyn Yar is a shared place of tragedy and memory for Jewish people, as well as for the Ukrainian, Roma, and many others. Even Orthodox priests were shot here by the Nazis.

Metropolitan Mykola (Yarushevych), as a member of the Extraordinary State Commission for the Establishment and Investigation of the Crimes of the Nazi Invaders, was one of the first to take part in the inspection of Kyiv after its liberation in November 1943. In his report he described in detail the tragedy of Babyn Yar and other places of mass executions of Jews and of other nationalities by the occupiers in the city.

According to the testimony of Metropolitan Mykola, “more than 100,000 murdered people were buried in Babyn Yar”; and “in an anti-tank ditch, not far from these ravines, about 25,000 more people were buried.”³ Near Babyn Yar, there was the so-called Syretsk camp for Soviet prisoners of war and a concentration camp for civilians, where mass executions of people of different nationalities also took place. More than 800 more mentally ill people were killed on the territory of the Kyiv Psychiatric Hospital. In addition, “on the banks of the Dnipro River, behind the Lavra wall, near the wells of St. Anthony and St. Theodosius, there was a camp for Jews, where about 500 able-bodied Jews were imprisoned,” who were also murdered by the Nazis.⁴

Among other things, as Yarushkevych notes in his report, in addition to the Jewish population, “the first victims of German violence among the churchmen of Kyiv” were the rector of the church at the Baikove cemetery, Archpriest Pavlo Ostrensky, and the rector of the St. Nicholas church, Archimandrite Oleksandr (Vyshniakov), who were shot by the Germans under unclear circumstances in November 1941.⁵ Their bodies were buried with other victims of the Babyn Yar massacres. This fact was even reflected

² Patrick Dempsey, *Babi Yar: A Jewish Catastrophe* (Measheem: P. A. Draigh, 2005), 152.

³ Николай (Ярушевич), митр. Журнал Московской патриархии 4 (декабрь 1943): 20–21.

⁴ Николай (Ярушевич), Журнал Московской патриархии, 22.

⁵ Николай (Ярушевич), Журнал Московской патриархии, 22–23.

in the renowned work of Alexander Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*.⁶ Among the victims of Babyn Yar, the name of the Orthodox nun Esther is also mentioned, although more precise information about her has unfortunately not been found.

According to the testimony of Metropolitan Mykola (Yarushevych), among the victims of the Nazis in occupied Kyiv were Abbot Irinarch (Kondarkin) and monk Arkady, who died of beatings during their forced expulsion from the Kyiv Cave Monastery. The Germans also murdered the centenarian nun Seraphima (Holubenkova) and her novice Olexandra.⁷ There were also many victims of the Nazi regime among the Orthodox clergy in other regions of occupied Ukraine.

The horrors of war, occupation, and the repressive actions of the Nazi regime among the population revealed different sides of their nature. There were those who, for various reasons, helped the occupiers search for Jews and other “enemies of the Reich.” Such actions are clearly condemnable. However, there were also many cases in which our compatriots, risking their own lives and the lives of their relatives and friends, saved Jewish families from certain death by hiding them in their homes, providing them with forged documents, baptismal certificates, and the like.

There are thousands of such examples in Ukraine and they are a source of national pride. Unfortunately, as most of these cases have not been documented they remain unknown.

As an example, we can cite one of the testimonies of such heroic deeds by the Orthodox priest Ignatii Hrohul', who lived in the village of Velyki Zahirtsy in the vicinity of Dubno in the Rivne region. His wife Varvara and children Stepan and Yevhenia lived with him. In 1942, they saved Arie-Leib's daughter Yakira by secretly taking her out of the ghetto and hiding her in their home. This is how the Jewish

girl Miriam Yakira (née Drukh), who was saved by this priest and his family, recalled it in April 1991:

One day my father said that he had obtained a document for me — now my name is Marusia, not Manechka... I was taken to the forest, where a young peasant woman was waiting for me, and she led me somewhere along a forest path for a long time. At the exit from the forest, she left me and I continued my journey alone. I got to a field, at the other end of which, on a hill, I saw houses with sloping roofs... I went into the house to which I was pointed and saw the priest there... I stayed in that house...

I remember well how once a dog barked loudly and I was warned that the Germans were coming. I managed to run into another room and crawl under the bed, covered with a goat's wool blanket that hung almost to the floor. The Germans were already in the room. I lay quietly and heard their footsteps and voices, saw their black boots. They turned around, searched and left, but the fear did not leave our hearts...

And then suddenly cars with German soldiers arrived in the village. They were quartered in the houses, and in ours too. They looked tired and shabby. They demanded food from us, a lot of food. I set the table for them, served them and cleaned up after them. I was the only one who understood them — their language was similar to Yiddish. They tried to talk to me, but I did not respond, as if I did not understand. Once I heard one German telling another that he could see by my eyes that I understood them, that I must be Jewish.

The priest and his family were very frightened and decided to flee the village. When evening came, we hurried to the forest... The Germans spotted us and started shooting. We ran towards the forest, and the bullets whistled over our heads. It was hard for me to run and they were dragging me. I don't remember how long we were hiding in the forest, I think it was several days. We had little food, but I did not feel hungry. We returned to the village after the Germans had left. The farm was ruined, the doors of the house, pigsty and stables were all wide open. There were no pigs or other animals...⁸

⁶ Александр Солженицын, “Расстрел дьякона Набережно-Никольской церкви в Киеве,” *Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956: Опыт художественного исследования*, т. 3.

⁷ Николай (Ярушевич), *Журнал Московской патриархии*, 22; О. Н. Копылова, “Ущерб, причиненный Русской православной церкви в годы Великой Отечественной войны (по материалам Государственного архива РФ),” *Государственный архив РФ*, дата обращения 20 августа, 2021, <https://statearchive.ru/1177>.

⁸ “Воспоминания Мирьям Друх (урожденной Якира), апрель 1991,” *Yad Vashem*, дата обращения 20 августа, 2021, <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/grogul/drukh-testimony.html>.

This is just one example of the sacrificial service of the Ukrainian Orthodox clergy, who risked their own lives to save Jews from the Holocaust.

We can also mention another Ukrainian righteous man, Archpriest Savelii Tsybul'skyi (Tsybulnikov), rector of the Church of the Intercession in Kakhovka, Kherson region. Before the war, he was repressed for his religious beliefs by the Soviet regime. With the arrival of the Germans, when the mass extermination of Jews began in September 1941, he baptised many Jewish children, saving them from death.⁹ However, with the advent of Soviet rule, he was imprisoned again, serving his sentence from 1944 to 1954 in the Karaganda concentration camp.¹⁰ There he continued to serve and baptise prisoners illegally. After his release, he took monastic vows with the name Sergius and lived as an archimandrite at the Assumption Monastery in Odesa, where he died in 1964.¹¹

Both of these priests are recognised as Righteous Among the Nations.

On the initiative of the Yad Vashem Memorial Complex for the Shoah and Heroism of the Jewish People, Israel grants the honorary title of Righteous Among the Nations to those who saved Jews during the World War II. There is a relevant Commission consisting of prominent Israeli lawyers, historians, and representatives of Jewish survivors of the Holocaust. Numerous testimonies and documents about the sacrificial deeds of these people are being collected in different countries.

Unfortunately, in the USSR, the topic of the Holocaust was long an ideological taboo. Because of this, the heroic deeds of our compatriots who saved Jews during the World War II was silenced. There was no search for and collection of testimonies from living eyewitnesses. The awarding of the title of "Righteous Among the Nations" to fellow citizens of capitalist Israel was obstructed in every possible way by the CPSU and KGB. The full implementation of such

⁹ А. Яблонська, "Свято-Покровська церква у Каховці (кінець XVIII – початок XXI ст.). За матеріалами архівних джерел," *Південний архів. Історичні науки* XXII (2006): 205–206.

¹⁰ Державний архів Херсонської області, ф. 3727, оп. 1, спр. 4, арк. 61–62.

¹¹ Яблонська, "Свято-Покровська церква у Каховці," 206.

work in Ukraine became possible only after the collapse of the USSR and the proclamation of state independence. However, an obstacle to such work now is that many witnesses to those events have passed away.¹²

According to official data from Yad Vashem, as of 1 January 2021, **2673**¹³ citizens in Ukraine have been awarded the title of Righteous Among the Nations.¹⁴ Officially, Ukraine ranks fourth among the countries of the world in terms of the number of recognised "Righteous Among the Nations" following France (**4150**¹⁵), the Netherlands (**5910**¹⁶) and Poland (**7177**¹⁷).

At the same time, the actual number of Ukrainians who saved Jews from the Holocaust is actually many times higher. As noted on Yad Vashem's official website, the officially announced "number of Righteous in a given country does not necessarily indicate the actual number of rescue stories, but only reflects the cases of which Yad Vashem is aware."¹⁸ While the collection of such testimonies in France or Holland has been going on since the 1960s, i.e. since the creation of Yad Vashem, in Ukraine, as already noted, such work began to be fully carried out only after 1991, which also naturally affected the number of recognised "Righteous" in Ukraine.

It is also worth adding that because the territory of Ukraine was divided between other neighbouring states before, during and after the World War II, many natives of Ukrainian lands are often classified as "Righteous Among the Nations" in the lists of other countries, including Poland, the Czech Republic, Slovakia, Hungary, Romania and Russia. At least **1436** residents of different regions of Ukraine are

¹² Ігор Щупак, ред., *Праведники народів світу: Довідник* (Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту "Ткума", 2016), 10–11.

¹³ According to the data as of January 1, 2024, 2,713 persons (*Editor's note*).

¹⁴ "Ukraine. Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2020," *Yad Vashem*, accessed August 20, 2021, <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/ukraine.pdf>.

¹⁵ According to the data as of January 1, 2024, 4,303 persons (*Editor's note*).

¹⁶ According to the data as of January 1, 2024, 6,137 persons (*Editor's note*).

¹⁷ According to the data as of January 1, 2024, 7,318 persons (*Editor's note*).

¹⁸ "Names of Righteous by Country. Statistics," *Yad Vashem*, accessed August 20, 2021, <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html>.

known to be officially classified as “Righteous Among the Nations” by other countries.¹⁹

Thus, if we add to the official figure of **2673** Ukrainian Righteous another **1436** residents of different regions of Ukraine according to the lists of other countries, the total number would be at least **4109** recognised Righteous.

It is worth emphasising that the rescue and hiding of Jews during the German occupation was, without exaggeration, a sacrificial and heroic deed. After all, according to the orders of the occupation authorities, not only those who did this were threatened with execution, but also all members of their families. And not just threatened, but very often many Ukrainians paid for such actions with their own lives. For example, there are many cases of Ukrainians being executed for hiding Jews in the Vinnytsia, Dnipro, Kyiv, Lviv, Kharkiv, and Poltava regions.²⁰

Often, examples of Ukrainians saving Jews were not just the actions of individual citizens, but of entire groups of people, including fellow villagers. For example, in some Ukrainian villages, local residents managed to shelter all Jews: in the village of Yaruga in Podillia, they managed to hide not only local Jewish residents but also refugees; in the village of Rakovets in the Lviv oblast, villagers hid 33 Jewish families; in the village of Blahodatne in the Dnipro oblast, 30 Jews were saved. According to Jewish researchers, “their rescue became possible only thanks to the collective support of the rest of the village.”²¹

¹⁹ “Праведники народів світу, які проживали на території України (за списками інших країн, за даними Яд Вашем, систематизовано Інститутом “Ткума”),” у *Пам’яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни*, Ігор Щупак та ін., уклад. (Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту “Ткума”, 2021), 153–238.

²⁰ “Убили односельчан, прятавших евреев. Акт. Харьковская область, Дергачевский р-н, с. Семеновка,” в *Документы обвиняют. Холокост: свидетельства Красной Армии*, Федор Свердлов, сост. (Москва: Научно-просветительский центр “Холокост”, 1996), 55; Щупак, ред., *Праведники народів світу*, 12.

²¹ Илья Альтман, *Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР* (Москва: Фонд “Холокост”, 2002); *Пам’яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни*, 17.

As an example, I would like to cite another case in which a Ukrainian family in the Zhytomyr region, guided by Christian beliefs, saved the family of a future well-known Jewish figure. “My mother was a teenager when her entire extended family was killed,” says Alex Dukhovny, Chief Rabbi of the Association of Progressive Judaism,

Her father was the last rabbi of Ruzhyn. He was killed two months before the liberation of this Jewish town. My mother and her younger sister Bronia survived. They survived because they were saved by the Ukrainian family of Volynets, who are now among the Righteous Among the Nations. If it were not for this Ukrainian family, I would not be standing before you, because my mother would not be alive.²²

Thanks to this Ukrainian family, Fania, Eva and Yevsei (Shika) Dukhovny, as well as Bronia Kravchynska (Dukhovna) were rescued. In 1999, their rescuers – Vasyl Volynets, Oleksandra Volynets (Parkhomiyuk), Kateryna Volynets (Hladyshko) and their parents Agafiya Volynets and Fedir Volynets – were awarded the title of “Righteous Among the Nations.”²³ Vasyl Volynets is the grandfather of my friend, from whom I first learned about this history.

In many of these cases, the religious beliefs of the rescuers played an important role. In their self-sacrificial deeds, at the risk of their own lives, to save persecuted fellow citizens of Jewish nationality, many Ukrainians were guided by the Gospel commandments of mercy, sacrifice, and love of neighbour. This aspect is still the least studied. However, there is reason to believe that the religious feelings and beliefs of many Ukrainian Righteous were key to their choices and actions. And here we can really talk about both the heroic deeds

²² “Праведники народів Світу. Український вимір,” *Грінченко-інформ*, дата звернення 10 вересня, 2021, <http://grinchenko-inform.kubg.edu.ua/pravednyky-narodiv-svitu-ukrayinskyj-vymir/>.

²³ “Волинець Федор, Волинець Агафья и их дети: Волинець Василий, Пархомюк (Волинець) Александра, Гладышко (Волинець) Катерина,” *Yad Vashem*, дата звернення 10 вересня, 2021, <https://righteous.yadvashem.org/?searchType=all&language=ru&itemId=4045138&ind=268>; “Волинець Василь,” *Портрети. Електронний банк даних про українців, які в роки Другої світової війни рятували життя євреїв*, дата звернення 10 вересня, 2021, <https://портрети.com.ua/pravedniki/render.php?lastname=Волинець%20Василь¶m=1>.

of righteousness and holiness. After all, we see vivid examples of how believing Christians confirmed their faith with real deeds, often even at the cost of their own lives.

Unfortunately, due to the lack of sources and the irretrievable loss of the eyewitnesses themselves, it is very difficult to determine these inner motives of religious consciousness that influenced the deeds of the saviours.

Only a small percentage of testimonies unequivocally attest to the religious component of such a deed. In particular, it has been established that at least **65** Ukrainians recognised as “Righteous Among the Nations” were Orthodox Christians by religion. Among them are **9** Orthodox priests. Another 45 righteous are listed simply as Christians. There were also many Greek Catholics, Baptists, Evangelicals, Roman Catholics, and Adventists. However, in the case of more than **70 per cent** of Ukrainian “righteous,” their religion is unfortunately unknown.²⁴ Therefore, we can assume that the number of Orthodox, Greek Catholics and other believers among the Ukrainian Righteous is many times greater. This is the subject of a separate future study.

It is known that the Ukrainian Greek Catholic Church, led by Metropolitan Andrei Sheptytsky, played a significant role in saving the Jews of Lviv and Galicia. Between 1942 and 1944, the head of the UGCC saved about two hundred Jews. In particular, the monks of the Assumption Univ Monastery and other monasteries of the UGCC took part in the rescue operations.²⁵ However, Metropolitan Andrei Sheptytsky has not yet been recognised as a “Righteous Among the Nations.”

Among the Ukrainian Orthodox clergy who saved Jews from death during the Holocaust, the most famous is the feat of the Kyivan

²⁴ According to the data as of January 1, 2016. See: Шупак, ред., *Праведники народів світу*.

²⁵ “Як монахи студити Святоуспенської Унівської лаври у часи Голокосту рятували єврейських дітей,” *Католицький оглядач*, дата звернення 23 липня, 2023, <http://catholic-news.org.ua/yak-monahi-studiti-svyatouspenskojy-univskoyi-lavri-u-chasi-golokostu-ryatuvali-ievreyskikh-ditey>; “Проти течії. Як українські монахи-студити євреїв рятували (інтерв’ю Юрія Скіри),” *Синод Єпископів УГКЦ*, дата звернення 1 серпня, 2020, <https://synod.ugcc.ua/data/proty-techii-yak-ukraynski-monahy-studyty-vreyv-ryatuvaly-3688/>.

priest, Father Oleksii Hlaholev. However, this was not an isolated example. Among the officially recognised “Righteous Among the Nations” are also Ukrainian Orthodox priests Fr Mykhailo Dronchak, Fr Fedir Zaviriukha and Fr Volodymyr Dlozowsky from Vinnytsia region, Fr Mykhailo Klebanovsky from Donbas, Fr Ignatii Hrohul’ from Rivne region, Fr Savelii Tsybulsky (Tsybulnikov) from Kherson region, Fr Ioan Shcherbanovych from Bukovyna, and Fr Jozsef Cse-drik from Transcarpathia. These are only those who were officially recognised as “Righteous Among the Nations.” And there are many more whose names and deeds have been forgotten and need to be searched for, researched, and restored. Among them are Archpriest Mykola Romensky from Kremenchuk in the Poltava region, Fr Trifon Bostaniuk from the Odesa region, priests I. Chubynsky (Varovychi village in the Kyiv region), K. Omelianovsky, S. Ozhehovsky, M. Herasymov, I. Shmyhol from the Kherson region, M. Rybchynsky, F. Samuilyk, E. Hei-rokh from the Rivne region, and others.²⁶ Abbess Flavia, the abbess of the Frolov Convent Monastery in Kyiv, and her sisters also hid several Jewish children.²⁷ The same facts are known about the sisters of the Trinity Brailov Monastery in Vinnytsia region and others. Representatives of both the autocephalous and autonomous Orthodox churches of Ukraine took part in the rescue of Jews.

Unfortunately, no thorough and systematic research has yet been conducted on the role of Orthodox clergy and believers in saving the Jewish population from the Holocaust during World War II. Let’s hope that other steps, searches, and studies will follow, which will help to discover new names and deeds of our true righteous.

The feat of rescue is a multidimensional phenomenon. Rescue episodes depended on many subjective factors. For some rescuers, one of the motives was faith in the Almighty and the desire to follow His

²⁶ Михайло Коваль, *Україна. 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії* (Київ, 1995), 103; Михаил Шкаровский, *Холокост и православная церковь* (Москва: Вече, 2016), 253–265; Вадим Якунин, *Вклад Русской Православной Церкви в победу над фашизмом и изменение государственно-церковных отношений в годы Великой отечественной войны 1941–1945 гг.* (Самара, 2002), 222–223, 231.

²⁷ И. Ковтун, “Русская Православная Церковь,” в *Холокост на территории СССР. Энциклопедия* (Москва, 2011), 881–882.

commandments. Very often, when studying the practical side of rescue, the main thing is overlooked – what made people risk themselves and their loved ones for the sake of others. In fact, in the context of the current Russian-Ukrainian war, which has lasted much longer than anyone could have imagined in 2014, Ukrainian society is facing not only objectively difficult material trials, but also moral exhaustion and the risk of despair. Therefore, attention to and reflection on the experience of the past, in particular the phenomenon of solidarity with victims and self-sacrifice, are becoming increasingly relevant and important.

Their deeds deserve to be remembered, honoured and imitated. For all of us, they are an example of true Christian righteousness and holiness. They are an example of the Gospel commandments of love for neighbours, mercy, selflessness and self-sacrifice, even at the cost of their own lives. After all, as the Gospel says: “No one has greater love than this to lay down one’s life for one’s friends” (John 15:13).

Bibliography

Al’tman, Ilya. *Holokost i evrejskoe soprotivlenie na okkupirovannoj territorii SSSR*. Moskva: Fond “Holokost”, 2002.

Dempsey, Patrick. *Babi Yar: A Jewish Catastrophe*. Meashem: P. A. Draigh, 2005.

Kopylova, O. N. “Ushcherb, prichinennyj Russkoj pravoslavnoj cerkvi v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (po materialam Gosudarstvennogo arhiva RF).” *Gosudarstvennyj arhiv RF*. Accessed August 20, 2021. <https://statearchive.ru/1177>.

Koval, Mykhailo. *Ukraina. 1939–1945: Malovidomi i neprochytani storinky istorii*. Kyiv, 1995.

Kovtun, I. “Russkaya Pravoslavnaya Cerkov.” In *Holokost na territorii SSSR. Enciklopediya*, 881–882. Moskva, 2011.

“Names of Righteous by Country. Statistics.” *Yad Vashem*. Accessed August 20, 2021. <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html>.

“Pravednyky narodiv Svit. Ukrainskyi vymir.” *Hrinchenko-inform*. Accessed September 10, 2021. <http://grinchenko-inform.kubg.edu.ua/pravednyky-narodiv-svitu-ukrayinskyj-vymir/>.

“Pravednyky narodiv svitu, yaki prozhyvaly na terytorii Ukrainy (za spyskamy inshykh krain, za danymy Yad Vashem, systematyzovano Instytutom “Tkuma”).” In *Pamiaty ukraintsiv, yaki riatsuvaly yevreiv pid chas Druhoi svitovoi viiny*, Igor Shchupak et al., comp., 153–238. Dnipro: Ukrainskyi instytut vyvchennia Holokostu “Tkuma”, 2021.

“Proty techii. Yak ukraïnski monakhy-studyty yevreiv riatsuvaly (interviu Yurii Skiry).” *Synod Yepyskopiv UHKTs*. Accessed August 1, 2020. <https://synod.ugcc.ua/data/proty-techiy-yak-ukraynski-monahy-studyty-vreyv-ryatsuvaly-3688/>.

Shchupak, Igor, ed. *Pravednyky narodiv svitu: Dovidnyk*. Dnipro: Ukrainskyi instytut vyvchennia Holokostu “Tkuma”, 2016.

Shkarovskij, Mihail. *Holokost i pravoslavnaia cerkov’*. Moskva: Veche, 2016.

Solzhenitsyn, Aleksandr. “Rasstrel d’yakona Naberezhno-Nikol’skoj cerkvi v Kieve.” *Arhipelag GULAG. 1918–1956: Opyt hudozhestvennogo issledovaniya*. Vol. 3.

“Ubili odnosel’chan, pryatavshih evreev. Akt. Har’kovskaya oblast’, Dergachevskij r-n, s. Semenovka.” In *Dokumenty obvinayut. Holokost: svidetel’sstva Krasnoj Armii*, Fedor Sverdlov, comp. Moskva: Nauchno-prosvetitel’skij centr “Holokost”, 1996.

“Ukraine. Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2020.” *Yad Vashem*. Accessed August 20, 2021. <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/ukraine.pdf>.

“Volynec Fedor, Volynec Agaf’ya i ih deti: Volynec Vasilij, Parhomyuk (Volynec) Aleksandra, Gladysheko (Volynec) Katerina.” *Yad Vashem*. Accessed September 10, 2021. <https://righteous.yadvashem.org/?searchType=all&language=ru&itemId=4045138&ind=268>.

“Volynets Vasyl.” *Portrety. Elektronnyi bank dannykh pro ukraintsiv, yaki v roky Druhoi svitovoi viiny riatsuvaly zhyttia yevreiv*. Accessed September 10, 2021. <https://portrety.com.ua/pravedniki/render.php?lastname=Volynets%20Vasyl¶m=1>.

“Vospominaniya Mir'yam Druh (urozhdennoj Yakira), aprel' 1991.” *Yad Vashem*. Accessed August 20, 2021. <https://www.yad-vashem.org/ru/righteous/stories/grogul/drukhtestimony.html>.

Yablonska, A. “Sviato-Pokrovska tserkva u Kakhovtsi (kinets XVIII – pochatok XXI st.). Za materialamy arkhivnykh dzherel.” *Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky XXII* (2006): 205–206.

“Yak monakhy studyty Sviatouspenskoi Univskoi lavry u chasy Holokostu riataly yevreyskykh ditei.” *Katolytskyi ohliadach*. Accessed July 23, 2023. <http://catholicnews.org.ua/yak-monahistuditi-sviatouspenskoyi-univskoyi-lavri-u-chasy-golokosturyataly-ievreyskykh-ditei>.

Yakunin, Vadym. *Vklad Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi v pobedu nad fashizmom i izmenenie gosudarstvenno-cerkovnykh otnoshenij v gody Velikoj otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.* Samara, 2002.

Yarushevich, Nikolaj, mitr. *Zyurnal Moskovskoj patriarhii* 4 (1943): 20–23.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F. 3727, op. 1, spr. 4.

DOI 10.33124/hsuf.2025.17.02

Ігор Щупак

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»,
Міжнародний гуманітарно-педагогічний інститут «Бейт-Хана»

777shch@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6877-6740>

ГОЛОДОМОР СЕРЕД УКРАЇНСЬКИХ ЄВРЕЇВ ТА ЙОГО ВІДЛУННЯ У ГОЛОКОСТІ: ЗНИЩЕННЯ ТА ВЗАЄМОДОПОМОГА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВІДНОСИН¹

Голодомор 1932–1933 рр. активно досліджують українські та зарубіжні історики. Проте менш вивченими є методологічні аспекти історії Голодомору в контексті інших геноцидів ХХ ст. та особливості голодотворної політики радянського режиму серед національних меншин України, зокрема, серед євреїв.

Стаття присвячена Голодомору серед українського населення та серед євреїв, особливо в єврейських національних районах. Крім того, наведено приклади взаємодопомоги між українцями та євреями під час Голодомору та Голокосту. Насамкінець зроблено висновки про наслідки Голодомору для українського народу та його вплив на українських євреїв, зокрема щодо посилення процесу асиміляції.

Ключові слова: національні райони, колективізація, хлібозаготівлі, реквізиції, геноцид, Голодомор, рятівники, Голокост, Праведники народів світу.

¹ Уперше стаття опублікована німецькою мовою: Ihor Ščupak, Der Holodomor unter den ukrainischen Juden und sein Widerhall im Holocaust: Vernichtung und gegenseitige Hilfe im Kontext der ukrainisch-jüdischen Beziehungen. In *Hunger als Waffe. Der Holodomor in der Ukraine als Völkermord und europäischer Erinnerungsort* / Herausgeber: Prof. Dr. Martin Schulze Wessel, Prof. Dr. Yaroslav Hrytsak; Redaktionelle Betreuung: Georgiy Konovaltsev. Leipziger Universitätsverlag GMBH, 2024. S. 205–229.

Цитати з документів наведені мовою джерела – українською.

Голодомор і Голокост у контексті інших геноцидів

Дослідження Голодомору має очевидні перетини зі студіями з вивчення Голокосту. Насамперед, Голодомор ми розглядаємо в контексті інших геноцидів ХХ ст.: геноциду вірмен 1915 р., Голокосту, депортації кримськотатарського народу та ін.

Енн Епплбом, авторка книги «Червоний голод. Війна Сталіна проти України» (*Red Famine. Stalin's War on Ukraine*), що вийшла друком за підтримки Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору (*HREC in Ukraine*)², неодноразово підкреслювала важливість порівняння Голокосту і Голодомору:

Радянська держава намагалася знищити українських селян саме тому, що вони були українськими селянами. Це схоже на те, як німецька держава прагнула знищити євреїв через те, що вони були євреями. На цьому рівні вони подібні одне до одного. [...] і Голокост, і Голодомор були спробами держави масово вбивати людей. [...] з порівняння ви можете навчитися деяких речей. Ви можете дізнатися про мотиви людей, які вчиняли це³.

Геноцидну природу Голодомору й Голокосту визначив Рафаель Лемкін, «батько» конвенції про геноцид (хоча самі дефініції «Голодомор» і «Голокост» на той час ще не використовувалися). При цьому, коли Р. Лемкін писав про радянський геноцид в Україні у своїй однойменній статті⁴, він мав на увазі не лише трагічні події 1932–1933 рр., але й інші злочини більшовицького режиму. Йшлося про чотири складові геноциду: знищення української інтелігенції та культурної еліти (яке розпочалося ще з 1920-х рр.); репресії проти церкви й знищення духовенства; «атака на хліборобів» та організація голоду;

² Енн Епплбом, *Червоний голод. Війна Сталіна проти України* (Київ: Hrec Press, 2018), 440 с.

³ Володимир Єрмоленко, «Чому Голодомор був геноцидом: нова книжка Енн Епплбаум "Червоний голод" – інтерв'ю з авторкою», *Hromadske*, 10 жовтня, 2017, дата звернення 15 липня, 2022, <https://hromadske.ua/posts/knyha-enn-epplbaum-chervonyi-holod>.

⁴ Рафаель Лемкін, *Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами)* / ред. Роман Сербін, упоряд. Олеся Стасюк (Київ: Майстерня книги, 2009), 208 с.

і, нарешті, «фрагментація українського народу», «знищення етнічної єдності» українців тощо⁵. Характеризуючи «класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації – винищення української нації»⁶, Р. Лемкін також підкреслював універсальний характер «радянської програми експансії – швидкий шлях до уніфікації різноманітних культур і націй, які складають радянську імперію»⁷.

Отже, автор концепції геноциду запропонував широке розуміння сутності геноциду та його складових. Метою геноциду була ліквідація певної національної групи. І це є важливою спільною характеристикою Голодомору, спрямованого на знищення української нації, і Голокосту, результатом якого, за нацистською фразеологією, мало стати «остаточне вирішення єврейського питання».

Крім того, вищезгаданий універсальний характер радянського геноциду означав «уніфікацію» (тобто розпорошення та розчинення у «радянському народі») не лише українців, але й інших народів, зокрема євреїв. У роки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні від голоду вмирали не тільки українці. Як підкреслює Андрій Козицький, автор відомої в Україні книги, присвяченої геноцидам у ХХ ст.⁸:

[...] були і села, де велику частину чи навіть більшість населення становили представники інших народів. Були російські села, було шведське село... Однак у кінцевому підсумку в Україні відсоток втрат серед українців був суттєво вищий, ніж серед національних меншин⁹.

⁵ Лемкін, *Радянський геноцид в Україні*, 38–40.

⁶ Лемкін, *Радянський геноцид в Україні*, 37.

⁷ Лемкін, *Радянський геноцид в Україні*, 42.

⁸ Андрій Козицький, *Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ столітті (причини, особливості, наслідки): навчальний посібник* (Львів: Літопис, 2012), 568 с.

⁹ Андрій Козицький, «Як готували і втілювали геноциди», *Локальна історія*, 07 грудня, 2021, дата звернення 15 липня, 2022, <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/iak-gotuvali-i-vtilyuvali-genotsidi-andrii-kozitskii/>.

Голодомор серед євреїв України

Трагедія Голодомору 1932–1933 рр. вразила євреїв на селі, у містечках та в містах України. Особливі умови склалися в єврейських сільськогосподарських районах.

На українських теренах існували єврейські землеробські колонії, що були засновані ще в середині XIX ст., зокрема вихідцями з Могилівської, Вітебської і Ковенської губерній. За радянської доби, у другій половині 1920-х рр., внаслідок більшовицької програми зі землеоблаштування євреїв, єврейські переселенські сільськогосподарські райони з'явилися на Півдні України. Їхніми жителями були вихідці з містечок Правобережної України, Білорусі, Молдови. Єврейських переселенців селили на виділених їм землях поряд із селами та господарствами українських селян¹⁰.

Під час впровадження радянської політики «коренізації» в Україні впродовж 1924–1925 рр. створювалися національні адміністративно-територіальні одиниці (сільські й селищні ради, національні райони). Цікаво, що формування національних районів розпочалося під тиском німецької громади¹¹.

Єврейські національні райони створювалися на основі вже існуючих та новоутворених переселенських колоній. Перший з утворених в СРСР єврейських національних районів, з 1927 р., був Калініндорфський (Сейдемінухський) район. Спочатку цей район входив до складу Херсонської округи, з 1932 р. він перебував вже у складі Одеської області, з 1937 р. — Миколаївської області. Ново-Златопільський (Новозлатопольський, Ново-златопільський) район був утворений у 1929 р. у складі Запорізької округи, потім він був «переданий» до Дніпропетровської області, а від 1939 р. — до Запорізької області. Сталіндорфський

¹⁰ Віктор Доценко, «Єврейські національні райони Півдня України під час Голодомору 1932–1933 рр.», *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського* 29 (68), № 3 (2018): 7.

¹¹ Лариса Якубова, «Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940», в *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Т. 7: Мі–О (Київ: Наукова думка, 2010), 728 с., дата звернення 15 липня, 2022, https://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony.

район (його початкова назва була Ізлучистський, або Ізлучистий) був створений у 1930 р. на Дніпропетровщині¹².

Кампанія «колективізації» землі, худоби й реманенту селян в єврейських національних районах проходила особливо інтенсивно. Якщо станом на 20 березня 1931 р. в цілому по Україні було «колективізовано» 58,8% орної землі, то в національних районах — 68,3%. Усього через два місяці, станом на 10 травня 1931 р., середній «рівень колективізації» у національних районах досяг 77,9% орної землі, а в єврейських районах — 94,6% (для порівняння: у болгарських районах рівень колективізації на цей час становив 77,7%, у німецьких — 77,9%). Отже, саме в єврейських національних районах «рівень колективізації» був найвищим¹³.

Водночас посилювалися репресії проти селян, незгодних із радянською політикою. Так, комуністи Калініндорфського району встановили, що 9% жителів району є «куркулями» (тобто «сільськогосподарськими експлуататорами»), і що кожна куркульська родина має здати державі 567 пудів хліба¹⁴. «Темпи колективізації» в Калініндорфському районі були значно вищими середньоукраїнських. На 1 січня 1932 р. в районі було «колективізовано» 98,7% господарств¹⁵. Внаслідок насильницьких заходів до середини 1930-х рр. район став повністю «колективізованим»¹⁶. Селяни намагалися втекти із цих «колективізованих господарств» та шукали кращої долі у великих містах і промислових центрах.

¹² Якубова, «Національне адміністративно-територіальне будівництво».

¹³ Михайло Жолоб, «Терор голодом: етноспільноти України у 1932–1933 роки», *Вісник аграрної історії* 13–14 (2015): 92.

¹⁴ Пуд — одиниця виміру ваги (маси), зустрічається в давньоруських джерелах із XII ст. В СРСР пуд офіційно застосовували для виміру врожайності та валового збору зернових. 1 пуд дорівнює 16,38 кілограмів.

¹⁵ Володимир Орлянський, «Соціально-економічний розвиток єврейського населення Півдня України в 20-ті роки», *Південна Україна XX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії Півдня України Запорізького державного університету* 1 (4) (1998): 202.

¹⁶ Яков Пасик, «Калиніндорфський єврейський національний район», *Єврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма*, дата обращения 15 июля, 2022, <http://evkol.ucoz.com/kalinindorf.htm>.

Єврейським колгоспам, як і скрізь в Україні, встановлювалися нереальні для виконання плани хлібозаготівель. Влада вимагала від євреїв-переселенців здавати для посіву зерно, якого у них фактично не було. Оскільки плани хлібозаготівель не могли бути виконані, уряд наказав припинити поставку товарів до Калініндорфського району в грудні 1932 р. Щоденна газета «Дер Штерн», що видавалася мовою їдиш у Харкові, повідомляла 8 лютого 1932 р., що єврейські колгоспи Херсонщини не мають хліба для своїх колгоспників до нового врожаю, через що багато сімей голодує. Під тиском влади люди змушені були продавати на ринку своє останнє майно (включно з подушками, ковдрами тощо), а на отримані гроші купувати і потім здавати посівне зерно в колгоспи. Люди були доведені до злиднів¹⁷. За даними Одеського обласного комітету Української комуністичної партії більшовиків (КП(б)У), Калініндорфський район був серед десяти районів з найвищим рівнем смертності від недоїдання¹⁸. Тільки в селі Штерндорф у 1932–1933 рр. від голоду померли 30 осіб (за офіційними, свідомо заниженими даними)¹⁹.

Невиконання планів хлібозаготівель було повсюдним явищем і на Дніпропетровщині. Колгосп ім. К. Лібкнехта був занесений на «чорну дошку», що означало вилучення продовольства та повну ізоляцію²⁰. Сталіндорфський район упродовж Голодомору не раз згадувався в інформаційних зведеннях до Центрального Комітету КП(б)У (ЦК КП(б)У) як один з «найбільш уражених». Наприклад, 1 квітня 1933 р. повідомлялося, що в цьому районі становище колгоспників у Ворошилівській сільраді відчайдушне, люди перестали просити про допомогу,

¹⁷ Пасик, «Калининдорфский еврейский национальный район».

¹⁸ Якубова, «Національне адміністративно-територіальне будівництво».

¹⁹ Яков Пасик и Михаил Хабад, «История еврейской земледельческой колонии Малая Сейдеменуха», *Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма*, дата обращения 15 июля, 2022, http://evkol.ucoz.com/m_seydemenukha.htm.

²⁰ Яков Пасик, «Данные о колониях Екатеринославской губернии», *Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма*, дата обращения 15 июля, 2022, https://evkol.ucoz.com/colony_ekaterinoslav-2.htm.

лежать у холодних, нетоплених будинках і чекають смерті...²¹ У тому ж інформаційному повідомленні зазначено:

У колгоспника Бравермана (він сидить за крадіжку колгоспного хліба, дружина невідомо де) в хаті лежить 4 дітей від 5 до 10 років, не рухаються, опухлі, з відкритими ранами, що говорить про те, що вони розкладаються живцем²².

Надвисокі темпи «колективізації» призвели до економічної та продовольчої катастрофи в Ново-Златопільському районі. 17 січня 1930 р. на «розширеному пленумі райвиконкому» район був оголошений ударним, а тому було взято таке зобов'язання: до 1 березня 1930 р. усупільнити не менше 70% усіх посівних площ, а до 1 жовтня 1930 р. — всі 100%²³. «Ударні темпи колективізації» супроводжувалися такими «планами хлібозаготівель», які фактично призвели до тотальної конфіскації продовольства і голоду колгоспників. Так, у постанові Виконавчого комітету Ново-Златопільського єврейського національного району «Про заходи посилення хлібозаготівель по району» від 23 листопада 1932 р. зазначено:

Стосовно колгоспу «Форойс» застосувати таке: а) відібрати всі наявні натуральні фонди за винятком насінневого фонду на виконання плану заготівель; б) попередити колгосп «Форойс», що якщо у найближчі дні не буде зроблено рішучий поворот у виконанні плану хлібозаготівель, РВКом [Районним виконавчим комітетом]²⁴ буде поставлено перед Обласним Виконкомом питання про перерахування з насінневого фонду на виконання хлібозаготівель; в) голову цього колгоспу за саботаж хлібозаготівель віддати під суд; г) запропонувати Ворошилівській сільраді в односторонній термін подати список індивідуальних господарств, які саботують виконання плану хлібозаготівель, для накладення натуральних та грошових штрафів та ін. заходів

²¹ Пасик, «Данные о колониях Екатеринославской губернии».

²² Жолоб, «Терор голодом», 95.

²³ Володимир Орлянський, «Новозлатопільський єврейський національний район (1929–1939 рр.)», *Zaporizhzhia Historical Review* 17, т. 1 (2020): 176.

²⁴ Тут і далі в цитатах у квадратних дужках курсивом зазначені вставки автора (прим. ред.).

адміністративного та судового впливу. Здійснення цих заходів необхідно ув'язати з широким розгортанням масової політико-виховної роботи серед колгоспників, скерованої на організаційно-господарське укріплення колгоспів²⁵.

Ті українські євреї, яким пощастило пережити Голодомор, пізніше розповідали про цю трагедію. Так, період розкуркулення, «колективізації» та голоду 1930-х рр. згадував Мойсей Хаїмович Каневський, 1907 р.н.:

Основне населення Новоберислава — євреї, але було кілька німецьких сімей. [...] У селі розкуркулили десь 30 осіб. Кожному куркулю встановлювали план здачі сільгосппродуктів. Хто його не виконував, того й розкуркулювали. Якщо план виконувався, то накладали ще більший податок. Потім приходили із сільради, забирали майно та продавали на торгах тут же, у селі. У 1933 р. був сильний голод, а почався він за рік до того. Врожай був середнім, але забирали все. [...] Голод був сильний. У Новобериславі померло близько 50–60 осіб, пухлих було багато. Їли різне: бур'ян, коріння рослин, ріпак та ін. Люди ловили ховрахів та собак, смажили та їли їх, але людодіства у нас не було. Вмирили люди в будинках та на вулицях. Часто вийде людина погрітися на сонці та помре. Здебільшого вмирили дорослі. Важко було відрізнити живу людину від мертвої. Були випадки, коли привозили ховати на цвинтарі, а людина приходила до тями і казала: «Я ще не помер»²⁶.

Залишив свої спогади про Голодомор у Новобериславі і Данило Андрійович Щасний, 1905 р.н.:

3 20-х років жив у Новобериславі. Загалом тоді в селі було дворів 70, жили лише чотири родини неєвреїв. Сильний голод був. Сам мало не помер. Їли березу, ширицю. [...] Врожай був, але забрали все: і зерно, і картоплю, і цибулю. І все безкоштовно. [...] Пам'ятаю, дід Паладій помер. Діти вмирили. Лежали мертві на вулиці. Пішов я одного разу в плавні, накопав коріння собачої шипшини, наварили,

²⁵ Жолоб, «Терор голодом», 95.

²⁶ Яков Пасик, «История еврейской земледельческой колонии Новоберислав», *Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма*, дата обращения 15 июля, 2022, https://evkol.ucoz.com/n_berislav.htm.

думали поїсти. А її їсти не можна. Ледь не померли. Щирицю збирали, шукали суху чи мерзлу картоплю. У колгоспі годували двічі на день: півлітра кандьора із пшона. Їли ще татарське просо. Рибу не ловили — не було сил, бо село біля води не стояло — метрів 300 до Дніпра було. Начальство не голодувало. Я тоді будівництвом займався, кому кізяки розкидаю, кому плити поставлю — дадуть, хто що має, бувало і в начальства щось робив. Тому й вижив²⁷.

Збереглися спогади про смерть від голоду Ісаака Щупака в селі Конецьпіль, що нині в Первомайській міській громаді Первомайського району Миколаївської області. Він намагався врятувати свою родину і себе від голоду та втік із села до міста, щоб заробити гроші і знайти їжу. Однак йому це не вдалося, оскільки, як і інші українські селяни, не мав документів. Врешті, він повернувся до села практично з порожніми руками і помер від голоду, як і багато його родичів та сусідів. Його дружина Етель, діти Яків і Софія вижили та передали цю історію своїм нащадкам.

У порівнянні із селами ще гірші умови для виживання під час Голодомору були в єврейських штетлах (містечках). Населення містечок жило за рахунок дрібної торгівлі та ремісництва і не мало достатніх продовольчих ресурсів.

Про становище в невеликих містах свідчать документи. У доповідній записці Вінницького обласного партійного комітету «Продовольчий стан у містах і містечках» від 18 березня 1933 р., надісланий до КП(б)У, повідомлялося, що частина жителів Бердичева, Вінниці, Проскурова, Немирова, Чуднова (саме там велику частину населення становили євреї) та інших населених пунктів виснажені від недоїдання, є випадки смерті від голоду:

Проскурів — зафіксовано 22 випадки опухання, а також випадки, коли окремі робочі родини годуються сурогатами, картопляним лушпинням і ін. У Немирові за останні два місяці відмічено 7 смертних випадків від недоїдання та

²⁷ Пасик, «История еврейской земледельческой колонии Новоберислав».

20 голодуючих родин. У Чуднові в єврейській школі мали місце два випадки смертності дітей через недоїдання [...]»²⁸.

Але люди гинули під час Голодомору і у великих містах. Гинули українці, а також і росіяни, євреї та представники інших народів. Історики Владислав і Людмила Гриневичі наводять дані з документу: «Тільки на вулицях Києва протягом січня–лютого 1933 р. було підібрано 918 померлих з голоду євреїв, за десять діб березня – 249»²⁹.

Сусіди: євреї та українці під час Голодомору та Голокосту

Євреї та українці були сусідами під час Голодомору, працюючи, страждаючи та намагаючись вижити разом. Звичайно, сусіди бувають різними: дружніми чи ворожими; активними помічниками антинародного режиму – чи його жертвами; байдужими до «чужого» горя – чи рятівниками «інших», яких не сприймають як «чужих».

Серед організаторів та рядових виконавців голодотворної політики були різні люди, представники різних спільнот. Історики Г. Єфіменко та Л. Якубова пишуть:

З кінця січня до 15 жовтня 1933 р. у колгоспи УСРР було послано з міських та районних центрів, за неповними даними, 15929 комуністів, причому 95% їх використовувалося на посадах секретарів партосередків та парторгів колгоспів і бригад. [...] Нові керівники приїжджали переважно з Росії, або з великих промислових міст України [...]»³⁰.

Для розкуркулення селян, експропріації їхнього майна та реквізиції продовольства формувалися «буксирні» бригади, які були покликані «брати на буксир» тих, хто «відставав» у темпах

хлібозаготівель³¹. У складі цих бригад реквізиторів були представники різних прошарків населення – партійні керівники, робітники промисловості, сільські «активісти»; за етнічною належністю це були росіяни, українці, євреї та інші. Проте, за спогадами свідків тих подій, чимало «активістів» були «місцевими»³². Тож були й такі «сусіди», але водночас були небайдужі, безкорисливі рятівники.

Тих небайдужих, які допомагали людям під час Голодомору та рятували їх від голодної смерті, називають Доброчинцями. Український інститут національної пам'яті (УІНП) порівнює їх із Праведниками народів світу, які рятували євреїв під час Голокосту. У рамках всеукраїнської акції «Людяність у нелюдяний час» з 2009 р. УІНП розпочав роботу зі складання списку Доброчинців³³.

Є приклади взаємодопомоги і між українськими та єврейськими сусідами. Сучасники тих давніх подій минулого століття мали значно міцніші сусідські відносини, ніж ті, що поширені сьогодні. Деякі очевидці (Мартен Феллер, Мирослав Маринович, Арон Вайс, Шимон Редліх) згадували, що сусіди інколи були ближчими за родичів. Сусідство завжди відігравало особливу роль на селі.

Мартен Феллер є автором відомої книги з промовистою назвою «Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них»³⁴. Пізніше історик згадував:

Українці в Галичині з великою повагою й ностальгією згадують тих «наших», довоєнних «жидів», які бували

³¹ Володимир Петренко, «Роль "буксирних" бригад у трагедії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», дата звернення 15 липня, 2022, https://library.vn.ua/Konf2010/texts/2_9.htm.

³² Дора Теплицька. Інтерв'ю. Запис 15.12.2020. Особистий архів автора.

³³ «Доброчинці. Ці люди допомогли іншим вижити в роки Голодомору», *Історична правда*, 24 листопада, 2012, дата звернення 15 липня, 2022, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/11/24/101352/>.

³⁴ Мартен Феллер, *Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них* (Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1998), 376 с.

й добрими порадами, схильними допомогти людям, і казали: «Микола за мене працюватиме в суботу, а я за нього — в неділю». Йдеться не лише про Галичину.

Нещодавно дізнався від одного історика, ніби в рік Голодомору в Україні страшенно зріс антисемітизм, про що повідомляли у звітах співробітники НКВС. У той рік моя рідна тітка (з виразним єврейським обличчям) була вчителькою у селі Таборище, неподалік Чигирин, де починалась Хмельниччина. Її щиро поважали, любили. І вже після війни, коли я питав про український антисемітизм, вона впевнено казала: «Это, в основном, было к востоку от нас»³⁵.

Пам'ять про добрі вчинки сусідів у критичних ситуаціях залишалася яскравою і часто відігравала вирішальну роль у подальших подіях. Відомий випадок, коли у селі Джурин Вінницької області під час колективізації євреї із цього села заступилися за місцевого священника. Роками пізніше, під час Голокосту, українські селяни вирішили допомогти євреям та рятували їх від знищення нацистами³⁶.

Трагедії Голодомору й Голокосту переплелися в долях жителів села Калинівка Сталіндорфського району, про що свідчить Дора Теплицька, яка проживає у Дніпрі. У 1932–1933 рр. батьки та рідні Дори Теплицької жили у цьому єврейському селі (нині — с. Мала Калинівка у Новопокровській селищній громаді Дніпровського району Дніпропетровської області). Тут мешкало близько 80 єврейських родин, які вели традиційний спосіб життя. За спогадами Дори Теплицької, «у 1932 р. у селі почався голод, забрали все борошно та пшеницю»³⁷. Однак повної катастрофи вдалося уникнути завдяки щасливому випадку: на чолі місцевого колгоспу опинився розумний

³⁵ Мартен Феллер, «Україноюдаїка: правда про українсько-єврейські відносини», *Zn, UA*, 10 вересня, 2004, дата звернення 15 липня, 2022, https://zn.ua/ukr/SOCIUM/ukrayinoyudayika_pravda_pro_ukrayinsko-evreyski_vidnosini.html.

³⁶ Ілья Альтман і др., *Книга Праведников* (Москва: Фонд «Холокост», 2005), 14.

³⁷ Дора Теплицька, «Свидетельствует о пребывании на оккупированной территории», *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту* 1 (2008): 143.

і підприємливий молодий єврей, 23-річний Семен Спектор³⁸. Усвідомивши смертельну загрозу односельчанам, голова колгоспу докладав максимальних зусиль для «пом'якшення» голодної удавки для селян. Він, наскільки міг, «домовлявся», давав хабарі районним начальникам та бійцям продзагонів, коли вони приїжджали до села. І вже під час реквізицій він спрямовував сталінських опричників до домівок більш заможних євреїв. С. Спектор розумів, що після конфіскації хліба та продуктів з однієї зі схованок у цих людей будуть шанси вижити, а вилучення останнього у незаможних прирече їх на вірну голодну смерть. Зрозуміло, що така поведінка голови колгоспу не додавала йому популярності серед односельчан, проте жертвами Голодомору в цьому селі стало набагато менше селян, ніж у сусідніх населених пунктах.

За спогадами Дори Теплицької, одного разу до села «затягнувся» хлопець:

Хлопець, років 15–16, опухший від голоду... був українцем, його батьків вислали. Вони були розкуркулені. Його євреї прийняли, ну що було, що самі їли, те й йому давали. І він вижив... Його прийняли до колгоспу, дали там десь жити. І так він залишився жити та працювати в колгоспі. Потім він собі збудував будинок, потім одружився в цьому селі... [...] Донька у нього народилась...»³⁹

Цього українця звали Андрій Новіков. Під час Другої світової війни він став свідком Голокосту. Після окупації села німецькими військами євреїв розстрілювали. Дора Теплицька розповіла історію, яку переказували в селі:

Коли повели євреїв на розстріл, кажуть, що багато збіглося. Збіглися дивитись — і волосся ставало дибом... І він [Новіков], він же всіх знав. Він же жив у цьому селі. Він був страшно вдячний, що його [колись] врятували...

³⁸ Е. Малкина и Б. Фаерман, ред., *Сталиндорф жив в памяти людей. Альбом второй* (Днепропетровск, 2000), 23.

³⁹ «Дора Теплицька (Інтерв'ю)», у *Голокост в Україні. Мультимедійний посібник* / ред. Ігор Щупак. Вип. 2 (Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2009).

[Питання інтерв'юера]:

— Він намагався, можливо, якось допомогти врятуватись яким-небудь євреєм?

— Кажуть, що ні. Він не намагався і там [це] було неможливо.

— Чому неможливо?

— [...] були оточені, мабуть, німцями. Розстрілювали-то українці [полиціаї], а за охорону були німці. І вони близько нікого не підпускали. Кажуть, що вони [односельчани] чули постріли на відстані, десь кілометр від балки, і туди нікого не підпускали⁴⁰.

Що міг зробити цей чоловік, який бачив, як знищують людей, які колись врятували йому життя? Як він міг допомогти євреям, яких вели під охороною на розстріл? Новіков не мав можливості врятувати своїх сусідів. Він міг лише запам'ятати їхні імена. Імена тих, кого вбивали нацисти, і пам'ять про котрих гітлерівці хотіли розстріляти. Непомітно для вбивць, Андрій спостерігав за подіями та запам'ятовував імена та обличчя. Незважаючи на небезпеку для свого життя, він супроводжував євреїв в останню путь та запам'ятовував їхні прізвища. Дора Теплицька продовжила:

Він постарався запам'ятати основних, кого він знав, — 128 прізвищ. Але там же були брати і сестри, ну це стільки людей — 128 прізвищ він запам'ятав. Він прийшов додому і записав усі прізвища. Чиї імена він знав, він і імена записав. Усе, що міг, він записав...⁴¹

Ці нотатки зберігалися у старому зошиті в хаті українця. Коли Дніпропетровщину було звільнено від нацистської окупації, Новікова призвали до лав Червоної армії. Під час боїв він був поранений, контужений, і коли повернувся додому — не міг говорити. А. Новіков показав своїй доньці, де зберігався той зошит. А згодом передав записи місцевій вчительці — Любові Павлівні Асєєвій. Вчителька передала зошит Дорі Теплицькій, і та вже віддала його до Українського інституту вивчення

Голокосту «Ткума» (тоді це був Центр «Ткума»). Від «Ткуми» список знищених євреїв був переданий до Яд Вашем, і це стало єдиною згадкою про жертв Голокосту села Калинівка. А. Новіков врятував пам'ять про них.

Є чимало фактів про допомогу українцям від євреїв під час Голодомору. Можна визначити кілька чинників, які робили це можливим:

1. Суб'єктивні фактори та збіг обставин, наприклад — особисті якості лідера, який намагався протистояти репресивній політиці влади. Ми це бачили на вищенаведеному прикладі Семена Спектора, енергійного очільника колгоспу в с. Калинівка Сталіндорфського району.

2. Спроби допомогти голодуючим з боку «Джойнта» та інших міжнародних єврейських організацій. Ми це розглянемо окремо далі.

3. Випадки використання свого службового становища, соціально-економічного стану для допомоги друзям, сусідам, знайомим. Цей фактор буде розглянуто тут детальніше на основі деяких спогадів.

Із інтерв'ю з Іваном Ємецем, який пережив Голодомор:

У Кобеляках ми перебували... до 38-го року. Батько дістав працю в народному будинку. Пізніше поденщину виконував багато... Працював [ще] в одного, копав йому город — Яків Давідсон... І в нього був синок маленький. Він сам був парихмахер... Ну, і тому, що в нього був син-одинак, і я був один, він дуже до мене прив'язався. Хлопець дуже мене полюбив, товариство для нього. Він без мене не хотів їсти, а це було добре для мене. Бо тоді те, що він їв, то і я їв. І мені це була добра нагода⁴².

Із інтерв'ю з Варварою Логан, яка пережила Голодомор:

Я завдячую жидам, ...мене жиди врятували, Чернявські — їх було три сестри, Нюся, Дора й Маруся. Вони жили колись в Смілому, й Дора наймолодша сестра...

⁴⁰ «Дора Теплицька (Інтерв'ю)», у *Голокост в Україні*.

⁴¹ «Дора Теплицька (Інтерв'ю)», у *Голокост в Україні*.

⁴² *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у 4 т. Т. 3: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / упоряд. Джеймс Мейс (Київ: Києво-Могилянська академія, 2008), 468.

Маруся була замужем за якимсь військовим, але той військовий виїздив на літо на три місяці в військові табори. Вона мала дівчинку чотирьохмісячну... [я доглядала за нею].

І так я в них жила ще майже цілий місяць, а потім, як я їхала, то вони мені все дали. Вони мені дали й муки торбинку, й цукру дали, і крупи дали, всього потрошки дали, щоб як я приїду розрахувати, що школа починається в вересні місяці, що треба цілий серпень місяць майже бути вдома, так щоб хоч потрошки собі могла ще що там дати ради. Я їм все завдячую, ...що вони спасли мене...⁴³

Наведемо ще один приклад того, як євреї-добровинці врятували сільську сім'ю під час Голодомору. Цю історію надіслав кандидат економічних наук, заслужений економіст України Микола Кісіль.

У роки Голодомору Анна Кісіль жила в селі Добровілля Близнюківського району, що на Харківщині. У неї було вже двоє дітей 3-х і 4-х років. Чоловіка Анни ув'язнили на три роки за спротив «комсомольським активістам», які примусово вилучали у нього зерно. На допомогу родині прийшли сусіди, які ділились останнім:

Поруч з нами мешкала сім'я Епштейна — директора машинно-технічної станції, яка мала дещо кращі можливості, хоча також бідувала. Коли Епштейн після обіду йшов на роботу, його дружина Люба давала моїм дітям борщу і по шматку хліба. Це підтримало їх, вони вижили...⁴⁴

Пізніше шляхи двох родин розійшлися, але не на довго. Сім'я Епштейнів переїхала до міста Костянтинівка. У 1937 р. батька родини заарештував Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) і розстріляв. Любов Епштейн залишилася сама з двома дітьми.

З початком німецької окупації в Костянтинівці розпочалися акції знищення євреїв. Щоби врятувати дітей, Любов відвезла

⁴³ Великий голод в Україні, 263–264.

⁴⁴ «Як людяність в нелюдний час рятувала життя: триває збір свідчень про Голодомор», Український інститут національної пам'яті, дата звернення 15 липня, 2022, <https://old.uinp.gov.ua/news/yak-lyudyaniist-v-nelyudyanii-chas-ryatuvala-zhittya-trivae-zbir-svidchen-pro-golodomor>.

їх до Анни Кісіль на Харківщину: «Я рятувала твоїх дітей під час голоду, а тепер ти рятує моїх», — сказала пані Епштейн. «У нашій родині на цей час було троє дітей — крім Лідії і Михайла ще був Василь 1939 р.н. Матері було надзвичайно важко з п'ятьма дітьми, але вона витримала», — розповідав Микола Кісіль⁴⁵.

Звичайно, допомогу надавали добровинці різного походження: українці, євреї, німці та ін.

Свідчення Лісовської Марії Павлівни, 1927 р.н., село Люксембург Дніпропетровської області (нині — селище Розівка Пологівського району Запорізької області:

У 1932–1933 роках наша сім'я проживала в Розівці. В той час було дуже скрутно, але в селі жило багато німців і євреїв, і вони нам допомагали. Рядом з нами жила сім'я німців з фамілією Фідлер (як звать — не пам'ятаю). В їх становище було краще, і вони ділилися з нами їжею. А ще ми з братиком бігали на молокозавод. Начальником там був теж німець, але не знаю, як звать. Він завжди давав нам живчики (спресовані відходи з жареного насіння). І скільки б ми не приходили, він ніколи не відмовляв, а завжди насипав повні кармани і в торбинку. Це дуже допомогло нам вижити. Від сусідів чула, що він допомагав і їм. Добра була людина⁴⁶.

Свідчення Приходько Валентини Олександрівни, 1924 р.н., місто Прилуки Чернігівської області:

1933 рік поламав усе, а головне — наші надії, а багатьом і життя. Хліба ніде не було. Врятували нас від голоду євреї, які жили з нами на одній вулиці, і з якими дуже дружили наші батьки. Через родичів вони отримували з Росії муку і тримали свої пекарні. За те, що батько ремонтував їм човни і фаєтони, вони давали йому по буханцю хліба. У 1933 році це були для нас рідкісні й найбільші ласощі⁴⁷.

Як зазначалося вище, особливої уваги заслуговують випадки, коли єврейські селяни отримували або могли отримувати

⁴⁵ «Як людяність в нелюдний час рятувала життя».

⁴⁶ Володимир Тилишак та Вікторія Яременко, упоряд., *Людяність у нелюдний час* (Київ: Смолоскип, 2018), 193.

⁴⁷ Тилишак та Яременко, упоряд., *Людяність у нелюдний час*, 213.

допомогу від єврейських громад з-за кордону. Вони мали можливість ділитися цією допомогою зі своїми сусідами. Міжнародні єврейські організації були готові надати допомогу всім, хто страждав від голоду, як це вже було під час голоду 1921–1923 рр.

Але цього разу більшовики заявили, що повідомлення про голод 1932–1933 рр. та поширення інформації про нього є наклепом на «Країну рад». Тому радянське керівництво відмовилося від допомоги з-за кордону. Наприклад, Комітету з питань поселення єврейських робітників у селі (КомЗЕТ) у Херсоні було заборонено звертатися за іноземною допомогою⁴⁸.

Це контрастує з початком 1920-х рр., коли було налагоджено співпрацю між єврейськими організаціями та радянською адміністрацією для надання допомоги радянським євреям. Так, Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет (Джойнт) підтримав проєкт відновлення єврейських колоній Південної України та уклав відповідну угоду з радянським урядом. У червні 1924 р. було засновано сільськогосподарський підрозділ – Агро-Джойнт, основним завданням якого було надання фінансової, кадрової, технічної та матеріальної підтримки переселенцям.

Але в 1930-х рр. ситуація послідовно погіршувалася. По-перше, далася взнаки світова економічна криза: «З 1933 р. Агро-Джойнт зіткнувся з серйозними труднощами. Велика економічна депресія 1930-х рр. та політична ситуація у світі не могли не відбитися і на фінансуванні проєктів Агро-Джойнту в СРСР»⁴⁹. Ще цікавішим є документ «Стислий звіт про діяльність Української контори Агро-Джойнту за період з 1 січня 1934 до 1 січня 1935 рр.», в якому зазначається:

У зв'язку з неврожаєм 1932 р. колгоспи перебували на той час у надзвичайно тяжкому становищі. Був голод. Наша діяльність розпочалася з того, що ми відразу ж повинні були організувати невідкладну продовольчу

допомогу... Були випадки смерті від голоду. Ми нашою продпозикою запобігли подальшому розвитку цього лиха. Роль та значення цієї допомоги можна уявити собі хоча б з того, що у населення жодних запасів не було⁵⁰.

Робота Джойнту в Україні згорталася, але частково продовжувалася для жителів Криму. При цьому важливо підкреслити, що за умов кризи й хаосу надання допомоги тільки єврейському населенню є неможливим, і в таких випадках вона надається і неєврейському населенню. Дослідник історії євреїв Східної Європи, провідний співробітник архіву Джойнту в Нью-Йорку д-р Михайло Міцель простежив це за внутрішнім листуванням організації і зауважив, що «у словнику “Джойнту”» це називають «несекторальною допомогою» («non-sectoral assistance»).

Проте більше, ніж економічні чинники, на діяльність Джойнту в СРСР вплинули нові політичні реалії – згортання підтримки національного розвитку єврейської спільноти⁵¹.

Очевидно, пошук документів в українських та зарубіжних архівах дозволить знайти нові відомості про міжнародну допомогу єврейських організацій єврейському та неєврейському населенню України.

Деякі наслідки Голодомору

Голодомор і Голокост – найжахливіші трагедії історії України, два геноциди величезних масштабів.

Сталінський терор Голодомору був спрямований саме проти українських селян, інтелектуалів та духовенства. Разом з українцями гинули й представники інших народів України – росіяни, євреї, болгари, кримські татари та ін. Під час цього лихоліття, коли голод висмоктував людські почуття з людських душ, виявлялися пориви людяності та сусідської взаємодопомоги, зокрема – між українцями та євреями.

⁴⁸ Пасик, «Калининдорфский еврейский национальный район».

⁴⁹ Михаил Мицель, «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы Большого террора (Киев: Дух и Литера, 2012), 24.

⁵⁰ Мицель, «Последняя глава», 22.

⁵¹ Ольга Чинена, «Єврейські колективні господарства як спосіб підтримки національної самосвідомості», *Записки історичного факультету* 32 (2021): 41.

Жертвами Голокосту під час Другої світової війни були євреї; із шести мільйонів знищених нацистами євреїв Європи 1,5 мільйони були вбиті на українських теренах. Разом з євреями від рук нацистів та їхніх поплічників гинули роми, радянські військовополонені, українські патріоти. Гинули також українські герої — Праведники народів світу та інші рятівники євреїв під час Голокосту, які заплатили своїм життям за рятування життя інших людей.

Голодомор мав наслідки для подальшої історії України та глобальної історії. Знищення мільйонів людей, яке не було своєчасно засуджено світовою спільнотою, не було покарано, створило політичне і моральне підґрунтя для інших геноцидів. І невдовзі після Голодомору, організованого радянським режимом, нацистськими злочинцями був організований Голокост. Водночас, приклади взаємодопомоги євреїв і українців під час Голодомору отримали продовження в подальших подіях, — коли українські герої з ризиком для власного життя та життя своїх родин рятували євреїв під час Голокосту.

Голодомор 1932–1933 рр., який є геноцидом Українського народу⁵², мав і дотепер має важкі демографічні, соціально-економічні, психологічні та інші наслідки для українців. Загибель мільйонів українців досі залишається незалікованою раною в національній свідомості та в історичній пам'яті українців. Крім того, винищення мільйонів українських селян, які були носіями української національної свідомості й народної традиції, та подальша політика зросійщення з боку радянського імперського режиму сприяли асиміляції українців, посиленню «малоросійської ментальності» у частини українського населення. Це дається взнаки і сьогодні, під час Російсько-Української війни та сучасного геноциду проти Українського народу внаслідок військового вторгнення Росії⁵³.

⁵² «Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, № 50, ст. 504)», *Рада. Верховна Рада України*, дата звернення 15 липня, 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>.

⁵³ «Росія здійснює геноцид Українського Народу! — Комітет державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування», *Рада. Верховна Рада*

Голодомор має важкі наслідки для українських євреїв, як і для інших національних спільнот України. Очевидними є величезні людські втрати, щодо кількісних показників досі тривають дискусії. Окрім цього найважливішого виміру Голодомору — загибелі мільйонів людей — є ще соціальні та інші наслідки цієї трагедії. Зокрема, історикиня Анна Штерншис з Університету Торонто проаналізувала кілька сотень усних інтерв'ю з євреями в Україні та з України. Вона зазначила, що багато опитаних згадували про втрату близьких членів сім'ї під час Голодомору, включаючи батьків, братів і сестер. Серед інших спостережень А. Штерншис зауважила, що голод спричинив демографічне переміщення євреїв до більших міст. Аналіз матеріалів інтерв'ю підвів дослідницю до усвідомлення Голодомору як недооцінюваного фактору секуляризації єврейської громади: через складність в отриманні їжі євреям було важко і не настільки важливо дотримуватися кошерних дієт⁵⁴. При цьому очевидно, що секуляризація євреїв є потужним рушієм їхньої асиміляції через втрату найважливіших релігійних, традиційних зв'язків євреїв з общиною.

Голодомор і Голокост дають привід замислитися над тим, що є людського в самій людині. Історичний та індивідуальний досвід показують, що вижити за умов важких випробувань легше, коли люди допомагають одне одному.

Важливі уроки Голодомору та Голокосту, уроки історії взагалі вчать, що «чужого» болю не буває. Це стосується як народів, так і окремих людей.

України, дата звернення 15 липня, 2022, <https://www.rada.gov.ua/news/razom/220998.html>.

⁵⁴ Anna Shternshis, «Lecture about surviving of Soviet Jews during the Holodomor. Lecture at University of Toronto», *HREC*, accessed July 15, 2022, <https://holodomor.ca/that-is-how-i-lost-my-mother-jewish-narratives-of-the-ukrainian-famine-1932-33/>.

Igor Shchupak

THE HOLODOMOR AMONG UKRAINIAN JEWS AND ITS ECHO IN THE HOLOCAUST: DESTRUCTION AND MUTUAL AID IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN-JEWISH RELATIONS

The Holodomor of 1932–1933 is actively researched by Ukrainian and foreign historians. However, the methodological aspects of the history of the Holodomor in the context of other twentieth-century genocides, as well as the specific features of the Soviet regime's starvation policy toward Ukraine's national minorities – particularly Jews – remain less explored.

This article addresses the Holodomor among the population of Ukraine, with a specific focus on Jews, particularly those living in Jewish national districts. Furthermore, it provides examples of mutual assistance between Ukrainians and Jews during both the Holodomor and the Holocaust. Finally, the author draws conclusions regarding the consequences of the Holodomor for the Ukrainian nation and its impact on Ukrainian Jews, notably in terms of accelerating the process of assimilation.

Keywords: National districts, collectivization, grain procurement, requisitions, genocide, Holodomor, rescuers, Holocaust, Righteous Among the Nations.

Bibliography

Al'tman, Il'ja, and al. *Kniga Pravednikov*. Moskva: Fond «Holokost», 2005.

Chynena, Olha. «Ievreiski kolektyvni gospodarstva yak sposib pidtrymky natsionalnoi samosvidomosti». *Zapysky istorychnoho fakultetu* 32 (2021): 31–43.

«Dobrochyntsi. Tsi liudy dopomohly inshym vyzyhyty v roky Holodomoru». *Istorychna pravda*. 24 lystopada, 2012. Accessed July 15, 2022. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/11/24/101352/>.

«Dora Teplytska (Interviu)». In *Holokost v Ukraini. Multymediyni posibnyk*, edited by Igor Shchupak. Vol. 2. Dnipropetrovsk: Instytut «Tkuma», 2009.

Dora Teplytska. Interviu. Zapys 15.12.2020. Osobystyi arkhiv avtora.

Dotsenko, Viktor. «Ievreiski natsionalni raiony Pivdnia Ukrainy pid chas Holodomoru 1932–1933 rr.». *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho* 29 (68), no. 3 (2018): 7–12. http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/3_2018/4.pdf.

Epplbom, Enn. *Chervonyi holod. Viina Stalina proty Ukrainy*. Kyiv: Hrec Press, 2018.

Feller, Marten. *Poshuky, spohady, rozdumy yevreia, yakyi pamiataie svoikh didiv, pro ukraïnsko-yevreïski vziemyny, osoblyvy pro neliudske i liudiane v nykh*. Drohobych: Vydavnycha firma «Vidrodzhennia», 1998.

Feller, Marten. «Ukrainoiudaika: pravda pro ukraïnsko-yevreïski vidnosyny». *Zn, UA*. 10 veresnia, 2004. Accessed July 15, 2022. https://zn.ua/ukr/SOCIUM/ukrayinoyudayika_prawda_pro_ukrayinsko-evreïski_vidnosini.html.

Hrynevych, Vladyslav, and Liudmyla Hrynevych. «Ievrei USRR u mizhvoiennyi period». In *Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy*, 141–161. Kyiv: Dukh i Litera, 2008.

«Iak liudianist v neliudiani chas riatuvala zhyttia: tryvaie zbir svidchen pro Holodomor». *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. Accessed July 15, 2022. <https://old.uinp.gov.ua/news/yak-lyudyaniist-v-nelyudyanii-chas-ryatuvala-zhyttia-trivae-zbir-svidchen-pro-golodomor>.

Kozytskyi, Andrii. *Henotsyd ta polityka masovoho vynyshchennia tsyvilnoho naselennia u XX stolitti (prychyny, osoblyvosti, naslidky): navchalnyi posibnyk*. Lviv: Litopys, 2012.

Kozytskyi, Andrii. «Iak hotuvaly i vtiliuvaly henotsydy». *Lokalna istoriia*, 07 hrudnia, 2021. Accessed July 15, 2022. <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/iak-gotuvali-i-vtiliuvali-genotsidi-andrii-kozitskii/>.

Lemkin, Rafael. *Radianskyi henotsyd v Ukraini (stattia 28 mo-vamy)*, edited by Roman Serbin, compiled by Olesia Stasiuk. Kyiv: Maisternia knyhy, 2009.

Malkina, E., and B. Faerman, ed. *Stalindorf zhiv v pamjati ljudej. Al'bom vtoroj. Dnepropetrovsk*, 2000.

Micel', Mihail. «Poslednjaja glava»: *Agro-Dzhojnt v gody Bol'shogo terrora*. Kiev: Duh i Litera, 2012.

Orlianskyi, Volodymyr. «Novozlatopil'skyi yevreyskyi natsionalnyi raion (1929–1939 rr.)». *Zaporizhzhia Historical Review* 17, t. 1 (2020): 176–180.

Orlianskyi, Volodymyr. «Sotsialno-ekonomichni rozvytok yevreyskoho naselennia Pivdnia Ukrainy v 20-ti roky». *Pivdenna Ukraina XX st.: Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii Pivdnia Ukrainy Zaporizkoho derzhavnoho universytetu* 1 (4) (1998): 198–204.

Pasik, Jakov. «Dannye o kolonijah Ekaterinoslavskoj gubernii». *Evrejskie zemledel'cheskie kolonii Juga Ukrainy i Kryma*. Accessed July 15, 2022. https://evkol.ucoz.com/colony_ekaterinoslav-2.htm.

Pasik, Jakov. «Istorija evrejskoj zemledel'cheskoj kolonii Novoberslav». *Evrejskie zemledel'cheskie kolonii Juga Ukrainy i Kryma*. Accessed July 15, 2022. https://evkol.ucoz.com/n_berislav.htm.

Pasik, Jakov. «Kalinindorfskij evrejskij nacional'nyj rajon». *Evrejskie zemledel'cheskie kolonii Juga Ukrainy i Kryma*. Accessed July 15, 2022. <http://evkol.ucoz.com/kalinindorf.htm>.

Pasik, Jakov, and Mihail Habad. «Istorija evrejskoj zemledel'cheskoj kolonii Malaja Sejdemenuha». *Evrejskie zemledel'cheskie kolonii Juga Ukrainy i Kryma*. Accessed July 15, 2022. http://evkol.ucoz.com/m_seydemenuha.htm.

Petrenko, Volodymyr. «Rol “bukysrnykh” bryhad u trahedii Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini». Accessed July 15, 2022. https://library.vn.ua/Konf2010/texts/2_9.htm.

«Rosiiia zdiisniuie henotsyd Ukrainskoho Narodu! – Komitet derzhavnoi vlyady, mistsevoho samovriaduvannia, rehionalnoho rozvytku ta mistobuduvannia». *Rada. Verkhovna Rada Ukrainy*. Accessed July 15, 2022. <https://www.rada.gov.ua/news/razom/220998.html>.

Shternshis, Anna. «Lecture about surviving of Soviet Jews during the Holodomor. Lecture at University of Toronto». *HREC*. Accessed

July 15, 2022. <https://holodomor.ca/that-is-how-i-lost-my-mother-jewish-narratives-of-the-ukrainian-famine-1932–33/>.

Teplickaja, Dora. «Svidetel'stvuet o prebyvanii na okkupirovannoj territorii». *Vidrozhennia pamiaty: spohady svidikiv ta zhertv Holokostu* 1 (2008): 141–147.

Tylishchak, Volodymyr, and Viktoriia Yaremenko, compilers. *Liudianist u neliudiany chas*. Kyiv: Smoloskyp, 2018.

Velykyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u 4 t. T. 3: Svidchenia ochevydtsiv dlia Komisii Konhresu SShA, compiled by Dzheims Meis. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 2008.

Yakubova, Larysa. «Natsionalne administrativno-terytorialne budivnytstvo v USRR/URSR 1924–1940». In *Entsyklopediia istorii Ukrainy / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. T. 7: Mi–O*. Kyiv: Naukova dumka, 2010. Accessed July 15, 2022. https://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony.

Yefimenko, Hennadii, and Larysa Yakubova. «Natsionalni vidnosyny v radianskii Ukraini (1923–1938)». In *Natsionalne pytan-nia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy / ed. rada: V. M. Lytvyn (holova), H. V. Boriak, V. M. Danylenko and al.; vidp. red. V. A. Smolii*. Kyiv: Nika-Tsentr, 2012.

Yermolenko, Volodymyr. «Chomu Holodomor buv henotsydom: nova knyzhka Enn Epplbaum “Chervonyi holod” – intervju z avtorkoiu». *Hromadske*, 10 zhovtnia, 2017. Accessed July 15, 2022. <https://hromadske.ua/posts/knyha-enn-epplbaum-chervonyi-holod>.

«Zakon Ukrainy “Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini” (Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2006, no. 50, st. 504)». *Rada. Verkhovna Rada Ukrainy*. Accessed July 15, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376–16#Text>.

Zholob, Mykhailo. «Teror holodom: etnospilnoty Ukrainy u 1932–1933 roky». *Visnyk ahrarnoi istorii* 13–14 (2015): 91–99.

ДЖЕРЕЛА

DOI 10.33124/hsuf.2025.17.03

Егор Врадій

Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»,
Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»,
Центр сучасної історії імені М. Гаєвого
Українського католицького університету
vradiyya@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3160-8647>

«ТАМ БУЛИ СЛЬОЗИ, КРИКИ, ІСТЕРИКИ – КАРТИНА МОТОРОШНА»: ЄВРЕЙСЬКІ ОБЩИНИ ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОКОСТ

Вигнання нацистів і відновлення радянського державного контролю на території України протягом 1943–1944 рр. давали надію євреям, яким вдалося евакуюватися вглиб СРСР у перші місяці німецько-радянської війни, на зустріч із членами їхніх сімей, близькими і знайомими, які з різних причин опинилися під німецькою окупацією. У багатьох випадках сподівання були розбиті суворою реальністю «Нового окупаційного порядку» та Голокостом як невід'ємною його складовою. Тим не менше десятки тисяч людей поверталися в місця довоєнного проживання з прагненнями відновити мирне життя.

Певна лібералізація політики державної влади СРСР стосовно сфери релігійного життя громадян, що розпочалася ще під час німецько-радянської війни, давала сигнал людям про можливість легального відновлення діяльності релігійних об'єднань, зокрема й юдейських.

За умови майже тотального контролю держави над усіма сферами життя суспільства, релігійні общини могли видаватися чи не єдиними формами об'єднання людей, де втручання держави було менш помітним. Проте це було лише на перший погляд. У березні–травні 1944 р. з ініціативи очільника Народного

комісаріату державної безпеки Всеволода Меркулова¹ розпочалася робота щодо створення органу, який би наглядав і контролював діяльність неправославних релігійних організацій². 19 травня того ж року Радою народних комісарів (РНК) СРСР була ухвалена відповідна постанова про створення Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР. Новостворена інституція повинна була здійснювати зв'язок між Урядом СРСР і керівниками релігійних об'єднань мусульманського, юдейського, буддистського віросповідань, армяно-григоріанського, старообрядського, греко-католицької, католицької та лютеранської церков і сектантських організацій з питань цих культів, які вимагають дозволу Уряду СРСР³.

Структура Ради передбачала утворення інституту уповноважених у союзних та автономних республіках, краях і областях, які у свою чергу підпорядковувались голові Ради. До функцій Уповноваженого ради належало:

1. Здійснення контролю за правильним застосуванням і додержанням законодавства про культу місцевими релігійними організаціями і служителями культу, а також місцевими радянськими органами, посадовими особами, усіма громадянами.
2. Надання висновків Раді, а також республіканським і місцевим радянським органам та іншим організаціям республіки й областей з питань, які стосуються релігій.
3. Інформувати Раду про діяльність релігійних організацій, про всі випадки порушення законодавства щодо культів на території республіки й областей і про заходи щодо релігій з боку

¹ Від березня 1946 р. – міністр державної безпеки СРСР (тут і далі примітки автора, якщо не зазначено інше).

² Ще раніше, у вересні 1943 р., було створено Раду у справах Руської православної церкви. У 1965 р. вона та Рада у справах релігійних культів були ліквідовані, а їхні функції перейняла на себе Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР.

³ Постанова РНК СРСР «Про організацію Ради у справах релігійних культів» № 972 від 19 травня 1944 р.

радянських органів влади, а також усіх рішеннях, які ухвалюються із цих питань та інше⁴.

Фактично від самого початку діяльність Ради та її уповноважених перетворювалась на одну з додаткових форм контролю над життям радянських громадян. Важливо підкреслити, що органам радянської держбезпеки не лише належала ініціатива щодо створення Ради. Її очільником став Іван Полянський — особа з достатньо тривалим досвідом служби саме в системі органів ОДПУ—НКВС—НКДБ⁵.

Серед уповноважених республіканського та обласного рівня були не лише люди із спецслужбістським досвідом, але й звичайні партійці⁶, колишні військовослужбовці Червоної армії тощо.

Переважає більшість документів, запропонованих для публікації у цьому числі журналу, належить до документації структурних органів Ради та її посадових осіб. Їхній зміст свідчить про те, що у випадку єврейських об'єднань, процес створення (відновлення) мережі релігійних общин з точки зору їхніх членів був не лише спробою налагодження традиційних форм релігійного життя. Протягом багатьох століть діяльність юдейських общин не обмежувалась винятково справами віросповідання, але й загалом організацією життя громади та забезпеченням і реалізацією важливих для неї функцій — освітою, надання допомоги нужденним, опікування станом культових і меморіальних об'єктів та ін. В останні роки Другої світової

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф. 4648 «Уповноважений ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по Українській РСР», оп. 2 (опис справ постійного зберігання за 1944–1965 рр.), арк. 5. Електронна версія документа: <https://tsdavo.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/4648-2.pdf>.

⁵ Іван Полянський (1898–1956) — радянський діяч. У 1921–1944 рр. — співробітник органів державної безпеки СРСР. У 1929–1935 рр. очолював 6-й відділ ОДПУ, який серед іншого здійснював контроль і нагляд за діяльністю священнослужителів на території СРСР. У 1944–1956 рр. — Голова Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР (від березня 1946 р. при Раді міністрів СРСР).

⁶ Наприклад, посаду Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Народних Комісарів (Раді міністрів) СРСР по Українській РСР у 1945–1959 рр. обіймав Петро Вільховий (1900–1975) — радянський діяч, журналіст, письменник.

війни та перше повоєнне десятиліття релігійна община для багатьох євреїв, зокрема й тих, хто міг визначати себе світською особою, була чи не єдиною легальною формою, яка давала надію на пошук своїх рідних, вшанування смерті жертв нацистського геноциду тощо.

Ці надії та спроби практичної діяльності, яка виходила за межі суто релігійних практик, викликали занепокоєння та опір з боку Ради й інших органів влади. Вони трактували будь-які прояви общинної самоорганізації як вияв небезпечних тенденцій «націоналістичного характеру» та намагалися вживати відповідні обмежувальні заходи. Створення незалежної Держави Ізраїль у травні 1948 р. та початок Війни за незалежність, з одного боку, сприяло певній консолідації українських (та загалом радянських) євреїв, зокрема й навколо релігійних общин, з іншого — посилювало прагнення радянської влади обмежити діяльність релігійних об'єднань. Із посиленням та формалізацією антисемітських кампаній в СРСР у 1948–1953 рр. Рада, подібно до органів держбезпеки, посилювала контроль над діяльністю юдейських общин, частіше вдавалася до обмежувальних заходів адміністративного характеру (зняття з реєстрації, розпуску керівних органів общини, звернення до органів влади, органів держбезпеки тощо).

Вибір документів, запропонованих для публікації, обумовлений реалізацією упорядником ширшого дослідницького проекту з вивчення форм і механізмів збереження та трансляції пам'яті про Голокост євреями Дніпропетровська та УРСР загалом. Вказані матеріали дозволяють побачити загальні тенденції у ставленні Ради та держави загалом до будь-якої активності з боку юдейських релігійних об'єднань (як зареєстрованих, так і незареєстрованих), окреслити позицію влади щодо меморіалізації геноциду євреїв та важливість комеморативної діяльності для життя общин у повоєнний період.

Публікація охоплює документальні матеріали від 1945 р. (часу активного процесу реєстрації юдейських релігійних громад) до весни 1949 р., коли набирає сили хвиля державного

антисемітизму, камуфльована під боротьбу із «безрідним космополітизмом» та «виявами буржуазного націоналізму».

Документи, запропоновані для публікації, походять з фонду Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по УРСР, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади України (ЦДАВО України, Ф. 4648)⁷, фонду Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по Дніпропетровській області (Ф. 6463, документ № 1), які зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області (ДАДО). До публікації також включено один документ із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ, Лист-звернення представників єврейської общини м. Кам'янець-Подільський, документ № 8) та документ з фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ, Доповідна записка про оперативну роботу МДБ УРСР щодо ситуації в єврейській общині м. Дніпропетровська, документ № 10).

⁷ Матеріали Фонду 4648 «Уповноважений ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по Українській РСР» ЦДАВО України доступні для читання на офіційному сайті архіву: <https://e-resource.tsdao.gov.ua/fonds/4647/>.

ДОКУМЕНТИ⁸

1.

[Арк. 47]

Уповноважений Ради
у справах релігійних
культів при РНК СРСР
по Дніпропетровській області
24 серпня 1945 року

Облуправління НКДБ
майору Шадріну

16 [дня]⁹ цього місяця до мене зайшов чл. партії т. Бершадський А. Б. і повідомив, що в період 10–12 серпня (точного дня не назвав) віруючі євреї влаштували «усенародний» плач на могилах розстріляних німцями євреїв. Що народу було «багато».

Окрім цього, серед віруючих євреїв йдуть розмови про необхідність поставити пам'ятник розстріляним і що, здається, уже триває збір коштів для цієї мети.

Тов. Бершадський заявив мені, що він остерігається можливості впливу націоналістичних елементів, і, що, відповідно, цей процес потрібно організувати.

Уповноважений Ради у справах
релігійних культів при РНК СРСР
по Дніпропетровській області

[Підпис]

(ПАВЛОВ)

ДАДО, ф. 6463, оп. 1, спр. 2, арк. 47.
Машинопис

⁸ Усі пропонувані документи публікуються в перекладі з російської мови зі збереженням форматування та стилістичних особливостей оригіналу (максимально наближено до нього). Переклад на українську мову – Є. Вradій.

⁹ Тут і далі вставки у квадратних дужках курсивом зроблені Є. Вradієм, якщо не зазначено інше.

2.

[Арк. 25]

Т а є м н о

Прим. № 1

Уповноважений Ради
у справах релігійних культів при РНК СРСР
по Дніпропетровській області
28 серпня 1945 року
№ с/229
м. Дніпропетровськ

Уповноваженому Ради у справах
релігійних культів при РНК СРСР
по УРСР

тов. ВІЛЬХОВОМУ

На Вашу телеграму № 176 повідомляю:

1. Криворізька община віруючих євреїв порушила клопотання про відкриття молитовного будинку. Питання на стадії вивчення.

24/VIII-45 р. представники общини звернулися до мене з усною заявою про тимчасовий дозвіл на молитовні збори до вирішення питання. Я відповів відмовою.

2. 25/VIII ц.р. з такою ж заявою звернулися до мене представники єврейської общини м. Дніпропетровська. Вони підшукали приміщення для молитовних зборів на дні прийдешніх свят, але власник вимагає дозволу.

3. 27/VIII ц.р. євреї Нікополя подали клопотання про відкриття молитовного будинку, і одночасно прохали також про тимчасовий дозвіл, хоча вони і приміщення ще не мають.

Усім я відповів, що жодних тимчасових дозволів я видавати не буду.

У зв'язку з тим, що керівники нашої області зайняті питанням жнив і хлібоздачі, питання про відкриття юдейської *молитовної*¹⁰ будівлі у міст. Дніпропетровську виконкомом ще не розглядалося.

Уповноважений Ради у справах
релігійних культів при РНК СРСР
по Дніпропетровській області:

[Підпис]

(Павлов)

Віддрук. 2 прим.
прим. № 1-й – адресату
прим. № 2-й – у справу
ав.

*ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 11, арк. 25.
Машинопис*

¹⁰ В оригіналі це слово вписано зверху від руки.

3.

[Арк. 107]

Т а є м н о

Прим. № 2

Уповноважений Ради
у справах релігійних
культів при РНК СРСР
по Дніпропетровській області
9 X 1945 р.
№ с/255
м. Дніпропетровськ

Уповноваженому Ради у справах
релігійних культів при РНК СРСР
по УРСР

тов. ВІЛЬХОВОМУ

Копія: Рада у справах релігійних
культів при РНК СРСР

тов. ПОЛЯНСЬКОМУ

Копія: Секретарю Дніпропетровського
Обкому КП(б)У з пропаганди

тов. ЄМЕЛЬЯНЕНКО

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗВІТ ЗА ІІІ КВАРТАЛ 1945 р.

[...]

[Арк. 109]

[...]

Юдеї. Віруючі юдеї трьох населених пунктів порушили кло-
потання про відкриття молитовних будівель. Матеріали Криворізь-
кої та Нікопольської общин перевіряються, а матеріали Дніпропе-
тровської вже перевірені, але на виконкомі облради я це питання
ще не ставив і, ймовірно, не так швидко зможу його поставити.
Думаю, що поки питання із хлібопостачанням не буде доведене до
задовільного стану, виконком облради не матиме можливості за-
йнятися рішенням питання про відкриття синагоги, хоча становище

з віруючими євреями в м. Дніпропетровську на сьогодні ненор-
мальне. У вересневі свята – Новий рік¹¹, судний день¹² – вони
збиралися в кількох пунктах. В одному приміщенні на молитві були
присутні до 1,5 тис. осіб, а всього, за їхніми словами, віруючих –
6–7 тисяч.

[Арк. 110]

Кілька місяців тому їхні представники мені сказали: «Ска-
жіть, чого ви потребуєте? – Усе можна», а перед святами через
підставну особу запитували: «що і куди потрібно спрямувати, щоб
проштовхнути справу? Ми ні перед чим не зупинимось».

Збирають гроші на виготовлення меблів для молитовної бу-
дівлі, частину лав вже зробили. Збирають гроші на пам'ятник на
могили розстріляних фашистами.

[...]

[Арк. 114]

[...]

Уповноважений Ради у справах
релігійних культів при РНК СРСР
по Дніпропетровській області:

[Підпис]

(Павлов)

ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 5,
арк. 107, 109, 110, 114. Машинопис

¹¹ Єврейське свято нового року (Рош га-Шана) святкують два дні поспіль осіннього місяця тішрей (вересень–жовтень) за єврейським календарем.

¹² Судний день (Йом-Кіпур) – один з найважливіших днів у єврейському обрядовому календарі. Йом-Кіпур – день посту, покаяння і відпущення гріхів. Відзначається на 10-й день місяця тішрей, завершуючи 10 днів покаяння. Згідно з Талмудом, Б-г цього дня виносить свій вердикт, оцінюючи вчинки, життя людини за весь минулий рік.

4.

[Арк. 54]

Т а є м н о

Прим. № 2

УПОВНОВАЖЕНИЙ РАДИ

у справах релігійних
культів при Раді

Міністрів СРСР

по Дніпропетровській області

17 липня 1946 р.

№ 142с

м. Дніпропетровськ

Голові Ради у справах релігійних
культів при Раді Міністрів СРСРТов. ПОЛЯНСЬКОМУКопія: Уповноваженому Ради
у справах релігійних культів
при Раді Міністрів СРСР
по УРСРТов. ВІЛЬХОВОМУ

1. У період тимчасової окупації м. Дніпропетровська гітлерівцями розстріляно 17–18 тисяч євреїв.

У 1945 році євреї, з ініціативи віруючих, в один з поминальних днів зібралися біля могили розстріляних. Там були сльози, крики, істерики – картина моторозна.

Організаторів, як це зазвичай у них робиться, не виявилося – «усі самі прийшли».

У подальшому обіцяли без мого відома цього не робити.

Днями до мене приходили віруючі із цього ж питання. Вони хочуть організувати жалобний день в один з поминальних днів у серпні–вересні місяці, після дозволу на відкриття синагоги і організацію общини.

Мені кажуть, що в Москві було проведено жалобний мітинг за загиблими євреями.

Мають намір збиратися і розходитись по одному, а на місці молитися спільно.

У одному рову зарито до 13 тис. майже винятково євреїв, а в іншому багато радянських людей інших національностей і євреї, останніх більше.

Я думаю так:

а) дати людям виплакати своє горе варто. Це загострить ненависть до фашизму;

б) але фашисти розстрілювали не тільки віруючих або їхні сім'ї, відповідно немає підстав передавати організацію цього дня, якщо він взагалі доцільний, релігійній общині;

в) розстрілювали німці не лише євреїв, відповідно немає підстав надавати цьому дню національний характер, що неминуче станеться за організації його релігійною общиною.

[Арк. 55]

Але ніхто, окрім віруючих, цього питання не підіймає. Спільне моління юдеїв і християн на одній могилі навряд чи буде доцільним.

Тому, якщо взагалі доцільно допускати організацію такого дня, то нехай він пройде як релігійний обрядовий день.

2. Оскільки виконком Облради виніс рішення про доцільність відкриття молитовної будівлі в м. Дніпропетровську (справа направлена в Раду), і віруючі про це знають і переконані, що так і буде, то вже запрошують мене на урочисте відкриття синагоги, яке відбудеться після її відновлення.

Чи маю я взяти участь у цих урочистостях віруючих?

Прошу Ваших вказівок щодо цих питань.

На місці я ще ні з ким не радився.

Віруючі євреї повідомили мені, що через Москву вони вже отримали деякі релігійні книги і молитовники з Америки.

У листі їм обіцяють надіслати необхідні книги і культове приладдя після того, як вони повідомлять про відкриття синагоги.

Уповноважений Ради у справах
релігійних культів при Раді Міністрів
СРСР по Дніпропетровській області: [Підпис] (Павлов)

віддрук. 3 прим.
1–2 – адресатам
3-й – у справу
ав.

*ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 22,
арк. 54–55. Машинопис*

5.

[Арк. 63]

Таємно

Прим. № 2

РАДА
У СПРАВАХ
РЕЛІГІЙНИХ КУЛЬТІВ
при Раді Міністрів СРСР
«8» серпня 1946 р.
№ 483с

м. Москва, пров. Островського, буд. 10

ГОЛОВІ РАДИ У СПРАВАХ РЕЛІГІЙНИХ
КУЛЬТІВ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ СРСР
по Дніпропетровській обл.

Т. ПАВЛОВУ.
м. Дніпропетровськ.

На № 42-С від 17.7.46 р.

Копія: Уповноваженому Ради
у справах релігійних культів
при Раді Міністрів СРСР
по Українській РСР.

Т. ВІЛЬХОВОМУ
м. Київ.

За релігійним законом юдаїзму, для поминання померлих (ізор¹³) встановлено 4 дні протягом року: день всепробачення, 2-й день п'ятидесятниці, останній день Пасхи і передостанній день свята Куців¹⁴, тому немає жодних підстав встановлювати ще особливі спеціальні дні для цієї мети.

¹³ Ізор (ізор) – традиційна для євреїв-ашкеназіт поминальна молитва. У більшості громад вона проводиться після ранкового читання Тори чотири рази на рік: в Йом-Кіпур, в останній день святкування Песаху, на свято Шавуот та у часі Шміні Ацерет (одразу після свята Суккот).

¹⁴ Свято Куців (Суккот, Свято куренів) – юдейське свято у місяць тішрей. Під час нього за традицією здійснюють трапези (а в гарну погоду і ночують) поза домом, у курені (наметі, який ще називають суккою) в пам'ять про поневіряння євреїв у Синайській пустелі під час Виходу з Єгипту.

Стосовно ж організації масових панахид на братських могилах, то оскільки на цих могилах знайшли спокій як віруючі, так і невіруючі, відправлення релігійних панахид за ними недоречно.

На Ваше запитання про те чи повинні Ви брати участь у відкриттях молитовних будівель, Рада вважає, що Ваша участь не обов'язкова, у тих же випадках, коли віруючі запрошують Вас на відкриття, Ви можете бути присутнім, як офіційно запрошена особа; однак без будь-яких виступів на цьому відкритті з Вашого боку.

Водночас Рада повідомляє Вам, що матеріал у справі клопотання віруючих євреїв про відкриття синагоги в м. Дніпропетровську отримано Радою, але у зв'язку з його недостатньою оформленістю від Вас затребувано додаткові дані, після отримання яких клопотання віруючих буде винесено на розгляд Ради.

Заст. Голови Ради
у справах релігійних культів
при Раді Міністрів СРСР

[Підпис]

(САДОВСЬКИЙ)

Віддрук. 3 прим. – 3.А.
Прим. № 1–2 – адр.
Прим. № 3 – у справу.
№ 526 – 7.8.46 р.

*ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 13, арк. 63.
Машинопис*

6.

[Арк. 64]

УРСР

ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ РАДИ ТРУДЯЩИХ
«10» листопада 1946 р. № 41

УПОВНОВАЖЕНОМУ РАДИ
У СПРАВАХ РЕЛІГІЙНИХ КУЛЬТІВ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ СРСР
товаришу ВІЛЬХОВОМУ

На Ваш запит від 27/IX-1946 року за № 249 повідомляю:

а) у м. Дніпропетровську за межею міста до німецької окупації розташовувався великий єврейський цвинтар¹⁵, оточений високим цегляним муром з необхідним службовим приладдям. Поховано там близько 90 000 покійників.

Цей цвинтар до війни було закрито, тобто вся площа його була використана. За розпорядженням окупантів паркан було зруйновано і цеглу було вивезено, зруйновано всі пам'ятники і вирубані дерева. Відновленню цвинтар не підлягає.

Родичам дозволено трупи перенести на новий цвинтар, який охороняється Комунгоспом і перебуває у цілковитому порядку;

б) у м. Кривому Розі єврейський цвинтар розташовувався в самому місті і також окупантами цілковито зруйновано. Комунгоспом відведено нове місце поза межею міста. Цей цвинтар перебуває у віданні Комунгоспу та ним охороняється;

¹⁵ Йдеться про т. зв. старий єврейський цвинтар міста, заснований у 1839 р. Уже на початку XX ст. майже вся територія (нині Шевченківський район міста), відведена під його потреби, була використана. У повоєнний час територію цвинтаря віддали під приватну забудову. Детальніше див.: Александра Лошак и Валентин Старостин, Синагоги Екатеринослава (Днипро: «Герда», 2019), 49–53.

в) у м. Нікополі і Дніпродзержинську¹⁶ були невеликі, малопомітні єврейські цвинтарі, вони також частково зруйновані. У теперішній час охороняються і більше не руйнуються;

г) окремих цвинтарів для населення інших віросповідань у Дніпропетровській області немає.

Уповноважений Ради у справах
релігійних культів

[Підпис]

(М. Павлов)

ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 16, арк. 64.
Машинопис

7.

[Арк. 98]

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗВІТ

УПОВНОВАЖЕНОГО РАДИ У СПРАВАХ РЕЛІГІЙНИХ КУЛЬТІВ
при РАДІ МІНІСТРІВ СРСР по УКРАЇНСЬКІЙ РСР.

За IV квартал 1946 року.

[...]

[Арк. 129]

[...]

ЮДЕЙСЬКЕ ВІРОСПОВІДАННЯ.

Повсякденне спостереження та вивчення процесів внутрішнього життя релігійних общин переконливо підтверджують характерну особливість цього культу в прагненні до перетворення общин у соціально-політичні організації з одного боку і в комерційні підприємства – з іншого.

[...]

[Арк. 134]

[...]

Прояви націоналістичних тенденцій особливо спостерігаються навколо братських могил, в яких поховані патріоти нашої батьківщини, закатовані німецькими фашистами. Будучи цілком компетентними у тому, що в могилах спочивають рештки невірних і вірних людей різних національностей, певні кола єврейської громадськості намагаються використати могили як місця поховання євреїв вбитих німцями.

Прилуцька єврейська релігійна община (Чернігівська область), у дні Жовтневих свят намагалась організувати на братській могилі

¹⁶ Нині м. Кам'янське.

жалобне богослужіння. З метою мобілізації єврейської громадськості міста, община порушила клопотання перед Міськрадою про надання їм дозволу на право публікації в місцевій газеті про час проведення «жалобної урочистості» на могилі. Схожі явища зафіксовані також у Полтавській і Одеській областях.

Найцікавішим фактом може слугувати яскравий приклад діяльності єврейської громадськості, що відбувся в м. Тернополі. З ініціативи Львівського рабина – Клейнер Х. А., який приїхав у Жовтні м-ці в Тернопіль, серед усього єврейського населення міста був проведений збір коштів на благоустрій могили, в якій, нібито, поховані євреї розстріляні німцями. На зібрані кошти був споруджений пам'ятник з надписом російською та єврейською мовою: «Вічна пам'ять і слава євреям, які пали від рук німецьких фашистів».

[Арк. 135]

На жалобній церемонії були присутні Голова Міськради – т. КОНДРАТЕНКО і Секретар Міськкому КП(б)У – т. ЗІНЧЕНКО, які виступали з промовами. Це питання було предметом розгляду на Бюро Обкому КП(б)У.

Цікавлячись станом цвинтарного господарства, ми у звітному кварталі зайнялися вивченням єврейських кладовищ. Матеріали, які поступили від Уповноважених Ради свідчать про таке:

а) Старий єврейський цвинтар у м. Києві використовується для навчальних занять військових підрозділів;

Кам'яна огорожа місцевим населенням розбирається, як будівельний матеріал;

Через цвинтар прокладена дорога;

Протягом 1945–46 року поховальне Управління Київського Міськкомгоспу використовувало площу цвинтаря під городи своїх

співробітників; для цієї мети були зняті всі надмогильні споруди і звалені у безладному стані на узбіччі цвинтаря.

У склепах влаштовані нічліжки злочинно-крадійського елементу, деякі склепи використовуються як вбиральні.

б) У місті Черкаси єврейський цвинтар використовується для звалища сміття і трупів померлих тварин;

в) У м. Умані з пам'ятників і надмогильних плит, знятих на місцевому єврейському цвинтарі, збудовані каменедробарка і складське приміщення.

г) У Ніжині, Прилуках, Чернігові та низці інших місць зафіксовані факти використання цвинтарів як пасовиськ для худоби.

д) Сторож єврейського цвинтаря в Лубнах розорав частину цвинтаря для приватного городного господарства.

е) У Кременчуці та Полтаві сторожі випасають на цвинтарях особисту худобу і худобу своїх знайомих.

Як повсюдне явище варто відзначити відсутність огорож, які свого часу були розкрадені, як будівельний і паливний матеріал.

[...]

[Арк. 136]

Байдуже ставлення з боку комгоспу відзначено і щодо місць масових розстрілів радянських громадян, які скоїли німецькі окупанти.

«Бабин Яр», який увійшов в історію фашистських злодіянь на Україні, зовсім не охороняється і в деяких місцях використовується як піщаний кар'єр. У деяких місцях схили розмиті осінніми дощами і трупи вбитих опинилися на поверхні. Злочинний елемент, користуючись відсутністю охорони, у пошуках цінностей проводить розкопки.

Братські могили у Грозенському лісі поблизу м. Умані цілковито випали з поля зору місцевого комгоспу. Під час німецької окупації тут

було вбито близько 3000 радянських дітей до 10-річного віку, а також поруч із цегляним заводом вбито 80.000 осіб військовополонених червоноармійців.

Одночасно з констатацією такого стану цвинтарного господарства, зафіксована цілковита байдужість з боку органів комунального господарства до питання упорядкування цвинтарів. [...]

Відмічено факт політично неправильного і шкідливого ставлення деяких керівників комгоспу до іновірних цвинтарів. Наприклад, Прилуцький Виконком Міськради більше уваги звертає на благоустрій російського цвинтаря, ігноруючи питання, які підіймає єврейське населення. Із цього приводу голова єврейської общини гр. ЗОЛОТАРЬОВ, який працює в артілі Промкооперації, висловився так:

«Взагалі до євреїв у теперішній час ставляться гірше, ніж до війни...»

[Арк. 137]

Самоусунення органів Комгоспу і занедбаність цвинтарів використовується торговельно-спекулятивним елементом.

У Лубенську Міськраду Полтавської області звернувся такий собі ГРІНБЕРГ Л. М., про передачу йому цвинтаря. Рішенням Лубенської Міськради (голова т. Пилипенко), міський єврейський цвинтар з усіма будівлями і братською могилою було передано ГРІНБЕРГУ.

ГРІНБЕРГ Л. М., колишній комерсант і голова єврейського поховального товариства в 1920 р.

В Одесі єврейська релігійна община уклала договір зі цвинтарним трестом про приведення цвинтарів у належний стан коштом релігійної общини.

Подібне явище відмічено й в інших населених пунктах.

У Кам'янець-Подільській області¹⁷ практикують утримання сторожів цвинтарів за рахунок релігійних общин.

В окремих містах і районах саме населення виявляє ініціативу до упорядкування цвинтарів. Наприклад, у Чернігові зібрано на благоустрій цвинтаря 85 тис. рублів. У м. Сміла Київської області влаштували недільник для наведення порядку на цвинтарі.

За активної участі населення м. Шепетівки, Проскурова¹⁸ і Кам'янець-Подільська цвинтарі приведені в порядок. Тут виявлена ініціатива місцевого населення була підхоплена Міськрадою, яка взяла керівництво із благоустрою у свої руки.

[...]

[Арк. 147]

[...]

Уповноважений Ради у справах
релігійних культів при Раді Міністрів
СРСР по Українській РСР

[Підпис]

(ВІЛЬХОВИЙ)

№—31сс
20 березня 1947 р.
м. Київ

*ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 15,
арк. 98, 129, 134—137, 147. Машинопис*

¹⁷ Існувала протягом 1921–1954 рр.

¹⁸ Від 1954 р. – м. Хмельницький.

8.

[Арк. 4]

ГОЛОВІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

тов. ШВЕРНИКУ.

Копії: ГОЛОВІ РАДИ МІНІСТРІВ УРСР
СЕКРЕТАРЮ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КП(б)У

тов. ХРУЩОВУ М.С.

НАЧАЛЬНИКУ ВІДДІЛУ ПРОПАГАНДИ ТА АГІТАЦІЇ
ЦК ВКП(б)НАЧАЛЬНИКУ ВІДДІЛУ ПРОПАГАНДИ ТА АГІТАЦІЇ
ЦК КП(б)УСКАРГА

Жменька євреїв, які залишилися завдяки щасливій випадковості, у кількості 100 сімей у м. Кам'янці-Подільському після того, як наші батьки, матері та маленькі діти були німецькими варварами закопані живцем у землю і протягом трьох днів земля здригалася від передсмертних судом безвинних жертв зараз з великим болем у душі, висловлюючи почуття всіх шляхетних, відданих нашої державі сивих старців, звертаємося до Вас, як до керівників найбільш передової і прогресивної держави світу. Вислухати наші змучені серця; м. Кам'янець-Подільськ¹⁹, до нашестя німецьких варварів налічував понад 35 синагог.

Унаслідок фашистської окупації міста всі молитовні будинки з великою жорстокістю і нечуванним садизмом були по-варварськи зруйновані. Дякуючи щасливій випадковості від бандитських рук залишилася неушкодженою одна синагога на вул. Лагрена²⁰,

¹⁹ Назва міста до 1944 р.²⁰ Так в оригіналі. Йдеться про вул. Лагерну (від 1961 р. – вул. Гагаріна, нині – вул. Степана Бандери).

будинку № 35, яка належала нині покійному Вайсману Гдалію Пошквичу, в якій наразі проживають три мешканці.

Літні люди, чоловіки і жінки, які залишилися в живих і повернулися з реєвації, на честь визволення нашого міста Радянськими військами, на честь Великої мудрості, цілковитої відданості своєму народу звернулися з молитвами до Господа Бога за здоров'я і благополуччя людини, чиє ім'я осяяло світлом в темряві і дало можливість усьому змученому від німецького ярма, усьому прогресивному людству знову будувати своє щастя і благополуччя це ім'я – ВЕЛИКИЙ СТАЛІН.

Наші розбиті старечі серця, матері і батьки з великим завзяттям прагнули молитися за своїх дітей, синів, загиблих і замучених німцями на фронтах за звільнення нашої Батьківщини.

[Арк. 5]

25 тисяч безвинних жертв чоловіків, жінок і дітей, які залишилися випадково в м. Кам'янець-Под. були замучені нечуваною в історії жорстокістю.

Тому кожен з нас, маючи велику рану, яка повік не загоїться, прагне воєдино підносити свої молитви Господу Богу за здоров'я і за світле майбутнє Великого рятівника єврейського народу улюбленого Сталіна.

І ось із цими прагненнями наповнені наші серця, але попри те, що єдиний молитовний будинок залишився цілим, ми люди похилого віку позбавлені можливості відвідувати його й у решту днів нашого життя складати данину [пам'яті] і підносити свої молитви Господу Богу.

Наші неодноразові прохання до місцевої влади і особисто до голови міськради про повернення нам синагоги, передбачені законом Великої Сталінської Конституції, донині залишаються незадоволеними.

У 1946 році, у день, коли ми всі просили голову міськради дати нам можливість відзначити трагічний жалобний день, коли наші матері, батьки й безневинні діти були в масовому порядку розстріляні та закатовані, нам у цьому проханні, що йшла з глибини душі сотень євреїв відмовили.

Протягом трьох з лишком років ми проходимо вулицями міста і топчемо надгробні пам'ятники наших пращурів з єврейськими надписами, якими вимощені під час німецької окупації тротуари міста і коли ми звернулися з проханням про вилучення цих пам'ятників із заміною їх іншим камінням, ми отримали відмову і на це прохання.

У 1947 році єврейська община не маючи приміщення для молитви, на зібрані кошти купила у приватного домовласника дві кімнати на вул. Ленінградська²¹, № 40 і попри те, що ми літні люди нікому б не заважали, нам і тут відмовили й заборонили взагалі молитися, причому нам погрожували, що у випадку виявлення якого-небудь зібрання літніх людей, нас вважатимуть за підпільну організацію, яка ніби виступає проти Радянської влади.

У 1948 році наші представники общини були викликані у місто Проскурів²² до інструктора культу при облвиконкомі тов. Резніченка. Той дав прочитати документ і запропонував розписатися, що їм, представникам общини, ніби-то доведено до відома, що синагогу вони не мають права відкривати і коли ці представники відмовилися від такого підпису їм погрожували арештом і міліцією. Ці факти явно говорять про те, що деякі особи, використовуючи своє службове становище, грубо порушують Закони Сталінської Конституції.

²¹ Нині вул. Лесі Українки.

²² Від 1954 р. – м. Хмельницький.

[Арк. 6]

Неодноразові прохання дати можливість скромно упорядкувати братські могили, де поховані наші пращури й батьки і де живцем закопані десятки тисяч наших батьків, братів, сестер і дітей, де земля здригалася від жаху і страху, пройде ще рік і неможливо буде упізнати місце, де в 1941 році німецькі кати здійснили нечувану в історії людську трагедію і ями²³ людських життів заростають бур'яном і травою та поступово зникає слід і пам'ять наших дорогих сестер, матерів і близьких і попри ці законні вимоги, які йдуть від розбитих сердець сотень людей, від сліз матерів і це питання залишається дотепер невирішеним.

Іменем усіх невинних жертв, загиблих на фронтах Великої Вітчизняної війни, іменем наших пращурів, батьків, матерів, братів і сестер замордованих і розтерзаних німецькими катами, ми літні люди і жінки з великим боєм у душі, зі сльозами на очах, звертаємо свій голос до Вас – до символу справедливості дати можливість і дозволити нам старим підносити молитви Господу Богу за рятівника єврейського народу – нашого ВЕЛИКОГО СТАЛІНА.

ОБЩИНА

м. Кам'янець-Под.

31.VII–48 р.

*ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 1172, арк. 4–6.
Машинопис²⁴*

²³ Так в оригіналі.

²⁴ Подається за: «Лист-скарга представників єврейської релігійної общини т. Хрущову М. С. про відкриття синагоги у Кам'янці-Подільському», 31.07.1948. ЦДАООУ, Київ, ф. 1, оп. 70, д. 1172. Проект «J-Дос»; дата звернення 13 грудня, 2024, <https://jdoc.org.il/items/show/711>.

9.

[Арк. 12]

Таємно

[Поставлено печачкою:]

Вих. № 55с

8/IV 1949 р.

Д О В І Д К А

ПРО МЕТОДИ РОБОТИ ЦЕРКОВНИКІВ.ЄВРЕЙСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ОБЩИНИ.

Вивчення внутрішнього життя єврейських релігійних общин говорить про те, що багато цих общин використовуються нецерковним елементом, який пробираючись в общини до керівництва, займається абсолютно невластивими релігійному товариству функціями, перетворюючи дуже часто синагоги у гнізда націоналістичних проявів.

Так, наприклад, заступник голови єврейської релігійної общини в м. Дніпропетровську гр. ШУЛЬМАН прагнув усе зробити аби встановити від імені релігійної общини пам'ятник біля могили розстріляних німецькими окупантами громадян м. Дніпропетровська.

Попри те, що Уповноважений Ради у справах релігійних культів йому відмовив, пояснюючи, що це не функції релігійної общини, що серед розстріляних громадян були не лише євреї, все ж таки гр. ШУЛЬМАН «діяв». Заручившись підтримкою деяких керівних працівників міста та за їхньої згоди на спорудження пам'ятника, розпочав мобілізацію коштів для цієї мети.

ШУЛЬМАН встиг домовитися з групою артистів-євреїв (м. Дніпропетровська) на постановку вистави на користь спорудження пам'ятника; директор Дніпропетровського театру ім. Шевченка дав згоду на використання будівлі театру; Шульман встиг побувати і в міському лекторському бюро і тут його чомусь привітно прийняли і домовились

щодо проведення платної лекції на тему про Палестину і що цю лекцію проведуть у театрі чи в одному з клубів.

[Арк. 13]

Заступник голови Міськради також підтримав ідею ШУЛЬМАНА і дав розпорядження Міськкомгоспу надати сприяння у встановленні пам'ятника.

18 листопада ШУЛЬМАН заявився на квартиру до Уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Дніпропетровській області (який у цей час перебував у відпустці та був вдома) і вручив офіційне подання Заст. Міськкомгоспу, з якого видно було, що Комуногосп «зі співчуттям» ставився до ідеї релігійної общини щодо спорудження пам'ятника і що вже дано вказівку про складання ескізу майбутнього пам'ятника і про встановлення обсягу необхідних робіт з благоустрою могил.

Уповноважений Ради категорично заборонив ШУЛЬМАНУ займатися справами, що не належать до його повноважень, повідомив про це Обком КП(б)У, а ШУЛЬМАНА зняв з реєстрації і вимагав від керівництва общини відсторонення Шульмана від роботи заст. голови общини. Після цього Шульман виїхав із Дніпропетровська до Новомосковська²⁵, а рабин поїхав на постійне місце проживання в Ленінград²⁶.

Дніпропетровський Обком КП(б)У хоча й розглянув цю справу і притягнув винних до партійної відповідальності, але бажано, щоб у подальшому більше приділяли уваги, так би мовити, профілактиці.

Тут же в м. Дніпропетровську і другий характерний випадок, який яскраво свідчить про своєрідний прояв «турботи» щодо інтересів віруючих юдейського віросповідання з боку деяких керівників радянських установ.

²⁵ Нині м. Самар Дніпропетровської області.

²⁶ Нині м. Санкт-Петербург (Російська Федерація).

Протягом тривалого часу в м. Дніпропетровську діяли нелегально сім релігійних груп юдейського віросповідання – так званих «мінйонів»²⁷. Довгий час клопотання Уповноваженого Ради перед фінансовими й адміністративними органами про вжиття з їхнього боку відповідних заходів до керівників й організаторів мінйонів, підтримки не знайшли. Коли ми зацікавились [Арк. 14], хто ж конкретно гальмує справу, то виявилось, що керівник податкового відділу Облфінвідділу тов. ФІНКЕЛЬШТЕЙН проводив політику невтручання і небажання обкладати податком керівників «мінйонів», заявивши:

– На мінйонах не заробиш мільйонів...

Уповноважений Ради інформував Обком КП(б)У і лише після втручання Обкому КП(б)У «мінйони» були закриті, а їхні організатори оштрафовані та попереджені.

[...]

[Арк. 24]

Уповноважений Ради у справах
релігійних культів при Раді
Міністрів СРСР по Українській РСР

(ВІЛЬХОВИЙ)

«8» квітня 1949 р.
м. Київ.

*ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 53,
арк. 12, 13, 14, 24. Машинопис*

²⁷ Тут і далі йдеться про міньян – кворум з 10 повнолітніх єврейських чоловіків, необхідний для виголошення спільної молитви (від імені громади), а також інших обрядових дій.

10.

[Арк. 223]

Цілком таємно

серія «К»
прим. № 3

17 січня 49
№ 159/п

ЗАСТУПНИКУ МІНІСТРА ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ
СОЮЗУ РСР ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТУ

тов. БЛІНОВУ А.С.
м. Москва.

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА

Про агентурно-оперативну роботу МДБ УРСР за лінією
духівництва, церковників і сектантів.

За грудень місяць 1948 року.

У грудні місяці 1948 року агентурно-оперативна робота МДБ УРСР щодо духівництва, церковників і сектантів проводилась у напрямі оперативної ліквідації наявних у провадженні оперативних обліків, виявлення нових нелегально діючих антирадянських церковних і сектантських формувань та їхніх організуючих центрів, розробки раніше заведених оперативних обліків і поповнення агентурно-інформаторського апарату.

[...]

[Арк. 252]

Управлінням МДБ Дніпропетровської області через аген-
туру встановлено, що керівниками єврейської релігійної общи-
ни м. Дніпропетровська є особи, яких притягали в минулому до
відповідальності за антирадянську націоналістичну діяльність і під-
лягали висилці у віддалені райони, як політично неблагонадійний
елемент.

На цей час Дніпропетровську єврейську релігійну общину
очолюють:

Крол Мордух Абрамович²⁸

1876 року народження, уродженець
м. Ново-Українка, Кіровоградської
області, єврей, у 1941 році Особливою
Нарадою був виселений у віддалені
райони на 5 років.

Служить рабином.

Таслицький Ілля Меєрович

1886 року народження, уродженець
м. Дніпропетровська, єврей, без
певних занять.

Голова общини.

Шульман Борис Маркович

1878 року народження, уродженець
с. Ново-Златопіль, Запорізької області,
єврей, без певних занять.

Заст. голови общини.

та інші.

Вказані особи групують навколо єврейської общини антира-
дянський націоналістичний елемент, надають синагогу як сховок
злочинним елементам, які дають матеріальну допомогу.

Агентурним шляхом і показами свідків встановлено, що в си-
нагозі міста Дніпропетровська переховувались два єврея, які по-
вернулися з ув'язнення, жили на кошти синагоги.

З метою збору коштів для надання матеріальної допомоги
антирадянському націоналістичному елементу, керівництво єврей-
ської релігійної общини в особі *Крол, Таслицького і Шульмана* ор-
ганізувало мітинг, на якому виступив рабин *Крол* із закликом збіль-
шити пожертви для єврейської общини.

[Арк. 253]

Прагнучи наблизити єврейське населення до синагоги, вка-
зані особи в листопаді 1948 року організували у міському театрі
спеціальну виставу для єврейського населення. Причому розпов-
сюдження квитків *Таслицький* доручив працівнику театру ДАЦ-
КОВСЬКОМУ Авруму Ароновичу, який, за сприяння керівників
підприємств, розповсюдив квитки серед євреїв, які працюють на
промислових підприємствах м. Дніпропетровська.

Встановлено, що у розповсюдженні квитків на вказану ви-
ставу, зорганізовану єврейською релігійною общиною, брали
участь керівники підприємств, члени ВКП(б) – ГАЛЬПЕРІН Лев Нау-
мович – заст. голови артілі «Художник», ШВАРЦМАН Михайло Гри-
горович – голова артілі «Художник» та інші.

Керівний склад єврейської общини в м. Дніпропетровську
взятий в активну розробку.

[...]

²⁸ У цьому документі тут і далі курсивом позначено текст, який був вписаний від руки.

[Арк. 255]

[...]

ЗАСТ. МІНІСТРА ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УРСР
Г Е Н Е Р А Л – М А Й О Р

(ПОПЕРЕКА)

Віддруковано:

прим. № 1 – тов. Блінову

прим. № 2 – у секр. МДБ УРСР

прим. № 3 – у справу відд. «О» МДБ УРСР²⁹

виконавець Сухонін

друкувала Паніна

ГДА СБУ, ф. 16, spr. 0668,
арк. 223, 252, 253, 255. Машинопис³⁰

²⁹ В організаційній структурі Міністерства державної безпеки СРСР та Міністерства державної безпеки УРСР до завдань відділу «О» належала оперативна робота серед духівництва.

³⁰ Подається за: «Копії спецповідомлень і доповідних записок секретаріату МДБ УРСР (підбірка документів), 1949 р.», 4–17.01.1949. ОГА СБУ, Київ, ф. 16, д. 0668, дата звернення Грудень 19, 2025, <https://jdoc.org.il/items/show/1468>.

Bibliography

Loshak, Aleksandra, and Valentyn Starostyn. *Synahohy Ekaterynoslava*. Dnypro: «Herda», 2019.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti. F. 6463, op. 1, spr. 2.
Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. F. 16, spr. 0668.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. 1, op. 70, spr. 1172.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy. F. 4648, op. 2; op. 4, spr. 5, 11, 13, 15, 16, 22, 53.

Богдан Левик

Регіональний науково-освітній центр
«Голодомор, Голокост: міжнаціональний діалог»
при Національному університеті «Львівська політехніка»
levykbs@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5100-0834>

АНТИРАДЯНСЬКА МОЛОДІЖНА НАЦІОНАЛІСТИЧНА ЄВРЕЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «СОЮЗ ЄВРЕЙСЬКОЇ МОЛОДІ»

Джерельна публікація є спробою документальної реконструкції одного із малознаних епізодів «боротьби із виявами єврейського націоналізму» на території УРСР у перші роки після закінчення нацистської окупації та Голокосту. Слідчі матеріали з фондів Архіву Служби безпеки України, які вперше вводяться у науковий обіг, пов'язані зі справою «Союзу єврейської молоді» (СЕМ) — організації, яка була фіктивно створена органами радянської держбезпеки. Історія справи «Союзу єврейської молоді» є одним із прикладів «малих» справ регіонального масштабу, які були складовими радянської повоєнної антисемітської хвилі.

Показано алгоритм дій представників радянської каральної системи під час антисемітських кампаній 1947–1953 рр. та долю тих людей, яким не пощастило опинитися в полі зору цієї каральної системи. Об'єднані єврейським походженням, родинними зв'язками і колом знайомства, представники єврейської студентської та шкільної молоді, які опинилися у складі учасників «Союзу єврейської молоді» у реальності були випадковими жертвами радянської репресивної кампанії. Остання ж була спрямована проти усіх громадян СРСР, які зберігали єврейську ідентичність попри трагічний досвід Голокосту та зростання антисемітизму в країні.

Начальник УМДБ¹ у Львівській області полковник *Май-струк*² і начальник п'ятого відділу УМДБ підполковник *Чичерін* 3 березня 1949 р. письмово спеціальним повідомленням доповідали міністру держбезпеки УРСР генерал-лейтенанту *Савченку* і начальнику п'ятого управління полковнику *Цветухіну* «О вскрытой и оперативно ликвидируемой антисоветской националистической молодежной организации “СЕМ” (Союз еврейской молодежи) в городе Львове».

Перші агентурні повідомлення про СЕМ з'явилися в грудні 1948 р., тоді ця інформація надійшла з УМДБ Волинської області. Спочатку оперативники вважали керівником організації *Михайла Григоровича Співака*, студента юридичного факультету Львівського державного університету. Другим сигналом про існування СЕМ була перехоплена листівка «До єврейської молоді», яку студент першого курсу Львівського політехнічного інституту *Драк Єфим Якович* надіслав поштою своєму знайомому, студенту авіобудівельного інституту *Немировському Ізмаїлу*³ *Абрамовичу*, у м. Казань. У Вінниці Єфима Драка, намагались завербувати як агента МДБ. На першому розвідувальному допиті він розповів, що листівку отримав від свого двоюрідного брата, *Ізмаїла Драка*, жителя Львова. Допитаний Ізмаїл Драк дав свідчення проти *Фелікса Бергера*, свого шкільного товариша з львівської школи № 15. Так були встановлені перші члени СЕМ: *Драк Єфим*, *Драк Ізмаїл*, *Бергер Фелікс*, *Шестун Єфим*, *Рахліс Єлена*. Це стало підставою для арешту вказаних осіб і проведенню обшуків у їхніх помешканнях. Затримані визнали свою вину і назвали інших членів СЕМ: *Гофштейн*

¹ Управління міністерства державної безпеки (тут і далі примітки автора, якщо не зазначено інше).

² Володимир Майструк (1903–1976). Народився в місті Проскуріві, тепер Хмельницький. Член ВКП(б) з 1928 р. З 1935 р. служив в НКВС-НКДБ. 1948–1952 рр. — начальник управління МДБ у Львівській області. Причетний до справ проти євреїв, яких вважав нелояльними до радянської влади, сіоністами. 1959–1976 рр. — начальник 1-го відділу міністерства вищої та середньої освіти УРСР.

³ Вірогідно агент, який повідомляв про пересилку листівки, помилково вказав ім'я Ізмаїл, замість реального імені Ізраїль, яке фігурує, наприклад, у протоколах допитів Ізраїля Немировського.

Нану, Файвеліс Людмилу, Резникова Леоніда. Всього було арештовано вісім осіб. Під час обшуків вилучили три друкарські машинки й пістолет, а також виявили нових учасників організації *Ситнікова* і *Шильца*. Членам СЕМ висунули обвинувачення за ст. 54–10, ч. 1 та 54–11 КК УРСР (наклеп на радянський устрій, спроба створити підпільну націоналістичну організацію, організація нелегального виїзду з СРСР). У справі також фігурували *Рабинович Мері Марківна* і житель м. Київ *Подліскер Сруль* (не встановлений слідством). Агент відділу «О» УМДБ у Львівській області, з псевдонімом «Лесной», оперативно доповідав про діяльність Єфима Драка і провокував його скоїти терористичний акт. Михайло Співак перебував під наглядом МДБ ще в Жмеринці, де постійно жив і очолював групу національно свідомої єврейської молоді, а також поширював націоналістичні листівки.

Проти затриманої групи осіб порушили кримінальну справу, перший том якої налічує 303 сторінки. Справу завели 18 лютого 1949 р., завершили – 14 квітня 1949 р. Кримінальна справа № 7842 згодом отримала архівний № 12684 і складалась з чотирьох томів: том № 1–303 с., том № 2–444 с., № 3–231 с. і том № 4–294 с.

Первинний опис справи уклав слідчий, капітан *Солоп Кирило Іванович* (після звільнення з МДБ жив і працював у Львові). Він же 25 лютого 1949 р. отримав справу до провадження.

Постанова про взяття матеріалів кримінальної справи до провадження начальником відділення слідчого відділу УМДБ капітаном Кирилом Солопом.

У кримінальній справі проходили:

4. *Бергер Фелікс Єфимович*, 1931 р.н.
5. *Гофштейн Нана Олександрівна*, 1925 р.н.
6. *Драк Єфим Якович*, 1929 р.н.
7. *Драк Ізмаїл Петрович*, 1930 р.н.
8. *Орлова Поліна Семенівна*, 1929 р.н.
9. *Рахліс Єлена Петрівна*, 1930 р.н.
10. *Резников Леонід Якович*, 1931 р.н.
11. *Усач Ізраїль Ісаакович*, 1929 р.н.

12. *Файвеліс Людмила Боніціанівна*, 1930 р.н.

13. *Шильц Михайло Ісаакович*, 1931 р.н.

Начальник УМДБ у Львівській області 18 лютого 1949 р. підписав ордер № 95 на обшук і арешт Бергера Фелікса Єфимовича.

Постанову на арешт та обшук у *Бергера Фелікса Єфимовича*, 10 вересня 1931 року народження, уродженця м. Одеси, єврея, школяра 10 класу львівської СШ № 15, який проживав у Львові на вул. Сталіна, 24, кв. 8, виніс заступник начальника третього відділення п'ятого відділу УМДБ у Львівській області майор *Листов*. На постанові також є підпис начальника третього відділення *Ледньова*. Згоду на арешт та обшук у Бергера Ф. Є. надали: начальник п'ятого відділу підполковник держбезпеки Чичерін та начальник слідчого відділу підполковник *Рафаєль*. Затвердив постанову начальник УМГБ полковник Майструк. Санкціонував слідчі дії заступник обласного прокурора у спецсправах. Фелікса Бергера звинувачували у складанні тексту листівки до єврейської молоді, її тиражування, поширення, а також залучення нових членів організації.

Сім'я Бергерів складалась з чотирьох осіб: батько *Єфим Якович Бергер*, 1904 року народження, уродженець м. Одеси, працював заступником начальника військового госпіталю у Львові; мати – *Бергер-Куліковська Рахіль Яківна*, 1910 року народження, уродженка м. Одеса, домогосподарка; молодший брат, *Анатолій Бергер*, 1938 року народження, вчився у Львівській СШ № 24.

Феліксу Бергеру інкримінували скоєння злочинів, передбачених ст. ст. 54–10, ч. 1 та 54–11 КК УРСР. 18 лютого 1949 р. його взяли під варту й утримували у внутрішній тюрмі № 1 УМДБ у Львові, на вул. Миру, 1. Після арешту проведено дактилоскопію, результати якої зберігались у відділі «А».

Особистий обшук арештованого проводили капітан *Романов* та капітан *Комаров*. При обшуку нічого важливого для справи не знайшли. У помешканні обшук проводили оперативні співробітники УМДБ *Сукоровець*, *Гуль* та *Карабельников*. Понятим при обшуку взяли сусіда з восьмої квартири – *Гофштейна Олександра Абрамовича*. У квартирі вилучили фотографії, дві

розібрані друкарські машинки, які згодом визнали непридатними для друкування.

Перший допит Бергера Ф. Є. почався 18 лютого 1949 р. о 12:00 і тривав до 17:30. Допит вів майор Листов. Спочатку Фелікс все заперечував, тому провели ставку віч-на-віч між ним та Гофштейн Наною Олександрівною, 1925 року народження, у якої в жовтні—листопаді 1948 р. Бергер просив позичити друкарську машинку. Тоді Гофштейн відмовила і Бергер попросив її надрукувати текст, який написав власноруч. Приніс також папір і копірку. У процесі набору тексту Нана зрозуміла, що це листівка-звернення до національно свідомої єврейської молоді, яка проживає в СРСР. Вона надрукувала під копірку шість-сім листівок на сірому папері й віддала їх Феліксу Бергеру. Внизу текст був підписаний аббревіатурою СЕМ. На цьому допиті Фелікс розповів, що текст листівки склали Шильц Михайло Ісаакович, учень 10-го класу СШ № 15, який проживав у Львові на вул. Жовтневій, 65, кв. 4; Резников Леонід, теж учень СШ № 15 та Драк Ізмаїл Петрович, що проживав на вул. Пушкіна, 60, кв. 7. Керувала процесом складання тексту *Людмила* студентка Львівського політехнічного інституту, родичка Єлени Рахліс, яка проживала на вул. Карпінського, 17, кв. 6. Текст склали в листопаді 1948 р. на квартирі Єлени Рахліс. На підтвердження свідчень слідчий під час ставки віч-на-віч обом показав саму листівку.

Увечері, 19 лютого 1940 р. о 21:00, допитували Мері Рабинович, студентку обліково-кредитного технікуму, про те, що їй відомо про організацію СЕМ. Рабинович розповіла, що до них додому, на вул. Карла Маркса, 27, кв. 5, із Києва приїжджав член сіоністської організації (цілком ймовірно, це була вигадка слідчого), який, почувши про СЕМ, похвалив Мері. Про цей випадок було відомо її мамі, *Шиві Рабинович*. Мері також розповіла, що з листівкою були ознайомлені Фелікс Бергер, Єлена Рахліс, *Муса Ситницька*. Остання була студенткою фінансового технікуму і проживала на вул. Кірова, 40 або 42. На колективному читанні листівки були також *Клара Ситницька*, рідна сестра Мусі, *Іра* — дівчина, з якою Мері була не знайома, і два

юнаки — *Михайло*, студент Львівського медичного інституту, та студент юридичного факультету ЛДУ другокурсник *Єфим*. Листівку принесла Єлена Рахліс і віддала Михайлу, студенту-медику, а він прочитав її вголос. Від почутого розгорілась дискусія.

Фелікса Бергера допитували 20 лютого 1949 р. Допит проводив оперативний співробітник Романов. На цьому допиті Фелікс дав письмові свідчення, що в листопаді—грудні 1948 р. на квартирі у Єлени Рахліс він, а також Драк, Резников, Шильц, дівчина *Льоля*, студентка хіміко-технологічного факультету Львівського політехнічного інституту, обговорили питання про створення СЕМ (ймовірно, це вигадка слідчого). Саме *Льоля* запропонувала скласти текст листівки, письмову відозву до єврейської молоді з пропозицією об'єднатися для боротьби за єврейську державу. Редагувала текст *Льоля*, а всі присутні його узгодили. Дівчина також запропонувала проводити регулярні зустрічі під прикриттям вивчення єврейської мови. Із цією метою *Льоля* взяла на себе зобов'язання принести відповідні підручники з бібліотеки академії наук.

Нічний допит Фелікса Бергера відбувся 21 лютого 1949 р. з 21:30 до 02:00. Допит проводив Листов. Бергер дав свідчення, що на вечірці в обліково-кредитному технікумі за адресою: вул. 17-го Вересня, 11, де були присутні Рабинович М., Ситницька М. та її брат *Ізмаїл*, розповідав про існування СЕМ. Всі присутні позитивно відгукнулись на цю звістку. Спочатку керівником організації був обраний Леонід Резников. Драк пропонував поділити членів організації на десятки. При такій організації СЕМ кожен її член міг знати свого керівника і дев'ятьох товаришів. Члени організації ставили перед собою завдання складати актуальні тексти для антирадянських листівок, друкувати їх і розповсюджувати серед єврейської молоді. Бергер також розповів, що Драк зізнався, у переховуванні пістолета системи ТТ у підвалі свого будинку. Цей допит проводив начальник п'ятого відділу УМДБ Чичерін.

Старший слідчий *Осадніков* 26 лютого 1949 р. висунув обвинувачення Бергеру Ф. Є. і одразу ж провів допит у новому

статусі. Обвинувачений свою вину визнав частково. Зізнався, що був членом СЕМ, брав участь у складанні тексту першої листівки, давав друкувати текст листівки своїй родичці Гофштейн Нані Олександрівні, а Єлена Рахліс розповсюджувала їх. Спочатку керівником СЕМ був обраний Леонід Резников.

Допит Фелікса Бергера 9 березня 1949 р. провів слідчий Солоп. Фелікс повідомив, що з Михайлом Співаком він зустрічався один раз і той не був учасником СЕМ.

Тривалий допит Фелікса Бергера почався 19 березня 1949 р. о 21:00 і закінчився о 02:00. 22 березня 1949 р. допит продовжили з перервами на відпочинок і їжу. На допитах Бергер Ф. Є. визнав, що організація СЕМ була створена в листопаді 1948 р. Одного разу Єлена Рахліс дала йому прочитати два єврейські національно-патріотичні вірші, які були підписані ОЕМ – організація єврейської молоді. Вона також переконувала, що в місті існує націоналістична єврейська організація, яка ставить собі за мету об'єднати всіх євреїв для побудови єврейської держави, і запитала Фелікса чи хоче він стати учасником такої організації (фактично, це була провокація). Бергер погодився. Тоді ж Єлена Рахліс розповіла, що в організації дотримуються правил конспірації, члени діляться на маленькі групи, щоб уникнути тотального провалу. Від неї Бергер отримав завдання створити одну таку групу. Також Єлена пояснила, що організація має осередок – п'ять-шість осіб, кожен з яких опікується десятьма іншими членами, які також мають у своїй відповідальності по десять осіб. Утворилась така собі взаємопов'язана піраміда. На допиті Фелікс Бергер визнав, що організація нелегальна, мала антирадянський характер, була розрахована на єврейську молодь, яка поділяла націоналістичні (сіоністські) погляди. Фелікс визнав, що до лав організації залучив своїх друзів: Драка, Шильца, Резникова, школярів СШ № 15. Єлена Рахліс навчала, що ініціатива створення організації повинна йти від кількох осіб, щоб убезпечити себе у випадку арешту чи провалу. Розмову про створення організації Бергер вів із Шильцем, а Драк з Резниковим. Вперше вони зібрались у помешканні Шильца. На цій зустрічі юнаки обговорювали

політичну ситуацію в Палестині, прочитали вірш Ільї Еренбурга й вирішили створити СЕМ. Керівником організації одногласно обрали Резникова, інші мали стати членами осередку й керівниками десятків. Йшлося про Бергера, Шильца і Драка.

На цій зустрічі члени СЕМ виробили першочергові завдання:

1. Вербування нових членів.
2. Посилення пропаганди серед молодих євреїв для створення молодіжної націоналістичної підпільної організації з метою відновлення єврейської держави.
3. Підготовка євреїв для легального і нелегального виїзду із СРСР в Ізраїль.
4. Вивчення єврейської мови, культури та історії.

Тоді ж затвердили остаточну назву СЕМ – Союз єврейської молоді. Про створення СЕМ Фелікс Бергер повідомив Єлену Рахліс. Вона схвалила ініціативу і погодилась надрукувати листівки на друкарській машинці своєї родички. А також дала пораду завербувати до організації не більше 50 осіб. Щоб вивчати єврейську мову запропонувала завербувати свою родичку, Файвеліс Людмилу Боніціанівну, обіцяла попередньо з нею поговорити. Таке знайомство відбулось. Файвеліс розділяла їхні погляди і допомагала у коректуванні тексту листівки. До СЕМ вдалось залучити Єфима Драка, студента Львівського політехнічного інституту, Єфима Шестуна, студента музичного училища. Після їхньої згоди їм доручили шукати нових членів. Вони повинні були створити ланки у політехнічному інституті та музичному училищі імені М. Лисенка. Наступними кандидатами для членства в організації обрали Ізраїля Усача, *Марію Ступницьку*, Мері Рабинович, проте остання відмовилась. На других зборах СЕМ Резникова звільнили з посади керівника й обрали Фелікса Бергера. Першу листівку до єврейської молоді допомогла надрукувати родичка Бергера – Гофштейн Нана Олександрівна, – накладом шість-сім штук, під копірку. П'ять із них Бергер Ф. Є. залишив на квартирі Єлени Рахліс. Згодом листівки для розповсюдження взяли Ізмаїл Драк, Єлена Рахліс і Ізраїль Усач. Про те, що Ізмаїл Драк мав пістолет, Бергер знав ще до створення організації.

Ставка віч-на-віч між Феліксом Бергером і Єленою Рахліс відбулася 4 квітня 1949 р. Її проводили слідчий *Степанов* і помічник обласного прокурора у спецсправах *Коваленко*. Обоє зізнались, що знайомі з травня 1947 р., а СЕМ створена як підпільна організація у грудні 1948 р. з ініціативи Рахліс. Фелікс Бергер дав покази проти неї, зазначивши, що саме вона запропонувала йому створити підпільну організацію, описала її структуру, а також запевнила, що така організація вже існує у Львові. Олена Рахліс дала йому прочитати вірші І. Еренбурга, підписані аббревіатурою СЕМ. Тоді ж і запропонувала створити осередок організації, а потім групи по десять осіб. 1 та 2 грудня 1948 р. Бергер Ф. Є. запропонував вступити до лав організації своїм шкільним товаришам: Драку, Шильцу, Резникову та кільком іншим учням СШ № 15. На початку організація складалася з чотирьох осіб: Бергера, Драка, Шильца і Резникова. Останній був обраний керівником. Провівши перші установчі збори, Бергер доповів Єлені Рахліс про створення організації. Потім туди завербували Файвеліс, родичку Рахліс, яка попросила один-два дні, щоби подумати. Фелікс Бергер попередньо розмовляв про вступ до організації з Мері Рабинович, Марією Ступницькою та Ізраїлем Усачем. Останній погодився вступити в організацію. Мері Рабинович відмовилась. Марія Ступницька дала згоду допомагати. На других зборах, 5 грудня 1948 р., Бергера обрали керівником СЕМ, замість Резникова. Планували також вербувати студентів-євреїв Львівського політехнічного інституту.

Єлена Рахліс стверджувала, що організацію створив Бергер, а вона вступила в неї згодом. Вона заперечила, що була причетна до діяльності ще якоїсь єврейської підпільної організації.

Згодом з матеріалів справи стане відомо, що Рахліс співпрацювала з радянською військовою контррозвідкою, від працівників якої отримала завдання створити підпільну організацію єврейської молоді.

Черговий допит Фелікса Бергера відбувся 7 квітня 1949 р. і тривав з 11:00 до 13:00. Його допитував заступник начальника слідчого відділу старший лейтенант Степанов. На допиті

Бергер знову зізнався, що перші листівки надрукувала Нана Гофштейн, а перша організаційна зустріч майбутніх членів СЕМ відбулась 5 грудня 1948 р. у помешканні Михайла Шильца. Про те, що Резников мав зброю, Фелікс Бергер не знав.

Допити продовжувались 10 та 17 березня. Їх проводив капітан Солоп. На них Бергер повідомив, що організація 9 грудня 1948 р. самоліквідувалася. Нових свідчень Бергер Ф. Є. не давав, тому слідчий Солоп вимагав на допитах 25 та 30 березня визнати, що вони вербували нових членів організації. Під тиском, будучи психічно і фізично виснаженим, Бергер дав свідчення, що завербував в організацію Поліну Орлову, яка була його дівчиною і з якою він планував одружитися.

На допиті 7 квітня 1949 р. Бергер зізнався, що взяв у Єлени Рахліс листівку, щоб згодом тиражувати її. Друкувала листівки – екземплярів шість-сім – Гофштейн Нана Олександрівна. Файвеліс Людмила Боніціанівна редагувала текст. 6 грудня 1948 р. одну листівку забрав Ізмаїл Драк.

Інший оперативник УМДБ, капітан Романов, 9 квітня 1949 р. уточнив, що між Бергером і Орловою були близькі стосунки. Про це знала Єлена Рахліс і ревнувала.

Фелікс Бергер 11 квітня 1949 р. дав нові свідчення, в яких зізнавався, що завербував Ізраїля Усача в СЕМ.

Для процесуального закріплення здобутих свідчень слідчий, капітан Солоп, 10 березня 1949 р. провів ставку віч-на-віч між Єленою Рахліс і Феліксом Бергером. Обоє визнали свою вину, підтвердивши, що знайомі з травня 1947 р.

Перейдемо до опису затримання і допитів *Резникова Леоніда Яковича*, 1931 року народження, уродження м. Вітебськ, Білоруської РСР, єврея, громадянина СРСР, члена ВЛКСМ⁴, учня 10 класу СШ № 15 м. Львова, який проживав на вул. Партизанській, 29, кв. 2. Під час затримання, 19 лютого 1949 р., молодший лейтенант *Пінаєв* звинуватив його за ст. ст. 54–10, ч. 1 та 54–11 КК УРСР. Його затримання було погоджене з начальником слідчого відділу підполковником Рафаелем, начальником третього відділення п'ятого відділу капітаном

⁴ ВЛКСМ – Всесоюзна ленинська комсомольська спілка молоді.

Ледньовим, начальником п'ятого відділу підполковником Чичеріним. Затвердили постанову про затримання начальника УМДБ у Львівській області полковник Майструк та заступник обласного прокурора у спеціальних справах Коваленко. Того ж дня, 19 лютого 1949 р., була винесена постанова про арешт та міру запобіжного заходу — тримання під вартою у внутрішній тюрмі № 1 УМДБ м. Львова. Сам ордер на арешт Резникова був виписаний 21 лютого 1949 р. за № 34 і підписаний начальником УМДБ у Львівській області. Після арешту проведена дактилоскопія для картотеки відділу «А». Обшук у помешканні, де він проживав, результатів не дав. При особистому обшуку були вилучені: тимчасове посвідчення особи № 6/2905 та комсомольський квиток № 30445499.

Перший допит Леоніда Резникова відбувся 18 лютого 1949 р. (причина саме цієї дати не встановлена). Допит проводив капітан *Котушаєв*. Резников зізнався, що брав участь у складанні та коректуванні тексту листівки. Фелікса Бергера назвав керівником організації.

Слідчий Солоп з 21:30 29 лютого 1949 р. до 02:00 1 березня 1949 р. проводив допит. Він уточнив біографічні дані Резникова, а саме: батько — *Резников Яків Мойсейович*, 1907 року народження, працював в органах МВС, у 1946 р. був переведений для проходження служби з Усть-Кам'яногорська, Казахської РСР до Львова. В органах пропрацював до 1948 р., остання посада — заступник начальника УВТК⁵ у Львівській області. Мама — *Липкіна Мая Лазарівна*, 1910 року народження, жила у Львові, працювала бухгалтером на базі.

Леоніду Резникову висунули обвинувачення 2 березня 1949 р. і тоді ж провели допит як обвинуваченого. Допит тривав з 12:00 до 16:00. Допитував Леоніда слідчий Солоп.

Під час наступного допиту, який тривав із 21:00 11 березня до 03:00 12 березня 1949 р. слідчий ще раз уточнив, що Леонід навчався в СШ № 15 разом із Феліксом Бергером, який дав прочитати вірші про мудрість єврейського народу Іллі Еренбурга, а також твір єврейської письменниці Маргарити Алігер.

⁵ УВТК — Управління виправно-трудових колоній.

Резников засвідчив, що ініціатором створення СЕМ був Фелікс Бергер.

16 березня 1949 р. Леонід Резников доповнив, що відмовився бути керівником організації СЕМ, бо брав участь в математичній олімпіаді серед шкіл міста і йому потрібно було готуватися. На керівній посаді перебував всього два тижні. СЕМ не мала програми, її члени лише обговорювали боротьбу проти антисемітів, планували залучати нових членів та проводити пропаганду серед єврейської молоді. Перші збори провели у помешканні Шильца, на вул. Жовтневій. Резников був на кількох коротких нарадах, де вони змогли підготувати всього одну листівку. Також він стверджував, що в січні 1949 р. організація розпалась. Цей допит теж проводив слідчий Солоп в присутності помічника обласного прокурора *Лаврентьєва*.

На допиті 18 березня 1949 р. Леонід Резников дав свідчення, що короткі наради теж проводилися в приміщенні школи № 15. Текст першої листівки складав разом з Бергером. Людмили Файвеліс не знав.

Наступний допит, який тривав з 21:00 23 березня до 03:00 24 березня 1949 р., також проводив слідчий Солоп. На допиті Резников розповів суть вірша Ільї Еренбурга: про те, що євреї не мають своєї землі, що вони розсіяні по світу, принижені, хоч мудрі, талановиті, мають тягу до знань. Також Леонід Резников назвав четвірку, яка утворювала осередок організації. Усі дали умовну клятву. Структура організації не була створена, тому зупинились на осередку та групах по десять членів.

Леоніда Резникова слідчий змушував кілька разів повторювати свої свідчення. Отож для цього протоколу він зізнався, що був на двох зібраннях, що проходили у помешканні Шильца. На другому зібранні була знайома Шильца, *Белла Каплан*, яка відмовилась вступати в організацію, назвавши це дитячими іграми. Леонід визнав, що зміст першої листівки був антирадянський. Членські внески мали платити по змозі. Тоді ж Драк зізнався, що має пістолет, який переховує у своєму помешканні.

Паралельно з іншими справами велася слідча робота у справі *Драка Ізмаїла Петровича*, 1930 року народження, уродження

м. Вінниця, єврея, учня 10-го класу СШ № 15 м. Львова, який проживав на вул. Пушкіна, 60, кв. 7. Постанову на його арешт виніс начальник третього відділення п'ятого відділу УМДБ у Львівській області капітан Ледньов, а підписали керівники львівського УМДБ Чичерін, Рафаель, Майструк. Драку, як і його товаришам, інкримінували скоєння злочину, передбаченого ст. 54–10, ч. 1 та ст. 54–11 КК УРСР. Ордер на його арешт був виписаний 18 лютого 1949 р. за № 92. Після арешту провели дактилоскопію та особистий обшук, під час якого вилучили комсомольський квиток № 16779781. Органам було відомо, що батьком Ізмаїла Драка був *Шпрінгель Петро Самойлович*, 1881 року народження, уродженець м. Вінниця, мама – *Драк Софія Марківна*, 1904 року народження, брат – *Павло Драк*, 1923 року народження, працював бухгалтером, сестра – *Броніслава Драк*, 1931 року народження.

Ще 16 лютого 1949 р. оперативники УМДБ знайшли в підвалі будинку, де проживав Ізмаїл Драк пістолет з обоймою на сім патронів. Після цього був виданий ордер на обшук його помешкання, квартири 79. Стає зрозумілим, що ще до початку слідчих дій оперативники багато чого знали, а отже, в групі був агент МДБ.

Оперуповноважений Романов допитав Драка 16 лютого 1949 р. Із допиту стало відомо, що 1935 р. сім'я Драк переїхала в м. Сталіно (тепер Донецьк), батько працював у торгівлі. 1937 р. вони переїхали до Полтави, де батько працював фотографом в «Коопторзі». У цьому ж 1937 р. Ізмаїл Драк пішов у перший клас. З початком війни (1941 р.), вся сім'я евакуювалася в м. Коканд, потім в м. Андижан, за 70 км від Ташкента (Узбекистан). 1944 р. вони повернулися знову в Полтаву, де батько працював завідувачем бази «Главконсерв». Ізмаїл вчився в російській школі, був членом ВЛКСМ, але його виключили через несплату членських внесків. Серед близьких знайомих він назвав Драка Єфима Яковича, 1929 року народження, студента Львівського політехнічного інституту, Шестуна Єфима Срулевича, 1930 року народження, студента медичного училища, Орлову Поліну, 1920 року народження,

студентку обліково-кредитного технікуму, що проживала на вул. Мурманській.

Майор Листов допитував Драка 17 лютого 1949 р. На допиті Ізмаїл повідомив, що своєму однофамільцю – Драку Єфиму Яковичу, 1929 року народження, уродженцю м. Вінниця, єврею, студенту першого курсу електротехнічного факультету Львівського політехнічного інституту давав читати вірш Іллі Еренбурга «Я гордий, що єврей».

Капітан Романов, оперативник УМДБ, допитав його 18 лютого 1949 р. На цьому допиті Ізмаїл зізнався, що привів в організацію своїх братів Драка Єфима і Шестуна Єфима, а також допомагав складати текст листівки «До єврейської молоді».

Уже 22 лютого 1949 р. майор Листов уточняв чи є у нього вогнепальна зброя. 27 лютого 1949 р. лейтенант *Тесленко*, за погодженням з начальником відділення, капітаном Солопом, висунув йому обвинувачення за ст. 54–10, ч. I та ст. 54–11 КК УРСР. Того ж дня Ізмаїл Драк повністю визнав свою вину і засвідчив, що текст листівки написав Фелікс Бергер.

Начальник слідчого відділення, капітан Солоп, допитував Ізмаїла Драка з 12:00 до 15:00 7 березня 1949 р. Затриманий вкотре зізнався, що завербував в організацію Драка Єфима Яковича, 1929 року народження, жителя м. Вінниця, який у Львові вчився в музичному училищі й проживав на вул. Чернишевського, та Шестуна Єфима Срулевича, 1930 року народження. Драк розповів, що організація повинна була мати осередок і низові ланки. Члени організації давали довільну клятву. Також він розповів, що вірш Іллі Еренбурга, це відповідь на поему Маргарити Алігер.

Допит Драка І. тривав вночі 14 березня 1949 р. з 23:00 до 02:00. Драк зізнався, що ще у 1946 р. купив пістолет ТТ із сімома патронами.

Наступний його допит розпочався о 21:20 20 березня 1949 р. і тривав з перервами до 15:00 22 березня 1949 р. На ньому Драк зізнався, що мав при собі одну листівку зі шести надрукованих. Спочатку йому дали дві, одну він порвав, а іншу вислав товаришу в Казань. Також він розповів, що Мері Рабинович вийшла

з СЕМу. Текст клятви нібито їм дав давнішній член «Бунду» (єврейський робітничий союз соціалістичного спрямування). Також зізнався, що розмовляли з Бергером про можливе вбивство Єлени Рахліс як агента радянської контррозвідки. Після цього допиту до його обвинувачення додали ст. 196 КК УРСР (незаконне зберігання вогнепальної зброї).

Слідчий Солоп 2 квітня 1949 р. разом з помічником обласного прокурора Коваленком провели ставку віч-на-віч між Ізмаїлом Драком і Леонідом Резниковим. Обоє зізнались, що знайомі з 1946 р., обоє навчалися у школі № 15.

Згодом, 7 квітня 1949 р., старший лейтенант Степанов, капітан Солоп і начальник п'ятого відділу УМДБ Чекалін провели ставку віч-на-віч з Феліксом Бергером і Ізмаїлом Драком.

Оперативниками — майорами Листовим та Романовим — 14 березня 1949 р. був затриманий Шильц Михайло Ісаакович, 1931 року народження, який проживав у Львові на вул. Жовтневій, 65, кв. 4А. Постанова на його арешт і обшук була винесена ще 21 лютого 1949 р. і підписана керівниками Львівського УМДБ Листовим, Чичеріним, Рафаєлем, Майструком. Мірою запобіжного заходу 14 березня 1949 р. було обрано тримання у внутрішній тюрмі УМДБ. А 15 березня з'явився ордер № 2 про його арешт і обшук помешкання.

Шильц Михайло Ісаакович, 20 квітня 1931 року народження, уродженець м. Проскурова, проживав у м. Львові, на вул. Жовтневій, 65, кв. 4А, член ВЛКСМ, батько — *Шильц Ісаак Абрамович*, мати — *Шильц Марія Ельвівна*, сестра — п'ятирічна *Алла Шильц*. Під час арешту провели дактилоскопію для відділу «А» УМДБ. При особистому обшуку 14 березня 1949 р. у нього вилучили паспорт № 6/25391 та комсомольський білет № 27057406.

Перший допит провів Листов 15 березня 1949 року. Він тривав з 10:00 до 12:30. Михайло Шильц винним себе не визнав. Серед знайомих назвав Резникова.

Наступний допит розпочався о 21:20 23 березня 1949 р. На ньому Шильц розповів, що його сім'я прибула до Львова 1946 р. Спочатку він навчався у школі № 6, а згодом перейшов

у СШ № 15, де познайомився з *Вадимом* і *Борисом Ткачовими*. Доводив, що не був членом СЕМ.

На наступний день, 24 березня 1949 р., заступник начальника відділення Степанов висунув Михайлу Шильцу обвинувачення за ст. ст. 54—10, ч. 1 та 54—11 КК УРСР. 29 березня на черговому допиті він згадав Ізмаїла Драка, з яким був знайомий з 1946 р., коли навчався у восьмому класі СШ № 6. Навесні 1947 р. вони обоє перейшли в СШ № 15. Також Шильц розповів, що з 1948 р. знайомий з Феліксом Бергером, бо вони разом навчалися в СШ № 15. Звинувачення, висунуті йому не визнавав, доводив, що відмовився від участі в СЕМ.

Слідчий застосував психологічний тиск на Шильца М.: 5 квітня 1949 р. в кабінет привели *Ручнікова*, який дав покази проти Шильца. Також слідчий дав йому прочитати протокол допиту Фелікса Бергера, в якому той зізнався, що Шильц — член СЕМ. Після цих фактів Михайло Шильц заговорив. Спочатку він зізнався, що у його квартирі 5 грудня 1948 р. проходила установча нарада, де присутні вирішили утворити СЕМ. Розповів про структуру організації. Осередком організації мали стати учасники установчої наради, вони ж одноосібно повинні були очолити низові ланки-десятки й завербувати нових членів. Метою організації було вивчення їдиш та підготовки до масового виїзду членів організації в Ізраїль. Шильц засвідчив, що основний текст листівки-відозви до єврейської молоді склав Бергер, а найбільший авторитет серед присутніх мав Резников, якого обрали керівником організації. Згодом, у кінці грудня 1948 р., Фелікс Бергер повідомив, що виходить із організації через хворобу, хоча насправді він хотів піти через заборону батька, який дізнався про все. Бергер розповів Шильцу, що цілком ймовірно їх можуть заарештувати через Єлену Рахліс.

Ставку віч-на-віч між Ф. Бергером і М. Шильцом слідчий розпочав о 15:20 і завершив о 17:00 7 квітня 1949 р., а згодом письмово виклав раніше отримані свідчення обох заарештованих. На цьому допиті Фелікс Бергер взяв на себе провину за створення організації⁶.

⁶ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області, ф. 6, оп. 1, АКС № 7842, т. 1, арк. 1—332.

Постанову про арешт *Рахліс Єлени Петрівни*, 1930 року народження, уроженки м. Лучин, Житомирської області, єврейки, з незакінченою середньою освітою, яка працювала на авторемонтній базі УВС Львівської області табельницею і проживала у Львові на вул. Кутузова, 21, кв. 2, винесли 18 лютого 1949 р. Нею займалися працівники третього відділення п'ятого відділу УМДБ УРСР у Львівській області. Начальником третього відділення на той час був капітан Ледньов, начальником п'ятого відділу — підполковник Чичерін, начальником слідчого відділу — Рафаель, а начальником УМДБ у Львівській області — полковник Майструк. У цей же день для Рахліс Є. П. обрали міру запобіжного заходу: тримання під вартою у внутрішній тюрмі № 1. Ордер на арешт № 93 був виписаний 18 лютого 1949 р. Паспорт № 6/22560 (хоча, скоріш за все, це тимчасове посвідчення особи).

Батько, *Рахліс Петро Ісаакович*, працював завідувачем магазину «Главхліб», загинув. Мама, *Рахліс Естер*. Після арешту у Єлени провели дактилоскопію. У цей же день відбувся обшук у її квартирі, який нічого не дав. На першому допиті Єлена Рахліс назвала всіх учасників організації, навіть сестру Льолю, студентку політехнічного інституту, яка писала листівку. Перший допит провів оперуповноважений третього відділення молодший лейтенант Пінаєв.

Наступний допит Рахліс Є. П., 20 лютого 1949 р., проводив капітан Романов. На цьому допиті прозвучали нові прізвища причетних до СЕМ: Ситницьких Клари і Мусі, з якими Рахліс вчилася із сьомого класу (1946 р.) в СШ № 47, а також Поліни Орлової. Єлена розповіла про збори, які відбулись 8 грудня 1948 р. На них зачитували листівку. При цьому були присутні Фелікс Бергер, Ізраїль Усач, Мері Рабинович. Також вона розповіла, що 26 січня 1949 р. її викликали в штаб контррозвідки, де вона дала розписку про співпрацю (приміщення контррозвідки було поряд з парком імені Костюшка⁷). Допит продовжувався. Вона також уточнила, що Файвеліс Льоля (Людмила),

студентка першого курсу хіміко-технологічного факультету Львівського політехнічного інституту, її родичка.

Єлені Рахліс 24 лютого 1949 р. висунули обвинувачення у справі за ст. 54—10, ч. 1 та ст. 54—11 КК УРСР. Єлена засвідчила, що Файвеліс Людмила двічі відвідувала збори СЕМ. Перший раз, коли друкувала листівку, і вдруге в помешканні Марії Ситницької, коли Михайло Співак, студент держуніверситету, зачитав текст листівки для схвалення.

Наступний допит, 18 березня 1949 р., проводив молодший лейтенант *Чикіркін*. Слідчий з'ясував, що Рахліс приїхала до Львова в серпні 1946 р. з Києва, вчилася у Львівській СШ № 47, де закінчила сім класів, вступила в будівельний технікум, однак кинула навчання через важке матеріальне становище. Її сестра працювала друкаркою в штабі ПрикВО (Прикарпатський військовий округ). Бергер дав їй одну з надрукованих листівок, яку вона спалила при переїзді на нову квартиру. Перед цю листівку показувала майору-політруку *Файнбергу Лазарю Давидовичу*, який порадив цим шляхом не йти. Після розмови з Файнбергом вона повідомила Феліксу Бергеру, що виходить з організації. Пам'ятає зустріч членів СЕМ на квартирі у Поліни Орлової, на вул. Мурманській, 4, кв. 8. Бергер був переконаний, що така організація — новинка для партійного життя СРСР. Мав надію, що СЕМ згодом стане легальною.

Як зазначено вище, Рахліс Єлена Петрівна була заарештована 18 лютого 1949 р. й утримувалася в тюрмі № 1 УМДБ у Львівській області. 9 вересня 1949 р. вона написала заяву, в якій зазначала, що Фелікса Бергера познайомила з Файвеліс Людмилою. Зізналась, що 26 січня 1949 р. її викликали в приміщення військової контррозвідки. Вимагала ставки віч-на-віч з Бергером. Згодом її перевели в пересильну тюрму № 4. Ставку віч-на-віч між Рахліс і Бергером провели 13 квітня 1949 р. з 12:00 до 15:00.

Оперуповноважений капітан Романов, 18 лютого 1949 р. підготував постанову про арешт *Драка Єфима Яковича*, 1929 року народження, уродженця Вінницької області, тепер вже колишнього студента першого курсу електротехнічного факультету

⁷ Нині парк імені Івана Франка, вул. Листопадового Чину.

Львівського політехнічного інституту. В інституті той провчився до 20 грудня 1948 р. У Львові жив у родичів свого дядька, *Драка Григорія Самойловича*, на вул. Раймоніта, 2, кв. 3, а також у *Бродецького Миколи* на вул. Пушкіна, 60, кв. 2. До постанови про арешт був виписаний ордер № 94 від 18 лютого 1949 р. Його батько, *Драк Яків Самойлович*, 1909 року народження, працював в маслоцеху в об'єднанні «Кооптруд». Мама, *Драк Тетяна Єфимівна*, 1909 року народження. Батьки проживали у Вінниці, на Лютенському шосе, 30, кв.1. Єфим був єдиним сином. УМДБ утримували Драка Є. у внутрішній тюрмі № 1. Дактилокарту відправили в спецвідділ «А». При особистому обшуку, який проводили Романов і Комаров, вилучили паспорт серії ШД № 516757, квиток члена ВЛКСМ № 223202244, профспілковий квиток № 994478 та студентський квиток № 484321. Помешкання Драка обшукали ще 16 лютого 1949 р. Романов і *Суханов*. Попередній допит провів 15 лютого 1949 р. капітан Романов на якому Драк Єфим повідомив, що у вересні 1949 р. вступив у Львівський політехнічний інститут, однак захворювання легень змусило його в грудні 1948 р. повернутись додому у Вінницю. У Львові відвідував двоюрідного брата Драка Ізмаїла, який познайомив його з Феліксом Бергером.

16 лютого 1949 р. Єфима допитував майор Листов. Він показав йому листівку, яку затриманий відправив у Казань, своєму товаришу Немировському Ізраїлю Абрамовичу, студенту авіабудівельного інституту. На запитання: «Хто керівник СЕМ?» — Єфим відповів дати не зміг.

Слідчий, капітан Солоп, 25 лютого 1949 р. висунув Драку Є. обвинувачення за ст. ст. 54—1 «а» та 54—11 КК УРСР.

На допиті 26 лютого 1949 р. Єфим Драк зізнався, що листівку читав своєму товаришу *Бродському Михайлу*, а потім відправив її в Казань. Але не визнав себе членом підпільної організації СЕМ ні тепер, ні на допиті 1 березня 1949 р.

На допитах 8 та 13 березня 1949 р. додав, що новий 1949 рік зустрічав з компанією на квартирі Мері Рабинович, де була Поліна Орлова з Феліксом Бергером як пара.

А 19 березня 1949 р., на допиті, який проводив слідчий Степанов у присутності помічника обласного прокурора у спецсправах, Єфим Драк засвідчив, що його двоюрідний брат, Драк Ізмаїл, хвалився, що має пістолет, який переховує у підвалі свого будинку.

Тільки 25 березня 1949 р. Драк Єфим зізнався, що 4 грудня 1948 р. в присутності Фелікса Бергера та Ізмаїла Драка його прийняли до організації СЕМ і доручили створити групу з десяти молодих євреїв, завербувавши їх серед студентів політехнічного інституту. Допит проводив слідчий Степанов.

Оперативний працівник УМДБ у Львівській області Романов 6 квітня 1949 р. виніс постанову про арешт *Усача Ізраїля Ісааковича*, 1929 року народження, уродженця Києва, чоботаря, який проживав у Львові на вул. Краснофлотській, 14, кв. 14. У проведенні дізнання й слідства брали участь Романов — оперативний працівник третього відділення п'ятого відділу УМДБ у Львівській області, начальник третього відділення Ледньов, його заступник капітан Солоп, заступник начальника п'ятого відділу *Кашевський*, начальник слідчого відділу Рафаель, помічник обласного прокурора у спецсправах Коваленко.

Ордер № 90 на арешт Усача Ізраїля виписали 7 квітня 1949 р.

Батько — *Усач Ісаак Самойлович*, 1905 року народження, помер 1941 р. Мати — *Усач Віра Хаймівна*, 1903 року народження, швея. Сестра, *Усач Лариса*, 1936 року народження, учениця СШ № 47.

Дактилоскопичну карту Усача І. І. відправили у відділення «А». 11 квітня 1949 р., під час ув'язнення в тюрмі УМДБ, провели особистий обшук і вилучили документи: паспорт серії П-ГК № 722284, комсомольський квиток № 20192141.

На першому допиті Ізраїль Усач зізнався, що йому запропонував вступити в СЕМ Фелікс Бергер. Наступного дня знову провели допит, щоб уточнити його біографічні дані.

Обвинувачення за ст. 54—10 «а» та 54—11 КК УРСР йому висунули 13 квітня 1949 р. На допиті як обвинувачений Усач І. І. не визнав себе винним і заперечував своє членство в СЕМ,

проте зізнався, що читав листівку. Цей допит слідчий проводив в присутності спецпрокурора Коваленка. І саме тоді, в період з 15:20 до 18:45, Усач визнав, що 4 грудня 1948 р. перебував на вечорі відпочинку в обліково-кредитному технікумі. Від пропозиції Фелікса Бергера вступити в СЕМ спочатку відмовився, а на наступний день погодився. Завданням організації вважав об'єднання єврейської молоді для побудови єврейської держави Ізраїль.

Слідчий, капітан Солоп, в присутності помічника обласного прокурора *Чащиної*, провів ставку віч-на-віч між Усачем І. і Бергером Ф. 14 квітня 1949 р. На ній обоє підтвердили, що знайомі з листопада 1948 р. Заприятелювали 4 грудня 1949 р. на молодіжному вечорі в технікумі. 5 грудня Усач отримав листівку, яку прочитав і віддав Михайлу Співаку.

Оперуповноважений УМДБ у Львівській області старший лейтенант *Корабейников* 19 лютого 1949 р. оформив протокол про затримання *Файвеліс Людмили (Льолі) Боніціанівни*, 1930 року народження, уродженки м. Київ, єврейки, члена ВЛКСМ, студентки хіміко-технологічного факультету Львівського політехнічного інституту. У Львові Льоля проживала на вул. Верхратського (Голуба), 6, кв. 4, і звинувачувалась у скоєнні злочинів, передбачених ст. ст. 54—10, ч. 1 та 54—11 КК УРСР. Спочатку Файвеліс затримали на 48 годин для встановлення особи. Постанову про її арешт 20 лютого 1949 р. підписали вже відомі працівники УМДБ у Львівській області оперуповноважений Корабейников, слідчий Романов, начальник відділення Ледньов, начальник відділу Чичерін, начальник слідчого відділу Рафаель. 22 лютого 1949 р. винесли постанову про міри запобіжного заходу щодо Файвеліс Людмили і тримання її під вартою у внутрішній тюрмі УМДБ. Провели дактилоскопію.

Протокол першого обшуку Людмили Файвеліс датований 18 лютого 1949 р. У процесі обшуку вилучили паспорт серії V-ЖП № 702463, комсомольський білет № 26320827, студентську залікову книжку № 484352, свідоцтво про народження № 1688265. В анкетні дані внесли лише маму — *Вольтман Ауру-Лею Гершівну*.

Перший допит розпочався 21 лютого 1949 р. о 17:00. На ньому Людмила зізналась, що Єлена Рахліс є її далекою родичкою. Читаючи листівку, яку отримала від Фелікса Бергера робила граматичні правки, від себе додала, що необхідно вивчати єврейську мову і культуру.

Людмилі Файвеліс висунули обвинувачення за ст.ст. 54—10, ч. 1 та 54—11 КК УРСР 28 лютого 1949 р. Того ж дня відбувся ще один допит, який провадив оперуповноважений УМДБ *Кеда*.

На допиті 3 березня 1949 р., що розпочався о 12:00 Людмила Фейвеліс зізналась, що вона знає лише двох членів СЕМ: Єлену Рахліс і Фелікса Бергера. Оперативні працівники *Клейманов* і *Степанов* продовжували її допитувати 8, 14, 18, 26 березня. На допитах знову й знову повторювали і уточнювали раніше надані свідчення.

Ставка віч-на-віч між Єленою Рахліс та Людмилою Файвеліс відбулася 7 квітня 1949 р. На ній Людмила засвідчила, що 5 грудня 1948 р. Рахліс вручила їй листівку до єврейської молоді. Вона зізналась, що друкувала листівки під копірку, шість або сім екземплярів і віддала їх Єлені Рахліс, а також, що їй пропонували розповсюджувати листівки в політехнічному інституті. Ставку проводили *Клепанов* і Солоп.

Капітан УМДБ у Львівській області Комаров 19 лютого 1949 р. оформив протокол затримання на *Гофштейн Нану Олександрівну*, 1925 року народження, уродженку м. Київ, єврейку, члена ВЛКСМ, студентку другого курсу Львівського сільськогосподарського інституту, яка проживала у Львові, на вул. Сталіна, 24, кв. 8. Їй теж висунули обвинувачення у скоєнні контрреволюційних злочинів, передбачених ст. 54—10, ч. 1 та ст. 54—11 КК УРСР. Спочатку Гофштейн затримали на 48 годин нібито для встановлення особи. Постанову про арешт виніс оперуповноважений Комаров 19 лютого 1949 р. Його дії санкціонували начальник третього відділення капітан Ледньов та начальник п'ятого відділу підполковник Чичерін. Згодом на постанові з'явилися підписи начальника слідчого відділу Рафаеля, начальника УМДБ Майструка та заступника прокурора Львівської області у спецправах Коваленка.

При встановленні біографічних даних стало відомо, що батько Нани — *Гофштейн Олександр Абрамович*, мама — *Гофштейн Мері Єфимівна*. Традиційно оформили дактилокарту. Особистий обшук, як і обшук помешкання, очікуваних результатів не дав. У батьків була друкарська машинка марки «Континенталь» № 212457, але мама Нани, дізнавшись, про перші арешти, по телефону домовилась з *Рабиновичами*, які мешкали на вул. Глибокій, 25, кв. 5, що дасть їм на тимчасове зберігання друкарську машинку. Проаналізувавши слідчу справу, можна припустити, що домашні телефони родичів затриманих і арештованих були на прослуховуванні (літерне міроприємство НКВС), адже оперативники знали, де зберігається машинка.

Перший протокол допиту Нани Гофштейн датований 18 лютого 1949 р. На ньому було встановлено, що вона народилась в сім'ї радянського військовослужбовця. До війни сім'я проживала в Харкові, а під час німецько-радянської війни евакуювались до Казахстану. 1943 р. закінчила середню школу, повернувшись до Москви, вступила в інститут землеустрою, в якому провчилася до 1945 р. Наступного 1946 р. поїхала до батьків у німецьке місто Потсдам. Тут вона працювала технічною секретаркою в партбюро військової частини. У червні 1948 р. повернулася до Львова. Наприкінці 1948 р. до неї прийшов Фелікс Бергер і попросив надрукувати статтю нібито для стінгазети. Друкувала під диктовку на машинці, яка належала батькові. Під копірку, надрукувала шість-сім екземплярів.

Наступний допит Гофштейн Н. О. розпочався о 21:00 22 лютого 1949 р. Його проводив майор Листов. На цей раз Нана розповіла, що надрукована нею листівка мала назву «У еврейской молодежи». Згодом мама друкарську машинку захувала у знайомого лікаря Рабиновича.

Нані Гофштейн 24 лютого 1949 р. висунули обвинувачення за ст.ст. 54—10, ч. 1 та 54—11 КК УРСР. Її ще раз допитали, але тепер як обвинувачену. Повторно змусили засвідчити, що вона друкувала листівки, які їй надиктував Фелікс Бергер. Нана наголосила, що від членства в СЕМ відмовилась.

Старший лейтенант Степанов 27 лютого 1949 р. провів нічний допит, який тривав з 21:15 до 02:30. Слідчий уточнив, що Фелікс Бергер був сусідом Нани.

На черговому допиті 3 березня 1949 р., який розпочався о 21:20 Нана Гофштейн засвідчила, що Поліна Орлова та Іза Драк — етнічні євреї, а Бергер був наймолодшим членом СЕМ.

Допит *Роздольської Марії Єфимівни*, родички мами Фелікса Бергера, яка віднесла друкарську машинку з квартири Гофштейнів до Рабиновичів, відбувся 9 березня 1949 р. з 10:00 до 16:00. Друкарська машинка була не зареєстрована, як це вимагалось на той час. Саме на з'ясуванні цього факту базувався допит, який проводив оперуповноважений Степанов у ніч з 14 на 15 березня до 3:00 год. Саме мама Фелікса Бергера повідомила Гофштейнів про арешт Ізі Драка і що в нього вилучили антирадянську листівку і друкарську машинку.

На наступному допиті, 18 березня 1949 р., встановили, що органи МДБ на пошті вилучили листівку в конверті, яку надсилав Ізмаїл Драк своєму товаришу в Казань.

Орлову Поліну Семенівну заарештували 9 квітня 1949 р. Постанову на арешт Поліни видав капітан Романов. На неї був виписаний і ордер № 13 від 9 квітня 1949 р. Орлова П. С., 1929 року народження, уродженка м. Херсон, вчилася у Львівському кредитно-обліковому технікумі, проживала на вул. Мурманській, 4, кв. 8.

Батько, *Орлов Симон Львович*, 1903 року народження, проживав у Херсоні й працював техніком на хлібзаводі. Мама, *Орлова Іда Пейсахівна*, 1905 року народження, домогосподарка. Брат, *Орлов Рудольф*, 1931 року народження, учень годинникаря, у Львові працював на вул. Жовтневій у годинниковій майстерні. Брат, *Орлов Михайло*, 1945 року народження, був ще малолітнім.

Особистий обшук Поліни Орлової провели 11 квітня 1949 р.⁸ У неї вилучили особисті документи: квиток члена профспілки № 1342537, радянський паспорт серії ЖП № 564113.

⁸ У документах не зазначається, що обшук проводила жінка.

До її арешту, 18 лютого 1949 р., працівники Львівського УМДБ допитали *Михайлову Любов Олександрівну*, 1930 року народження, студентку обліково-кредитного технікуму, яка проживала у Львові, на вул. Кірова, 1, кв. 5. Вона свідчила про Поліну Орлову та її близькі стосунки з Феліксом Бергером.

До оформлення постанови на арешт 4 квітня 1949 р. Поліну як свідка допитав начальник слідчого відділення Солоп. Саме він прийняв остаточне рішення її заарештувати. На допиті Поліна Орлова визнала, що знайома з Феліксом Бергером і що вони товаришують із 1947 р.

Орлову П. С. заарештували 11 квітня 1949 р. Першим її допитував оперативний працівник третього відділення, п'ятого відділу УМДБ Романов. Під час допиту Орлова засвідчила, що під час війни її сім'я перебувала в евакуації в Алмати (Казахстан) і лише 1945 р. батько привіз їх до Львова, а сам почав працювати на хлібзаводі № 3. Поліна мала наміри вийти заміж за Фелікса Бергера. Серед знайомих Фелікса вона назвала Ізю Драка і Єлену Рахліс. Також підтвердила, що познайомила Фелікса Бергера зі своїми подругами: Мусею Ситницькою та Мері Рабинович.

Цього ж дня, 11 квітня 1949 р., відбувся черговий допит, який тривав з 15:00 до 17:00. На ньому капітан Солоп зосередив увагу на її стосунках з Феліксом Бергером.

Увечері 13 квітня 1949 р. з 20:00 до 23:00 слідчий Солоп допитував Орлову в присутності помічника обласного прокурора у спецсправах молодшого радника юстиції Ч... На допиті Орлова підписала зізнання, що Фелікс Бергер розповів їй про створення СЕМ.

Кримінальна справа, розпочата 18 лютого 1949 р., була завершена 14 квітня 1949 р. Вів слідство капітан, а згодом майор, Солоп Кирило Іванович (після звільнення з УМДБ працював і жив у Львові). Лише 9 березня 1989 р. цю справу закрила Львівська обласна прокуратура і президія Львівського обласного суду за відсутністю складу злочину.

Слідство в УНКДБ у справі СЕМ закінчилося 14 квітня 1949 р. А 16 квітня 1949 р. слідчий виніс обвинувальний вирок.

Слід зазначити, що всі члени СЕМ були засуджені на 8–10 років особливих виправно-трудових таборів, крім Поліни Орлової, яка отримала 5 років загальних таборів. Зі справи стає очевидним, що Єлена Рахліс була таємною агенткою МДБ, але це їй не допомогло під час слідства і суду. Слідчі просили засудити членів СЕМ від 5 до 25 років. Судила членів СЕМ 24 серпня 1949 р. особлива нарада при МДБ СРСР (протокол засідання № 46). Судова справа № 289459 у картотеці МДБ УРСР 1949 р. мала № 7842.

У справі № 289459 обвинуваченими і осудженими за ст.ст. 54–10, ч. 1 і 54–11 КК УРСР проходили:

1. *Бергер Фелікс Єфимович*, 1931 року народження, уродженець м. Одеса, єврей, мешкав у Львові на вул. Сталіна, 24, кв. 8. Учень 10 класу. Отримав 10 років виправно-трудових таборів. Відбував покарання в особливому таборі. Термін ув'язнення – з 18 лютого 1950 р. до 20 серпня 1954 р. в м. Джезказган, селище Кенгир. 1952 р. писав листи особисто Сталіну. Звільнений 20 серпня 1954 р. З 1991 р. жив в Одесі на вул. Кірова.

2. *Гофштейн Нана Олександрівна*, 1925 року народження, уродженка м. Київ, єврейка, студентка другого курсу Львівського сільськогосподарського інституту. У Львові проживала на вул. Сталіна, 24, кв. 8. Засуджена на вісім років виправно-трудових таборів. Термін відбувала в Красноярському краї. Після звільнення у 1954 р. продовжила навчання у Львівському сільськогосподарському інституті, який у 1959 р. закінчила.

3. *Драк Єфим Якович*, 1929 року народження, уродженець Вінницької області, єврей, студент Львівського політехнічного інституту, жив у Львові на вул. Пушкіна, 60, кв. 2. Засуджений на вісім років. Покарання відбував в Іркутській області, м. Братську, станція Віхарева, поштова скринька 215/026. Після звільнення проживав в Караганді на вул. Вавілова. Закінчив гірничий інститут. Подальша доля невідома.

4. *Драк Ізмаїл Петрович*, 1930 року народження, жив у Львові на вул. Пушкіна, 60, кв. 7. Отримав 10 років. 21 серпня 1954 р. звільнений. Повернувся у Львів і проживав на вул. Щербакова.

5. **Орлова Поліна Семенівна**, 1929 року народження, уродженка Херсонської області, єврейка, студентка третього курсу Львівського обліково-фінансового технікуму. У Львові жила на вул. Мурманській, 4, кв. 3. Отримала п'ять років виправно-трудоу таборів загального режиму. Після звільнення жила в м. Тюмень на вул. Пушкіна, 29, кв. 33, потім переїхала у м. Запоріжжя на вул. Горького.

6. **Рахліс Єлена Петрівна**, 1930 року народження, уродженка Житомирської області, єврейка, освіта 7 класів, проживала у Львові на вул. Кутузова, 21, кв. 2. Засуджена на вісім років виправно-трудоу таборів. Звільнена 9 серпня 1954 р. 16 червня 1962 р. виїхала на постійне місце проживання в Польщу.

7. **Резников Леонід Якович**, 1931 року народження, уродженець Білоруської РСР, єврей, учень 10 класу, проживав у Львові на вул. Партизанській, 29, кв. 2. Засуджений на 10 років виправно-трудоу таборів. Покарання відбував у Казахстані, Карагандинська область, м. Дзержинськ. Після звільнення, 4 червня 1954 р., одружився з Людмилою Файвеліс. А 1971 р. обоє виїхали в Ізраїль.

8. **Усач Ізраїль Ісаакович**, 1929 року народження, уродженець м. Київ, єврей, освіта сім класів, проживав у Львові на вул. Червоноармійській, 14, кв. 14. Засуджений на вісім років у ВТТ. Покарання відбував в особливому таборі № 7, м. Братськ.

9. **Файвеліс Людмила Боніціанівна**, 1930 року народження, уродженка м. Київ, єврейка, студентка Львівського політехнічного інституту, хімічний факультет, жила у Львові на вул. Верхратського (Голуба), 6, кв. 4. Термін ув'язнення відбувала в Магадані, Хабаровський край, поштова скринька 383/А. Вироку не визнала. Із місць позбавлення волі писала міністру держбезпеки СРСР, в Президію Верховної Ради СРСР, ЦК ВЛКСМ. Її мама збожеволіла.

10. **Шильц Михайло Ісаакович**, 1931 року народження, уродженець м. Кам'янець-Подільський, єврей, учень 10 класу, проживав у Львові на вул. Жовтневій, 65, кв. 4А. Засуджений до 10 років виправно-трудоу таборів. Після звільнення,

4 червня 1954 р., призваний до лав радянської армії, там вступив у комсомол. Подальша доля невідома.

Проаналізувавши дати народження засуджених, можна зробити висновок, що на момент винесення вироку єврейська молодь досягла лише 20-річного віку⁹. Із часом всі члени СЕМ за часів незалежної України були реабілітовані.

Archives

Arkhir Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Lvivskii oblasti. F. 5-R, AKS № 7842, 12684, t. 1–4.

Arkhir Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Lvivskii oblasti. F. 6, op. 1, AKS № 7842, t. 1.

⁹ Архів УСБУ у Львівській області, ф. 5-Р, АКС № 7842, 12684, т. 1–303 с., т. 2–444 с., т. 3–231 с., т. 4–294 с.

DOI 10.33124/hsuf.2025.17.05

Роман Михальчук*Рівненський державний гуманітарний університет**r.mykhalchuk@ukr.net**<https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>*

СВІДЧЕННЯ МИКОЛИ СЛОБОДЮКА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ ТА МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ

Усна історія посідає важливе місце в дослідженні трагічних подій ХХ ст., зокрема Голокосту. Одним із усноісторичних проєктів збереження пам'яті про Голокост став проєкт відеосвідчень «Ті, хто пережили Шоа», заснований Стівеном Спілбергом в 1994 р. В основі цих свідчень — спогади тих, хто пережив Голокост, а також свідків, рятівників та інших жертв нацистських переслідувань. В Україні фонд почав працювати в 1996 р. Відзняті свідчення зберігаються в Інституті візуальної історії та освіти фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії.

У багатьох містах та селах України інтерв'ю брали в свідків Катастрофи, адже багато євреїв, які вижили — емігрували в США, Ізраїль та Західні країни. Зокрема, в містечку Мізоч в Західній Волині (Рівненська область) після Голокосту зникла єврейська громада, однак проживали рятівники євреїв. У пропонуваному інтерв'ю представлено свідчення Миколи Слободюка, який разом зі своєю сім'єю врятував єврею Софію Горнштейн після розгрому мізоцького гетто в середині жовтня 1942 р.

Колекція фонду Шоа містить 16 відеосвідчень, які розповідають про Голокост в Мізочі. Три з них опубліковані автором: Праведниці народів світу — українки Марії Мосійчук (сестра Миколи Слободюка, свідчення якого публікується

в цьому інтерв'ю¹) та двох євреїв Ісаака Розенблата² і Меїра Велтфройнда³.

Відеоінтерв'ю Слободюка Миколи Сидоровича було записано в Мізочі⁴ 19 листопада 1997 р. На момент зйомок свідку було 68 років. Номер інтерв'ю: 38669. Інтерв'юер: Геннадій Тененбаум. Мова інтерв'ю — українська. Відеоінтерв'ю транскрибоване та подається зі збереженням стилістики.

Микола Слободюк народився 10 жовтня 1929 р. у Мізочі (Рівненська область, Україна). Батьки: Слободюк Сидір Тимофійович (1901 р.) та матір Петришина Юстина Спепанівна (1907 р.) — православні українці. У Миколи були дві сестри: Марія та Раїса.

Сім'я займалася сільським господарством, володіла 2,5 га землі та 1 га ліса. Тримали корову (часом дві), пару коней, свині. Коли наступав сезон цукроваріння, підробляли — возили цукрові буряки в Мізоцький цукровий завод. Також батько возив товари єврейських торгівців та купців. Батько Сидір Тимофійович часто брав в ці поїздки сина Миколу і вже тоді в нього зав'язувалися приятельські відносини з євреями:

[...] Я завжди сідав з батьком їхати... Мене батько завжди брав. Чи їде в млин — там єврей був (Белембущ). Чи у пекарню — там був Нухим, той, що хліб випікав. О. Чи до якоїсь крамниці, то там тоже всі євреї були. Так що я завжди їхав. Я кожного помню, як фамілія його була.

Таким чином, з дитинства Микола та його сім'я була тісно пов'язані з євреями та мала з ними товариські стосунки. Його

¹ Роман Михальчук, «Відеосвідчення Праведниці народів світу Марії Мосійчук як джерело вивчення Катастрофи та місцевої історії», *Голокост і сучасність* 2 (10) (2011): 97–165.

² Роман Михальчук, «Свідчення Ісаака Розенблата як джерело вивчення Голокосту та місцевої історії», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 15 (2023): 60–99.

³ Роман Михальчук, «Свідчення Меїра Велтфройнда як джерело вивчення Голокосту та місцевої історії», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 16 (2024): 73–143.

⁴ В інтерв'ю Микола Слободюк розповів легенду, яка пов'язує походження назви Мізоч з євреями. По дорозі з Дубна на Острог торговець (Балагула) поставив корчму. У цього єврея-корчмаря прізвище було Мізоч. Також Микола згадував, що в школі вчився з єврейкою на прізвище Мізоч.

сестра Марія була подругою єврейки Софії Горнштейн, з якою разом ходили в школу в один клас. Цей фактор став важливим для порятунку єврейки після розгрому мізоцького гетто, яка допомоги єврейка просила в найближчих їй людей. Коли Софія прийшла до їхнього дому, батьків вдома не було, а був один Микола. Софія попросила впустити її. Незважаючи на те, що існував наказ коменданта жандармерії, що хто буде переховувати євреїв, тому розстріл на місці, Микола її впустив. Коли прийшли батьки, вона стала просити її врятувати. Це було небезпечно для всієї сім'ї, однак після наради з жінкою, Сидір сказав: *«Знаєш шо, Юстино, є в нас троє, хай буде і четверта. Якось ми викормимо. Якось сховаєм»*. Після цього Софії зробили схованку і переховували. Їжу носила сестра Марія та Микола. Були випадки, коли поліцейські шукали в них єврейку, однак ніхто із сім'ї не видав Софію. З метою «замітання слідів» Софію переводили переховуватися до родичів (тітки Федора та Ганна).

Софії Горнштейн вдалося врятуватися під час Голокосту та виїхати в Ізраїль. Там за її ініціативою та подачі документів в Яд Вашем в 1992 р. її рятівники Сидір, Юстина Слободюки та їхня донька Марія визнані Праведниками народів світу. На жаль, Миколі Слободюку таке звання не було надано. З його слів причина полягала в його віці (1929 р.н.), на момент порятунку єврейки йому було 13 років і для такого звання «ще тоді був малий». Однак його було нагороджено званням Праведника України. Миколу Слободюка, як і його батьків та сестер вже давно нема. Ця публікація — пам'ять про нього та його сім'ю, які в ті трагічні часи змогли врятувати життя єврейській дівчині Софії Горнштейн.

ІНТЕРВ'Ю

Номер файлу: 38669

Свідок: Микола Слободюк

Дата народження: 10.10.1929

Інтерв'юер: Геннадій Тененбаум

Мова: українська

Дата: 19 листопада 1997

Місто: Мізоч (Рівненська область)

Країна: Україна

38669.01. Касета № 1

І: Мене зовут Геннадій Тененбаум. Т-Е-Н-Е-Б-А-У-М. Сьогодні 19 ноября 1997 года я беру інтерв'ю у спасителя Слободюка Николая Сидоровича. Інтерв'ю проходить в селе городского типа Мизоч, Ровенской области, Украина. Ведётся на украинском языке.

Назвіть себе, будь ласка.

М: Слободюк Микола Сидорович.

І: Ваше прізвище повільно й по складах, будь ласка.

М: Сло-бо-дюк Ми-кола Сидорович.

І: Коли Ви народилися?

М: Народився я 10.10.1929 року.

І: Тобто то якого місяця?

М: Десятого — це жовтень.

І: Скільки Вам зараз роков?

М: Зараз 69 рік.

І: Де Ви народилися?

М: Народився я в селищі Мізоч Рівненської області.

І: Яке велике місто поряд є?

М: Рівне.

І: А яка то держава була?

М: Польща.

І: Микола Сидорович, розкажіть, будь ласка, що то за містечко було, Мізоч?

М: Ну, я вам мо... так можу охарактеризувати. Це був таке... промисловий центр, промисловий. Тут були ткачі, були шевці,

були всякі, римарі були, всякі спеціальності. Но більшість було євреїв. Тому що євреї зацікавились... вони шили упряж, шили людям костюми, о, виправляли шкіри, шили чоботи. Ну, і торгівля. Саме більше зацікавились торгівлею. Сам Мізоч, він знаходився... знаходиться в дуже гарному мальовничому місці. Особенно весною, літом. Це дуже багато зелені. О. Був колись, як мені помниться, як за Польщі, то був маєток пана Карвіцького. Там були гарні побудови, парк, став. Ну, і жило тут, в містечку, біля чотирьох тисяч євреїв.

І: На якій вулиці був Ваш дом?

М: По вулиці Дерманській. А номери я не помню.

І: Великий будинок був у Вас?

М: Ну, великий. Такий, що було... На той час то великий. Тому що було у нас дві комнати, кухня і дві комори, і ш... шини⁵, і стайня, і корівник, де... там, де свині. О. І клуня. Так що таке хазайство як для сільського людини.

І: А чия то хата була?

М: Ну, ч... це була мого батька, Сидора Тимофійовича.

І: А коли батько Ваш народився?

М: Народився батько 1901 року. Дати... місяця я не помню. А в 1901 році, тоже так само, в Мізочі. Тут, на... на цій... на цій... на цьому місці, на... і був, ну, як сказати, так, що він самий менший син, то йому все осталося від батька. Ну та як би спадщина.

І: А чим він займався?

М: На... сільським господарством. В основному, сільським господарством. В нас було два з половиною гектари землі, гектар ліса. Так що все... воно все... Потому що іншої роботи такої не було. Якщо на сезон, якщо сезон цукроваріння, то їхали у с... цукровий завод, возили буряки, кагати. Це так, у бурячну. А звідти, з бурячної, вже ш... йшли на різку і вже робили цукор. Це на сезон. А так, в основному, як не ж.. не було жнив там чи... чи весна, то також він їздив по заказу купців єврейських. Тому

⁵ Тут, імовірно, йдеться про шопу, про яку свідок згадує далі. Шопа (діал.) – покрівля, навіс, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця і дощу, також повітка чи хлів (прим. ред.).

поїхати в Рівне за якимось крамом, товаром. Тому – в Дубно. А тому так щось завезти, тому підвезти, тому і... Но факт того, що батько з євреями дружив. Мав дуже багато друзей. Я можу їх даже по фамілії назвати кожного. Тому що я, чого я помню, тому що я завжди сідав з батьком їхати... Мене батько завжди брав. Чи їде в млин – там єврей був (Белембуш). Чи у пекарню – там був Нухим, той, що хліб випікав. О. Чи до якоїсь крамниці, то там тоже всі євреї були. Так що я завжди їхав. Я кожного помню, як фамілія його була. І знав, на... як до нього, і мене знали навіть. Казав: «Малий, ти Сидорів?» «Сидорів». О.

І: Скажіть, батько у Вас був освічений?

М: Він мав п'ять класів. Ну цеї... ну... чи церковно-приходська школа, ну от, я не... не можу точно сказати яка, бо тоді було... він... Як він напише – ніхто так не напише.

І: А який він з себе був зовні?

М: Високий, стройний. Такий, ну... ну, знаєте, як тіло спортсмена. Тому що він працював тяжко, о, фізично. О. Так що йому приходилось фізично працювати, він фізично був розвинутий.

І: А який він був душевно?

М: Він...

І: Чи він строгий був, чи?.. Який він був?

М: Він дуже спокійний був, дуже спокійний, но вимогливий. Йому не... Він не повишав до нас голосу ніколи. Ніколи. Тільки він сказав слово – і ми вже знали, що то треба обов'язково підчинитись і обов'язково те зробити, те, що він сказав.

І: Батько розповідав Вам, чи служив він в армії?

М: Да, так, батько служив в армії, і в нього залишилась фотографія. Фотографія... Він служив в льотній частині. О. Но в якому званні – то я не можу сказати. Але в льотній частині він служив. О. В якому році я тоже не можу сказати.

І: Яка то армія була?

М: Польська армія. Польські... армія. От фотографія. Вона є, я вам її покажу, якщо треба буде. О. І він також був отличним солдатом. Його... даже в польській армії його поощряли,

його... ну, що... був... настоящі солдати. Як поляки каже «ładny żołnierz»⁶.

І: У вас велике господарство було в хаті, біля хати? Худоба?

М: Ну, було, часом дві корови, часом корова, була пара ко-ней, свині. О. Ну, клуня тут стояла, тут, де оця хати́на. О. Шопа така, що ж... в... во... воза треба завозити, щоб не... не... на дощі не... не мок. Там борони, плужко, плужок, там все, інвентар цей... сільхозінвентар, там все нами...

І: А хто доглядав за домашнім господарством?

М: Ну, батько, мама.

І: А маму як звали?

М: Юстина.

І: А по-батькові?

М: Степанівна.

І: А як її прізвище було дівоче?

М: Петришина Юстина Степанівна.

І: Коли вона народилась?

М: У 1907 році.

І: Вона була грамотна, освічена?

М: Вона, ну, як тоді казали, так переказували, що дві зими закінчила. Що дві зими ходи... ходила чи починала ходити, і не... потом не... кидали. Ну, дві зими. Ну, писати так, наполовину з бідую вміла.

І: Розкажіть про маму, яка вона була?

М: Вона була дуже чуйна. О. І добра людина. Якщо її... В ко-гось якась біда, вона завжди переживала, вона і як то, і як би тому допомогти, як би його зробити, щоб тій людині було краще. Хто звертався завжди до нею за допомогою — вона завжди здо... ну, що... чим могла, тим допомагала.

І: Скажіть, Ваші батьки якої віри були?

М: Тато був українець, і мама була українка.

І: А якої віри?

М: Православної.

І: У Вас були брати, сестри?

⁶ У перекладі з польської (буквально) «гарний солдат». У контексті оповіді — «справжній солдат» (прим. ред.).

М: У мене було дві сестри. Одна сестра Рая, сама молодша.

І: З якого року народження вона?

М: 1936 чи 1937, я вже от не... не з... точно я не... не можу сказати. І старша сестра Марія, 1927 року. О. Вона старша за мене на два роки.

І: У Вас були друзі на вулиці, хлопчики?

М: Дуже багато. Дуже багато.

І: А в які ігри Ви з ними грали?

М: В різні, в різні ігри. Но мені не було ка... часу грати, тому що треба було допомагати: то корову гнати, то коні пасти, то двір замет... заметати. У нас повинно бути завжди ідеальний двір, заметений, підметений, щоб не було грязі. Я завжди... То мої... мій... мій був обов'язок.

І: А ще які обов'язки? Такі. Законні, що за Вами були в хаті.

М: Ну, собаці треба дати їсти. От. Треба зна... якщо батька нема, я повинен матері помагати. Що де чи піднести, чи занести, чи... Ну, словом, повинен по хазяйству скрізь наглядати.

І: Ваша родина відвідувала церкву?

М: Так. Батько не... не дуже, а мама ходила.

І: Часто?

М: Так. Ну, в неділю і які свята. Коли яка неділя, якщо є змога.

І: А Ви з нею? Чи разом діти всі?

М: Ні, я не... не дуже з нею ходив, о. А з дітьми ходив. От ми так, гурт дітей, то ми так і йшли в церкву. То ж з дітьми, такими як сам, то цікавіше йти.

І: Яка церква була у вас?

М: Це на... в Мізочі тут, на... Православна.

І: А вона мала якесь ім'я чи назву, чи на честь когось була збудована?

М: Вона була на честь Пречистої Бо... Святої Пречистої Богородиці. І в цей день святкується празник. Це престольний празник в честь Діви Мрії.

І: А хто був священником в цій церкві?

М: Рудик. От ім'я не помню, фамілію помню. Рудик. Тому що він у нас викладав у школі закон Божий.

І: Ви згадали свята. Я хочу Вас запитати, а от у Вас які свята святкували в хаті?

М: Які свята?.. Ну, саме головне — це Паска, Різдво, Трійця, Пречиста. О. Ну, присвятки які були, такі шо, ой, там сьогодні не можна копати, там сьогодні не можна того-то робити. Ну, там одне з другим сусіди поговорили «ай, то-то не можна». То святого Пантеліймона — то не можна, то Отсікновенія — то не можна, бо то копати, ну з чимось... різати чи шо. Це такі пра... свято, шо х... також не, ну... А так ми просто, як християни, ми поважали, ми увірували в Бога. І знаєм, шо це наша істина, і ми її поважали і любили.

І: Як Ви були маленьким хлопчиком, які свята Вам подобались більше?

М: Саме більше — це Пасха.

І: А чим Вам вона нравилась?

М: Ну, тому шо яйця червоні, билися, на дзвіницю ходили дзвонити. Оце дуже-дуже цікаво. Точно... Вже як місяць до Пасхи, то вже так стільки, так стільки вже ждеш, так його ждеш. І це ж мати штани нові пошила. А це ж нову сорочечку пошила. А це ж ото... Це ж на Паску тільки. Ну, і Різдво. Різдво — то це вже колядувати треба йти. Начинаємо від церкви — і кінчаємо в дру... в кожному селі... *[заперечливо хитає головою]* чи в другому кінці села... а, вулиці.

І: І Ви ходили колядувать?

М: Ходи-ив, да.

І: А пам'ятаєте які... якісь колядки з тих часів?

М: Чом ні, канешно помню, я всі коляди знаю.

І: А якусь одну, будь ласка.

М: Ну... «Добрий вечір тобі, пане господарю. Радуйся, Ой, радуйся, земле, син Божий народився». А потом жу... ну, то там... «Нова радість стала, яка не бувала. Над землею с... ясно світ за... ясна зірка світ за... засіяла. Де Христос родився — там і воплотився». Ну, і «Небо й земля», о. І російські: «Днесь, поющее, купно играемо. Царя рожденного всегда прославляемо». Так шо так ми... Я...

І: Скажіть, а от до школи... Ви чекали того дня, коли підете до школи? Ви хотіли в школу йти?

М: Цікавився, дуже цікавився, шо як то там уже в школі, як то... Ну, хотілося, хотілося. Знаю, шо діти с... ну, от сестра ходить в школу і... І мені ж тоже хотілося. Ну ж... Я ж їй, як вона прийде з школи, ур... робить уроки, я ж їй заважав, все одно ліз туди. Хотілось мені якось знати, але... Ну, канешно, цікавився.

І: От Ви пішли в перший клас. Ви пам'ятаєте свою вчительку першу?

М: Помню.

І: Як її звали?

М: Шумовська Анастасія Федорівна.

І: Це в якому році було?

М: Це було в 1937 році.

І: А шо то за школа була: приватна чи державна?

М: Нє, це державна школа. Вона так називалася: szkoła powszechna⁷. По-польську. Ну, це як ж... державна. Но ми здавали гроші. Бать здавав. Батько дуже хотів, щоб школа була... дуже, щоб розширити. Була семирічна школа, а він хотів, щоб була середня школа. І от здавали гроші. Так написано було, як зара помню, по-польську: «na robudowe powszechny szkoły»⁸. Здавали шк... гроші. Я знаю, шо мій батько здав два злоти. А то дуже були великі гроші для нашого батька. Два злоти треба було робити... працювати на ніх цілий день з кіньми.

І: А якою мовою викладання велось?

М: Велось... Польська була мова. І два рази в тиждень українська мова. А так все по-польську.

І: А от з Вами в класі чи, може, в других класах Ви бачили, які діти були, якої нації вчилися в цій школі?

М: Були у нас і поляки, були євреї. Наприклад, я сидів з євреєм на одній парті. Його фамілія Фліттер. Міша. Його батько був фотографом. Ну, ми робили гешефт⁹ з ним. Він брав негативи,

⁷ З пол. «початкова школа». Назва шкіл найнижчого ступеня, які існували у міжвоєнній Польщі (Другій Речі Посполитій) (прим. ред.).

⁸ З пол. «на будівництво початкової школи» (прим. ред.).

⁹ Гешефт (нім. Geschäft — справа, бізнес) — приватна торговельна операція спекулятивного характеру, що має на меті отримання вигоди, прибутку (прим. ред.).

ці, плівки. І ми продавали їх дітям. Відрізували, дивились на сонце. Подивився там, ну, і от ми по п'ять копійок, по два гроші. Ну, то як продавали. Так що... і я був... і я...

І: А що ж там видно було?

М: А там видно було. Ну, от знаєте, як подивився на сонце, то там видно на світло чи що-то там видно. Чи тут що стоїть, чи там коні сфотографіровані. Ну, щось там таке. І ми так. Ну, а за ці гроші, то йшли в буфет, купили канапку. Так називалась тоді, канапка. Це так як бутерброд. О. Ну, а я його був телохранітельом. Тому що він був маленький, а я був високий, здоровий. О. Так.

М: А які предмети Вам запам'яталися з тих часів? От як в школі вчилися, що Вам подобалось більше?

І: Ну, саме більше, то я любив історію. Історію і географію. Це мої були любимі предмети. О. А, ну другі такі, та як українська мова чи, там, польська мова... Польська мо... мова дуже тяжко йшла. Тому що були такі не... Ну, як сказати, викладачі, що, ну, твердо... такі поляки, твердий такий, що... А на нас не дуже так, на українців, звертали уваги.

І: У Вас були якісь ще улюблені заняття господарством? Чи в полі, чи, може, в саду?

М: Я любив ліс. І в нас був гектар ліса. І завжди я туди гонив корову, конів туди пасти. І я, як тільки пригонив туди, в ліс, я завжди, ну, мені так казалось, знаєте, то відчував, що от саме-саме краще там. Саме краще. Дивився як... Оце дерево запомнив, як те дерево росте. А на другий рік уже, як уже весна, я прибігаю, там, до того дерева. Там черешенька ще росла або якісь... яблунька дика. Або... Ну, знаєте, це ж, в лісі що хочеш можна рости. Так що... А ос... а осінню теж. Осінь теж любив так, як в лісі. Все було жовте, такий килим жовтий. О. І під ними опеньочки. Під листям. Так. Мені запомнилось теж так, що... У нас так от: частина була вирубаного ліса під поле, і там деякі пеньки осталися. Як я помню, що там під тими пеньками море, аж засіяно тими опеньками. Мені аж зара пахнуть вони, як я збирав.

І: В містечку були військові?

М: Так, тут стояв польський гарнізон... ес... ескадрон кавалерії. Був... ну, як вони називали тоді, поляки, «boisko»¹⁰. Там, де виїжджали на... на конях, тренувались, с... пригали, лозу рубали. Ну, ми туди, с... канешно, перші були там. Дивилися. Нас, канешно, не допускали. Але ж ми все одно, як горобці, десь дивимся, що там вони роблять, як рубають ту лозу. О. І хотіли дуже каші солдатської теї.

І: Вас пригощали?

М: Не. Нас не допускали туди. Не допускали. Бо казали, що дуже каша добра. От ми х... ми ходили тільки один раз. Нас з школи водили туди. То нас угощали, як по-польську каже «herbata». То чай. Нам дали по стакану чаю, о. І ми там, значить... Оце тільки така в нас... було угощення. А так і солдатської каші не попробував. *[сміється]*

І: А якісь зміни потім сталися... От... Якою державу поділили трохи. І містечко Мізоч відійшло до...

М: От відносно містечка Мізоча я ще хочу легенду таку... Не легенду, а, ну, перекази. Чого називається Мізоч? Вот через... От сюдою проходив шлях із Дубна на Остріг. Це центральний шлях колись ще був і колись... І козацький шлях, і... і, ну, торговий шлях, такий як це... І отут була корчма. І... Як... Балагула вони називались, ну цей, що возить. Перевозить, возить цих... І там був постійний дом. Ну от... Відпочивали. І корчма була. І цього єврея, котрий держав цю корчму, фамілія була Мізоч. І воно правда, тому що, ще як я вчився в школі за Польщі, то була зі мною дівочка по фамілії Мізоч. *[посміхається]*

І: От Ви казали «за Польщі», а вот як скінчилась ця «за Польщі»?

М: Ну, в 1939 році на Польщу напала фашистська Німеччина. Нам в школі... В школі вчителі там, ну, стали такі взволновані, стали... ну, деякі плачуть, мож... О, і що... фашисти напали на Польску. На нашу отч... Вітчизну напав, ну, фашист. О. Ми нача... нач... нас заставили, щоб ми окопи собі рили за школою. Рили там окопи. І... Бо через деякий час, ну, десь через два чи

¹⁰ З пол. (буквально) «тренувальний майданчик». У контексті оповіді – полігон (прим. ред.).

через три дні як почалась війна, то Здовбунов¹¹ почали бомбити німецькі самолёти. Оце в нас і була вся війна. Ну, цей... А вже там дійшли до... німці до Буга чи куди там і там останувались, бо ж і нав... назустріч пішли наші радянські війська. От. Ну, тут гарнізон не сопроотивлявся для радянських військ. Не було їх. Вони виїхали звідси, не було кому. І так радянські війська туди на захід пішли, де встановили вже кордон по Бугові.

І: От Ви хлопчиком бігали до того польського гарнізону, і потім бачили, як прийшли «червоні» війська. Ви можете порівняти солдат Червоної армії і польської?

М: Да, можна, можна. Ну, польські солдати були... ну як би сказати, у них коні були гарніші, ну самі солдати були такі, обмундирования в них гарне було. Ну, як там всередині, я кажу, що я не з... не можу сказати, ми...

І: Зовні.

М: Так. А... а наші солдати, як вступали, дуже бідні були, дуже бідні. В обмотках, в червиках, такі... Ну... Але ж добрі. Але ж добрі! Вони до на... От де віддихали... На березі віддихають — ми туди йдемо. Ну, яблука їм несли. Самі вони не чіпали. Ні... Не дай Бог, щоб хто з солдатів зайшов в садок, от, чи щоб яблуко взяв — ні. А як ми принесемо, то с удовольствием вони брали в нас яблука. Садовили... Ну, такі, ну, приємні люди були. Наприклад, я знаю, що мене солдат взяв на руки і поніс у машину, показав машину. Я ж машини грузової ніколи не бачив. За Польщі в нас не було таких, щоб десь у Мізочі чи де і грузова машина була. Я не ба... Легкові то... то були. О. Та й то, тільки в Карвіцьких, коли приїжджав сюди пан. Якийсь навідував на... маєток собі, то десь якась... І та й то... Де мотоцикла як побачив, то також це, то... то велике діло. У нас тільки один врач мав мотоцикла, і єврей-врач тож мав мотоцикла. І він відстрілювався тоді х... Але ж то таке, то я пот... пізніше.

І: Зараз ми зробимо перерву на заміну касети.

38669.02. Касета № 2

І: ...з рятівником Миколою Слободюком, касета друга. Микола Сидорович, Ви зупинились на розповіді про ставлення радянських чи Червоної армії... солдат Червоної армії до вас, до хлопчиків. А як змінилося життя, от, всього населення в Мізочі? Чи сталися якісь зміни з приходом Червоної армії?

М: Знаєте, для населення воно краще стало, спокійніше. Спочатку було десь пару місяців, пока підвезли товари, пока підвезли всякі, ну, інвентарі, пока підвезли ще дещо, то було погано, тому що не хватало. А ці, ну, крамарі, котрі мали свої крамниці, вони поховали свій товар, вони не викидали. О. Тому що ж не вірили, чи буде, чи що ще поляки вернуться, що ще буде Польща. О. Так і говорили, що ще поляки прийдуть, що, значить, вернется те саме назад. Но пізніше, як вже почали матеріали сюди підвозити, то стали і євреї свої викидати матеріали. Ну і стало... Воно трошки і легше людям стало. Тому що почали трошки люди розбиратись. А так вони робили і не знали, що вони робили. Ну чуть-чуть-чуть. Ну, колгоспи організували тут, у панському маєтку. Хто хотів — той ішов. Хто був вільний, не мав... безземельний — ішов туди, на панську землю, робив і був в колгоспі. Тільки я не пам'ю, як його називали, той колгосп. То хто не мав землі, хто хотів, то він туди йшов і там робив і заробляв собі хліб, но казали, що там непогано заробляли.

І: А батько Ваш чим займався?

М: А не, а батько зразу ще на... на тім, на сільському господарстві... господарстві працював. А потім був директор заводу Шейман, єврей, і кон... плантатор. Так називався, тож єврей, Гільбурд. З Гільбурдом він дуже дружив. Це була дуже культурна сім'я Гільбурдів. О. І він дружив і з старим Гіль... Гільбурдом, і в його син був Міша, то він також з ним дуже дружив, дуже. Я знаю дуже дружили вони. І чого, тому що як був похорон старого Гільбурда, то я був на похороні. Це тут недалеко їхнє кладбище було. О. Я також тоді був. Я знаю, що... Навіть я згадав, що на українській мові хто-то виступав там. Це що само собою... Що я знаю, що... що він був такий чоловік подільний.

¹¹ Йдеться про місто Здолбунів Рівненської області, розташоване приблизно посередині між містами Мізоч і Рівне (прим. ред.).

Шо, каже, що права рука давала, то ліва не знала. Шо ліва давала, то права не знала. От, з таким, що він був подільний. Шо він нікому нічого не ки... Ну, дуже хороші люди були.

І: Отже, як прийшла Червона армія, то батько?..

М: Батько пішов працювати в цукровий завод. Там був замір директора цукрового заводу. О, і робив вже доки... доки... до початку війни.

І: А цукровий завод був націоналізований, чи то була приватна власність чиясь от...?

М: То була приватна власність пана. Ой, не помню його фамілії.

І: А після 1939?

М: А після тр... 1939 це була державна вже власність, воно перейшло в державу.

І: А до... до того, як він пішов робити в цукровий завод, в нього буласть якась ще робота? Чи служба, може, буласть?

М: Він трошки працював в міліції, десь місяців два. Із цим Гільбурдом, із Мішою. Вони... Міша Гільбурд був начальником, а батько був замісником у нього.

І: А як він потрапив у цю міліцію?

М: Ну, бо батько був...

І: Його призвали, чи він записувався?

М: Не, не, не. Він був лояльний до радянської влади. І знав, що та... таке КПЗУ. Це Комуністична партія Західної України. О. Він казав... тоже ж не... говорив, що там на с... на сході, там люди живуть краще як ми, там... Ну... то він так. Ну, а як він був навіть той... на той час добре грамотний, то його Гільбурд до себе забрав.

І: А чого ж він пішов звідти? Ви кажете, що він два місяці...

М: А Шейман його забрав. Шейман.

І: І чим він займався на заводі? Шо він робив?

М: Оце хазяйством. Хазяйством. Оце в його було стайня. На стайні було десь пар 20 коней. От. Було... Воловня була. О. Ну, а так все хазяйство на тому... на... на цьому... по заводі. Де шо які не... несправність, де які... порядок на самому, як казав, на «пляцу». О.

І: А ось школу... Ви продовжували вчитися?

М: Так. Я вже

І: Шось змінилося в навчанні шкільному?

М: Змінилося, що ми почали російську мову вивчати. Російську мову і німецьку.

І: А польську?

М: А польську — ні вже. Вже польську не ізу... Німецьку вивчали. О. І російську.

І: А підручники у вас старі осталися? Шо були за Польщі чи як?

М: Не, нам нові там підручники давали. Нові. І російської мови, і української мови. О. Німецької тоже. Ну, це все вже с... радянські.

І: От Ви вивчали німецьку мову. А шось розповідали в школі про війну, яка йде в Європі, що Польща там воює? Шось таке розповідали вам?

М: Ну, бачте, тоді... Вона почалась, війна, осінню. І десь там за місяць та й вона закінчилась. І всьо за... заглухло. Ну, нам нічо не розказували про... шо там десь німець на Францію пішов, чи там на Англію, шо там точаться бої, ми... Нам нічо не розказували.

І: Ваш батько бувший військовий. Мабуть, шо він цікавився цим положенням. Шось він казав вдома, от, про те, шо там робиться, в Європі?

М: Завжди в споминав, шо війна неминуха. Війна неминуха. Він завжди так казав, ну, каже: «Така армія, така сила в нас, в Союзі. Не може бути, щоб німець напав на нас». Він казав, він передбачав, шо війна буде. Але ж каже: «Не може бути, щоб на таку силу, на таку армію, як у нас», каже, «щоб напали». А мама каже: «От, подивись, які вони бідні йшли, як сюди вступали». В тих обмотках, в тих червичках. О. Ну, то, каже: «То з дороги». Ну, таке діло, такі розговори.

І: Отже, пройшло декілька років, і вона прийшла до вас. Війна. Скажіть, а коли це сталось і як це сталось, як Ви пам'ятаєте?

М: Ну, от я якраз... я... Дуже воно мені в пам'ятку. Тому шо я в своєму лісі пас корови. І от ми женем додому корови.

Це неділя була. Неділя. І гоним сюди і ми чуєм, що вже самолюти шось там ці, шось таке і сяке. Наші люди... люди табунами стоять. О. І вже говорить... Я пригонив корову, і батько говорить: «Да». Прийшов батько. Вже я не бу... не застав. А тільки прийшов і каже до мами: «Юстино, війна. Війна почалась.» «Це», каже, «наша біда». І це було в іюні місяці. О. Десь на другий день ми вже чули вибухи, бомбили Здовбунів. Тому що вузлова станція Здовбунів. І тут почали вже бомбити. Ну, а вже наші солдати, вже відступаючи... Через декілька днів ми побачили, що вже йдуть тоже. Збіжені, порозбивані. І десь 27 вже були... іюня, вже були німці тут.

І: Це якого року?

М: 1941. 1941.

І: Як Ви побачили перших німців?

М: Перших німців. Я побачив разведку. Наші на полуторці, на машині, їхали. І на полуторці був кулемет спарений. Спарений: чи чотири дула так. І там сиділо чоловік 10 солдатів. Біля того... І він... Це останню машину я побачив радянських, що вона проїхала. І через минут 30 мотоциклісти німецькі проїхали вулицею на сильно великій швидкості. Правда, раніше був один вистрел орудійний. І він упав у садку. І ви... І... В садку одного врача. І він то... Той сидів під яблунею. І осколком убило врача. Тому я дуже харашо запомнив. Бо він, цей врач, Френдліх його фамілія, він лікував мою маму. І... Ну, з кулеметами, з коляскою мотоцикли, як зара бачу. Ну, мотоциклів напевно з 20. І проїхали на великій швидкості туди, за тею машиною. Виїхали вони на гору, но вони дали очередь кулеметну пару раз по тій машині. Вона виїхала в друге... в другу сторону — вони назад вернулись, і через яких дві години вже почали танки, машини зв... з солдатами і мотоциклісти. Піхоти не було в їх. А все на... на машинах.

І: Як Ви, хлопчик, сприймали появу такої техніки?

М: Дуже боялись. Дуже боялись. Бо вони не... Побачили ми, як вони захо... забігали, солдати, в двір і «Матка, яйка. Матка, шпек. Матка, ну, хлеб». О. Ну, а там вже... Побачив курку, о, вийняв пістолета — застрелив. А ні — то поліном вдарив.

І начіпляє на низку курей і йде і сміється, довольний, шо... шо набили. То не тільки то... то по всій... всіх так. А як стояли вже, тут стояли, на ніч останавливались, то вже, знаєте, шо десь в когось якогось барана, а то бичка чи свиню. Їм ніхто не міг... не цей. «Weg! Verflüchter, weg!»¹² Вийма... вийняв пістолет чи автомат, та й... та й всьо. Та й... То ми боялись підходити до них. Боялись. О. Бо, ну, не та як ми могли до поляків підійти, як їх маньоври. О. Ну наші солдати як ішли не т... ми підходили. А до них не підходили.

І: І як протікало життя в містечку, як прийшли німці? Які порядки тут встановилися?

М: Ну, бачте, зразу вони мобілізували. Зробили українську поліцію. О. Ну, видно, пообіщали, шо дадуть самостійну Україну. Тому шо поліцаї були із пов'язками, ну, жовто-голубими на руках. В чорній формі. О. Ну, такі мазепинки. О. З тризубами. От вони ст... Ну, тут було десь до сотні їх, тих поліцаїв. От їх і обучали там. І стріляли ж на... на ці... на всіх, на всіх, ну, етапах. Я бачив, як вони там їх гонили, там на цей... Ну, і вони тоже вже так раз... розжиріли. Вони пайок получали, солдати. О. Ну, але ж, як кажуть, шо біда не спить. О. Зразу євреїв не зачіпали. А заставили... заставили їх носити спереду і ззаду жовті звьоздочки. Спереду і ззаду, шо ти, мол, єврей. І євреї носили так, но через деякий час сказали, щоб вони ж... робили гетто. Самі ж євреї. Одні доміки розбирали, а ті огорожували, щоб зробити високий забор. О. Їм приказували: «Цей дом розбери. Цей дом розбери».

І: Коли це почалося? В якому місяці якого року?

М: Це вже у 1942 році, десь в січні місяці. Це вже було гетто готове, но не... но не... ше не було там. Хто... Чиї хати там були єврейські, то так вони там залишались жити. А вже пізніше їх почали згонити в одно місце.

І: А де це було гетто? Де розмістили його?

М: Ну, в одному місці, ну, як вам сказати... Якби міг показати, я би по... Міг би вам...

¹² З нім. «Геть! Негіднику, геть!» (прим. ред.).

І: Ну, чи то окраїна, чи то поле було, чи то де було? На якій вулиці, може?

М: Не-не. То на окраїні. З одної сторони берег, річка протікала. А з другої сторони шосе¹³. І так само з другої сторони шосе. І тоже річечка протікала.

І: Воно якось відзначено було, то гетто? Огорожа якась чи щось таке?

М: Огорожа, огорожа, висока огорожа. Це було десь тако... огоро... десь до трьох метрів.

І: З дошок чи з чого?

М: З дошок.

І: З дошок.

М: З дошок і проволока.

І: Була охорона?

М: Да, була. На кожному углі. На кожному углі. Ну, поліцаї все врем'я ходили. Вони охороняли. Більшість німців не... але ж тоже ми боялися. Бо я часом носив їсти. О. Перекидав через забор.

І: Там знайомі були у Вас?

М: Ну, то ж Міша Фліттер. О, то ж Міша Фліттер і... і цей, от, сусідські ці євреї були. Ну, і багато ж школьних. І там буряків кидали, і моркву, і хліб, і шо-то. Ми, пацани, збирались... Не тільки я, а було багато таких, шо «ну, куди підем? Підем до гетто. Щось занесем». То це й са... Ми на... десь на... підем, шо ніхто там не знає, по городах, візьмем на... наломаєм качанів кукурузи. І от подивимся, з якої сторони поліцаї? З тієї сторони. Ми знаходим другу сторону, щоб там, де нема поліцаїв. І кидаєм. Не... не знаєм, хто його візьме там, але ж туди кидаєм.

І: Поліцаї ганяли вас?

М: О, стріляли. Ну, канешно, не... не так, а вгору, але ж стріляли. Тільки побачить — то всьо, стріляє. Ну але якби й убили, то... то цей... то нікому ж нічого за це не було б.

І: І що далі було?

М: Ну, зігнали цих євреїв в гетто, і не тільки наших, ті, шо були, а й із сіл. Деякі села... От у нас був через дорогу тут євреї

Бродський Янкель. В його було четверо дітей. І всіх їх забрали туди. Приїхала... Бо Янкель був... в його астма була, він задирався, він не міг... О. То приїхала підвода з поліцаями, і забрали цього Янкеля. І завезли. А де саме вони його розташували і його сім'ю ми не знаємо. А була в його сама менша дочка Вера. Цеї не можна було відрізнити, шо вона єврейська дівчина. Вона дуже красива була така, це... І по-українську розмовляла так, як... чисто-чисто. Ніхто не скаже, шо... шо як хтось, може, ну... Знаєте, як в сім'ї говорить по-єврейськи, то більш-менш все одно кожного можна поняти, шо ти єврей чи єврейка. А вона прос... Ну, до нас ходила... Ну, знаєте, в нас селянська сім'я, а вона сама менша, її гляділи. І давали саме такі... А вона не хоче. А як до нас прийде — і капусту сиру їсть, і огірки їсть, і картоплю в мундірах їсть, все їй понравилось. Олію їсть. А одного разу Хана, мати її, як прийшла, як побачила, шо вона за столом сидить і їсть тую капусту, огірки, картоплю — ой ва-ай, ой вай, шо... А мама каже: «Хана, шо ви ((...))? Те, шо дитина хоче, хай їсть, шо ви на цей» «Ой, в неї... ой... ой, її буде живіт боліти». Вона мене учила єврейської мови. А як вчила?

І: Вера?

М: Да. «((...)) я тебе научу по-єврейськи говорити?» «Як?» «Як я тобі скажу “кім nere... кім nere”» Кажу: «Добре». «То ти добре слухай. Як скажу “кім nere”, то знаєш, шо то таке? То “ходи сюди”». О. «Кім nere. Коля, кім nere. Я тобі дам маци». [сміється] Але я дуже багато знав цих, єврейських слів. Вона мене вчи... вона... вона вчила. О. Ну, там, шо таке те, шо там те, шо там те, то вона... Але, знаєте, то ж так ми... О. Ну, їх... їх забрали всіх. І от, як кажуть, на Покрову в нас, тому шо це свято... свято в числі, осінь, чуєм: в місті стрілянина. Стріляють із кулеметів, із автоматичної зброї, і так не цей... І на... начало горіти. Начало горіти місто. Кажуть: «Місто горить». Шо таке, шо таке? Ніхто не знає, шо таке. На другий, ну, вже день кажуть, шо це згонять... вигонять, б'ють євреїв. А вже чути було, шо по даяких містах вже били, вбивали. Ми то вже знали. І... і євреї знали, шо будуть. Но не були куди діватись. Ті, шо були, то все одно їх половили, хто як міг... Ну, але ж деякі спаслися. От.

¹³ Тобто шосе (заст., розм.) (прим. ред.).

І от прийшлося... На другий чи на третій день місто загорілося все. Спочатку загорілась синагога. Синагога загорілася. І в синагогі, там дуже було пристроек багато, там густе населення було, ну синагога була на території гетто. О. І звідти начався пожежа. І загорілось... ну, не знаю, хто що як... О, ну... ну видно, що вони самі палили, самі с... І... Тому що кажуть, що вже євреї не сопотівлялись. То брехня. Євреї сопотівлялись. Тому що я на свої очі бачив, як оцей врач єврей... ну, оце... забув фамілію його... Врач. О. Він же був молодий, здоровий, красивий. О. Відстрілювався. Він вже вирвався, прорвався з теї блокади, з теї, з гетто. І вже чер... до річки добіг, через річку перескочив і по городах начав тікати. По ньому, значить, почали стріляти. І я бачив, як його вбили. В його з пістолета в руках. О. І ше були такі случаї, що, ну, вони обманювали німців. Всякі документи такі підробляли, що... що можна було комусь, значить, виїхати. Це було таке, але ж, канешно, я не знаю. Ну, случай був такий, що один єврей... Його... Я не знаю його фамілію, на його Йось казали. Йось. Він... Ну, для общин... для общин... для общини купив бичка. І... В дядька. Цей дядько йому, значить, зарізає його, і щоб м'ясо в гетто передати. Ну, я не з- не можу сказати, чи його хтось продав, чи як. Ну, канешно, то без цього не обійшлося, бо як би вони знали, що цей Йось купив цього бичка. Цього фамілія була (Голуб-Терешко), і от забрали цього Голуба і цього Йося. Зробили віселницю на площі. Отут, де зараз автобусна. На цій площі зробили віселницю. І там, щоб стратити і єврея цього Йося, і Голуба. Но родичі Голуба, ну, були багаті. А німці на золото, на гроші, вони були ла... ласі, і вони його викупили. То Йося повісили. Зігнали туди людей. Бо і я там був. Знаєте, пацани скрізь, коли не знати в шо... І цього Йося повісили, а Голуба відпустили. Викупили. О. Отакій случай був. Ну, вже, як кажу, що на Покрову, вже як оце сталося вже, і вже начали там... крик, стрілянина... Начали, ну... Чути жіночий крик, чути дитячий крик, чути лайка всяка поліцейська чи... бо по-українську, то видно, шо... шо це не... не німець. Ну й німецькі там. І на другий чи на третій день вночі, ну та як оця пора. Вечір, я був сам в хаті. О. Батьки, Марії

не було вдома, десь... тоже пішли десь чи дивитися на... на той пожежа чи куди, до сусідів, но не було нікого вдома. і хтось постукав в вікно. А в мене ж горіла лампа керосінова без скла, а коптілка така. Я прийшов до вікна, і отак руками до... руки до... до того... до скла, і так саме... саме лице нахилиє. Ну, не... я не впізнав, хто. Бачу: уже дов... «Ой, Коля, пусти в хату». Я тепер впізнав, що то Соня. А Соня... Як вона до нас попала: вона ходила з сестрою в школу. В один клас ходили, там, як там... Ну, вони дружили. І до війни. Вона мала дуже красивий голос. О. І співала. Я знаю, я й запамнював пісню, як вона співала на сцені. «Ми йдемо між полів золотистих». О, то я цю пісню... «То сміливці наші йдуть. Пісня радісна, артилеристи, ти звучи, як салют». Оце вона співала, я і запамнював її пісню.

І: Як її фамілія була?

М: Га... Гарштейн. Гарштейн.

І: Зараз ми зробимо перерву на заміну касети.

38669.03. Касета № 3

І: ...касета третя. Микола Сидорович, ми зупинилися на розповіді, коли у вашу хату в вікно постукала Софья (Гарнштейн). Будь ласка, що було далі?

М: Це було, як... Бачте, я вам розказував, що це було Покрова. Це воно в числі. А Покрова в нас 14.10. Чотирн...

І: Це який місяць?

М: Жовтень. Чотирнадц... 14 жовтня.

І: А якого року це було?

М: 1942 року.

І: І що було далі?

М: І от, це було... Значить, воно началось на Покрову, 14. Це я... Пожари, це бойня, це є все. А до нас вона прибігла десь 16. 16 вечором. Пізно вечором. Тоді вона під вікном побачила і просилася ж «пусти в хату». Я, канешно, злякався. Тому що вже зразу ж на другий день був приказ коменданта жандармерії, що хто буде ховати євреїв, тому расстрел на місці. Без суда, без следствия, без нічого.

І: Як цей приказ довели до населення?

М: А об'яви були. Об'яви були. І різні... Десятникам за-
зували. Ну, всякими способами. О. І от я... Я побачив, що це
Софія. Я її пустив в хату. Пустив в хату. «Ой, Коля, Коля, спа-
си мене, Коля, спаси мене. О. Я втіка... втікла, я втікла з гетто.
Я втікла, і, раді Бога...» Я кажу: «Соню, в нас нема нікого вдо-
ма. Я не знаю, що робити». «Ой, ну то вони прийдуть. Я побу-
ду». Вона в кухні сіла за припічком. І через деякий час заходить
батько, заходить мама і Марія. І вона кинулась до батька, до
мами: «Ой, спасіть мене. Спасіть мене, я... бо я пропаж... М...
Мене вб'ють». О. Батько довго не думав. Тільки до мами: «Зна-
єш що, Юстино, є в нас трое, хай буде і четверта. Якось ми
викормимо. Якось сховаєм». Зразу ж її взяли обмили, накор-
мили. На піч постелили їй спати там, тепла піч була. Вона там
обігрілась. А на другий день ми з батьком полізли на горище.
Там в нас було сіно. І біля комина зробили їй таку як буду. Як
сховище таке. І от її посадили, що там такий лежак, і що... Та як
оце труба, то там теплий лежак ішов: з грубки і в центральний
комин. І от він... Ми їй там зробили таке кубло. Вона сиділа на
тому лежку, так він називався, і біля комина. Комин теплий,
лежак тепл... теплий, і так вона там. Їсти — те, що ми мали. То
Марія носить, то мама, то я. Хто є, той... Шо мали. Ну, знаєте,
тоді зразу нам заборонили молоти в млині. Зак... позакривали
млини, вітряки, які були. В нас вітряк тут рядом був. Заборони-
ли на вітряку. Поскидали крила. Щоб не мололи люди. То ми
в ступі пшеницю товкли. Робили кутю. О. На жорнах... Якшо
дехто вже мав жорна, дехто такі маленькі... О. І в ступі навіть
робили муку. Розтов... Розтовкали ту пшеницю, чи... чи ячмінь,
чи на... цей... на крупу. О. І так, ну, наполовину з бідою, на-
половину з бідою. Але щоб прожити. Бо в нас була корова, то вже
там якоїсь каші чи якоїсь... коржа якогось мама спече, то що...
Та й так обіходились. І кождий раз ми не забували, що в пер-
шу чергу треба дати Соні їсти. А на ніч, як все було спокійно,
забирали її в хату. Забирали в хату, вона роздівалась, якшо тре-
ба було митись, ну, то її... Більше займалась Марія з нею. Ой,
мила її і заплітала коси. В неї коси дуже гарні були. О. І лежали

надь... Всі лягали спати на печі. У нас піч дуже велика була. То
ми, діти, всі туди позбираємся. О. Така занавеска була. Там не
було видно ніколи. Навіть як хто зайде в хату, то не було видно,
що там хтось на печі є. І вже навіть хто заходив, то ми тихенько
сиділи там, щоб навіть і не чути було. Ну, а на день мусили...
Тоже вона йшла аж туди, нагору, на це... Ну, і пробула вона
в нас так через зіму, на- до літа, і вже... вже дехто знав, що в нас
вона переховується. Вже скажуть... То до... То до тітки її заве-
дем. Марія... Вона за... з Марією завжди ходила. То до одної
тітки, то до другої тітки.

І: Як тіток цих звали?

М: Одну — Федора, друга — Ганна.

І: А ким вони доводились?

М: Ну, мамини сестри. О. І вже й сусіди знали, що вона...
Ну, та як би спокійніше стало, знаєте, не... вже не так. Але все
одно. Як тільки почують, що де... де єврей чи єврейка, чи де є,
то вже ганяли, вже не давали спокою. Ну, прийшло... Прийшов
час такий, що не можна було держати, тому що один полі-
цай, втрівши батька у місті, і сказав: «Сидор, ховаєш єврейку.
Глядись, скоро прийдем з обиском. І знаєш, що... І знаєш, чим
пахне?» Батько нічо не сказав, а навпрошки через берег — і бі-
гом додому. Бігом додому. Соню забрали. Я не знаю, як її пе-
ренесли через дорогу, до сусідів, і в клуні її сховали там. І че-
рез деякий час приходять... поліцаї приходять, вони оточили
хату, і жандармерія прийшли. Нас поставили под стенку. І ска-
зав комендант поліції: «Якщо найдем єврейку...» Не казав «єв-
рейку», а сказав «жидовку». «Значить вам всім тут на місці рас-
стрел». Ну, шукали. А дав... для маленької, як цеї Раї, меншої
сестри моєї, дає канфета. «На канфета, і скажи, де жи... жидів-
ка. Скажи, де жидівка». Вона каже: «Нема, нема». Отак, я зараз
як помню, що дає... витягує шоколад чи канфета: «На, скажи,
я тобі ще дам». Вона каже: «Нема, нема». Вони в нас і підло-
гу ті... скрізь, де тільки... Шомполами скрізь перерили, нагорі
шомполами пере... сіно перекопчили, все. Але ж то щастя, що
батько додумав, що те... що там нагорі було сіно, що та як буд-
ка, що він його зразу розкидав, щоб вони не замітили його.

І: Скажіть, а батько називав прізвище того поліція, що попередив його?

М: Він називав. То ми його знали. Він з Мізочока був, з цього села рядом. О. Фамілія його, зара я напому... На умі вертється. Ой. Ну, я потом, напевно...

І: А як звали його, не пам'ятаєте?

М: На їх... Ну от не... Я потом на...

І: Скажіть, Ви казали, що перевезли... перевели Раю до сусідів. До кого її повели?

М: Соню.

І: Сон... О-о, вибачайте, Соню. Повели до сусідів. До кого?

М: Оце були Мельник Хома, о, і Мельник Людмила, ну це його жінка.

І: І вони погодились прийняти?

М: І вони погодились прийняти на... на цей період. На цей період погодились там, щоб... О. Але ж як прийшлося... Вже почули, що в нас шукають, так вони пішли... Цей чоловік приходить, Хома, і говорить: «Сидор, забирай свою жидівку». Всьо, тут нема вже куди діватись. Батько наймає підводу, договориється. І посилають нас у розвідку по дорозі, чи де не їде ніхто, чи... чи їде. І везуть... І він домовився раніше. У Верхів... у Верх... село Верхів¹⁴ є. І в тому Верхові, там якісь друзя його були. О. І він домовився, що там вони її будуть... буде... будуть ховати. Но як далі було, то я не знаю. Даліше... Но знаю, що вона жива, якимось її той чоловік спас, спасав, а потом десь даліше переправив, до другого. Тому що в одному місці не можна було держати.

І: А до... до кого батько в Верхів завіз її?

М: Я не знаю.

І: Не знаєте.

М: Свій друг, але не знаю, як його звати, не... Не знаю, не скажу, як його.

І: От як прийшла Софія до вас, скільки їй років було тоді?

М: Та років 15. Років 15, десь так було.

¹⁴ Село Верхів неподалік від Мізоча, на схід, нині Рівненського району Рівненської області (прим. ред.).

І: І от коли приймали рішення, чи оставити її, як це відбувалося? Хто жив тоді в хаті? Хто приймав рішення?

М: Ну, зібралися тоді... Мама, і... і ми слухали. О. Ми не мали... «Шо будем робити? Шо робити?» Мама ж уже тоже: «Ой. Ой, шо ж, то ж ми ж», каже, «всі погинем». А батько каже: «Завтра Соню ми заберем. Заберем». Ну, він вже домовився, каже: «Я домовився з людьми. Шо Соню возьмуть там і будуть її глядіти». І на другий день найняв батько коні і завіз її туди у Верхів.

І: А от як прийшла Соня сюди, хто тут ще жив в хаті?

М: Тільки ми, більш нікого не було.

І: А хто? Перелічте, будь ласка, всіх, хто тут жив.

М: Ну, батько, мати, сестра Марія, я і менша сестра.

І: А скільки меншенькій було тоді?

М: Десь років 6. Десь так, 5–6 років.

І: То сестра Рая, яку Ви згадували, так?

М: Рая. Да-да.

І: І що далі було? Відвезли ви Соню?..

М: Відвезли Соню туди. Ну, а даліше, кажу, що як вона туди даліше попадала, як, я не можу сказати.

І: А от в той час, як у вас ховалася Соня, чи приходили ще якісь євреї за допомогою до вас?

М: Була. Бо ми самі носили їсти. Так тут у нас... Там, де наш ліс був, то там була каменоломня. То там багато євреїв переходувались. Ну, хоч пізня осінь була. То все одно в ліс там чогось треба. То ж все одно батько, мати давали шось мені чи, там, щоб як шо, то положити там на камінь. Не йти туди в печеру, а шось положити. Ну, була в нас ця сусідська Вера тоже.

І: Яка?

М: Бродська. Ця, шо я казав.

І: А розкажіть, будь ласка, як це було?

М: Ну, вона тоже прибігла вночі до нас. І тоже вона в нас побула десь... Тоже ж довго вона була. І вже тоже не можна було, бо вона так: ходила то в того трошки, то в того трошки, то в того трошки. І батько домовився. Тут був на хуторі Андрій. Він називався (...) Рижим. Так наз... Андрій Рижий, так його

називали. Він був студіст. І він її забрав до себе. Він не мав нікого. І вона в нього почала вже й корову пасти. Ну, то хутор, не... ніхто нічо не бачив, не... ніхто. Але ж потім, через деякий час, не стало Андрія і не стало Вері.

І: Скільки Вері було років?

М: Років 6 тож.

І: Микола Сидорович, от як прийшла Соня до вас, вона розповідала щось, що трапилось там в гетто, як трапилось, де її рідні?

М: Вона сказала, що вони були всі в льоху. Ми питали: «Як ти вирвалася?» Каже, що їх там дуже багато було в якому-то льоху. І що маленькі діти були. Начали плакати, кричати, ті діти, їсти хотіли, води хотіли. То їм пропонували, щоб вони подушили тих дітей, щоб спастись самим. Але ж якось, ну, щоб став... Начали по одному звідти втікати. І от Соня, вона перша звідти пішла, з того льоху. А далі судьбу тих євреїв, що були в льоху з нею, вона не пам'ятає. І де батьки, де мати вона теж не... Може, наче як... Ну, вона так розказувала.

І: Отже, відправили Софію (Гарштейн). Як далі ви жили?

М: Ну, як, через дві неділі нам убили батька.

І: Як це сталося?

М: Вночі прийшли.

І: Хто?

М: Хто його знає, хто тоді ходив. То ж так. Сказали, що польська поліція. І забрали. В нас був кінь. Я по слідах, бо це після дощу було, я по слідах поїхав. Кілометрів три їхав. Доїхав до рогу, поверне в рів — далі я не міг їхати. Тому що було небезпечно. А вернувся... Вернувся додому, о. Ну, раніше в нас отравили собаку. У нас був собака такий, Марс. О. То він дуже такий злий був. О. Отравили собаку. Потім забрали батька. Через дві неділі спалили.

І: Кого спалили?

М: Все. Все, що в нас було. Не тільки нам... нас. А все, всю вулицю.

І: А як це було? Розкажіть, будь ласка.

М: Ну, це та як бендерівці нападали на Мізоч, на німців. Вони там нічо не зробили, там... А люди постраждали. Німці пішли назад, забирали худобу, в кого яка оставалась, і палили. Все.

І: І вашу хату?

М: І на... нашу хату. Все спалило. Ми осталися так, як були. Там по одній сороч... Корова в нас залишилась і те, що на нас було. Більше нічо в нас не було.

І: І де ж ви поділися?

М: Трохи в льоху пожили. А пізніше... В нас тут на самому кінці вулиці, там три хати залишилось. І мамина, ну, двоюрідня тітка, вона нас прийняла. То нас у кімнаті було три сім'ї. В одній кімнаті. І ми там, ну, душилися, в тій кімнаті. Як могли, так... так проживали. Як могли, так ці... Ну, дехто нам давав допомогу. З людей, у кого десь якась рубашка осталась, чи там що... Ну, тітки наші не... допомогли нам. О. Трошки так. І з їжею помагали, щоб не... Ну, факт того, що ми були голодні, холодні. А пізніше вже накидали на мур соломи, і свою таку на літо зробили, щоб був... О. Отакі... Такі наші ужитки були.

І: Як прийшло до вас звільнення від німців? Як це сталося?

М: Це було в 1944 році, у березні місяці. Тому що... Чи пізніше, чи... Ну, десь так, в... Ну, я не помню добре, но знаю, що вже сніг розтав. Сніг таяв, дуже така роз... розквашена. От тоді якраз вступили до нас оці партизани Ковпака. А що мені дуже запаминилось, що от ідуть партизани, ті, колпаковці, бачать, що на комусь чоботи хороші, о. «Иди сюда. Слушай», каже, «друг. Махнём? Я тебе валюшки, а ты мне сапоги». [сміється] Отакі були... Добровольне міняйло. Ну, вступили сюди і вже, ну, тут війська не проходили. Ві... Ну, як такої перестрелки чи що-небудь було. Тому що тут стояла частина мадярів, гарнізон. Вони раніше відступили, і тут не було ніякої, ну, бою ніякого ні... ніхто не приймав. А пішли вони десь туди, на Дубно. О. Там уже якийсь бой був, під Дубном. А так вони не... нічо не... Ну, і зразу ж, канешно, власть почалась якась. Начали там, о, підвозити сіль. Бо солі в нас не було. О. Солдати, як вже, які були, тут стояли, то ділились з людьми, там, солі там, ну на щось

мінiali. На самогонку, на... на шо-небудь. О. Так шо доброго нічо не було. Пережили все... всяке горе. Ну, але ж саме, ми як пережили. Але ж Соні як було тяжко. Це ж ви тільки подумайте: кожен день, кожна ніч у... у страху. І не знаєш, чи вийти, чи не вийти, чи бути, чи не бути, чи тобі дадуть їсти, чи не дадуть, чи є хто там в хаті, чи нема чужого ше в хаті. Це ж ту... Ну, пон... Зрозумійте, я собі так уявляю тепер. Знаєте, тоді так не уявлялось. А тепер собі уявляю. Як та дитина могла так? Нерви і... Ну, все своє, ну, відчуття...відчувати так і... шо вона... вона где чогось, где якоїсь або, не дай Бог, смерті, або... або шось хтось її видасть, або хтось її шось кудись. О. Так шо...

І: Микола Сидорович, а от перемога, день перемоги, звідки Ви узнали про те, шо війна закінчилася?

М: Я був в школі. Ходив в школу. І у нас був воєнрук. Я тоді вже ходив в п'ятий клас. Був воєнрук. У нас були дерев'яни винтовки. І от... Ну, ми вже великі були. Ми ж не вчилися скільки. То ми переростки були. От. Уже здорови такі. О. То він нас... такі вчили з винтовкою як, ну як, так як... Як міни зривати. Він сам був сап'юр. Цей старший лейтенант. О. Ну, учив те, шо... те, шо він знав, те він нас учив. А як там воно нам давалось, то... Тому шо в марші йти ми не могли, тому шо в того лапті, а в того таке, в того таке. Але ж якось вчилися. І тоді він вскакує у клас. І говорить: «Реб'ята. Реб'ята, какая радость! Какая радость. Ми победілі. Победілі. Конец войне. Всьо, война окончена». О.

І: Ви запам'ятали, якого числа це було, шо Вас повідомили?

М: Ну, десь 8. 8 мая. 8.

І: Як сприйняли хлопці це, дівчата?

М: Ну, ой, «ура-а-а» кричали і... Вже... Уроків вже не було. Вже не було... Вже не... Нам вчителі не могли нічо ради дати. А вже на другий день ми пішли на площу. Нас вчителі повели. Там стояли артилер... арт... артилерія. І мітінг був. І давали салют. О. То я це добре запомнив. Директор був Жадановський. Жадановський. Він навіть, кажеться, шо був і єврей. От я знаю, шо його виступ... О, поздоровляв діректор школи.

І: Отже, скінчилася війна. Прийшла перемога. Як склалось життя Ваше, Вашої родини?

М: Тяжке життя ста... склалося. Тому шо пожарисько, все було спалене, все було розвалене. Це... Батька нема. Треба було все починати. А ми троє дітей, мама одна, і нема нічого. І от ми накрили собі будку тут, на мурові. Наложили соломи. І там трош... там начали так жити. Начали... Начали звозити потрошку матеріали. Які там... Їздити в ліс. О. Їздити в цей... в лісопилку. Там те достати, там те. Ну, канешно, за самогонку. То самог... Саме було самогонка в ход... в ході. Там доску. Там якогось, шось друге, шось те, шось те. О. Цвахи, я знаю, шо з пожариська брали. Цвахів не було. З пожариська навибираєш там на ці... навирівнюєш, отакими цвахами... О. Пізніше, ну, я мусив покинути школу. Тому шо не можна було йти в школу. Не було кому шоб допомагати, не було кому шо робити.

І: З якого класу Ви пішли?

М: З п'ятого. З п'ятого. Не було змоги вчитись.

І: І чим зайнялись?

М: І тут, це ж була своя земля. І до 1949 року робив на землі. Сіяли, молотили, збирали.

І: А в 1949 шо трапилось?

М: А в 1949 колективізація. Колективізація. Ну, мусіли вступити в колгосп. Тому шо то було мусово. Примушували. О. Я пішов робити в плодоовощ. В плодоовощі я робив статістичком. Ну, як, робота нетяжка була. О. Скільки там хто здав, бо то ше була госпоставка. Скільки хто здав, скільки шо, я підбивав там все, рахував і ці... А пізніше я пішов в МТС робити. Став диспетчером. Ну, треба було освіту. Пішов на вечірню школу. І закінчив 11 клас вечірньої школи. Поступив в технікум.

І: Який технікум?

М: Зооветеринарний технікум. У Млинов. З 4 курса я мусів піти. В зв'язку з сімейними обставинами.

І: Які це обставини були?

М: Ну, моя жінка була против, шоб я... шо мене направляли...

І: А Ви вже в той час одружилися?

М: Да. Вже одружений був.

І: Діти були?

М: Один син.

І: Зараз ми зробимо перерву на заміну касети.

38669.04. Касета № 4

[в кінці запису з'являється «МС» ... це Марія Сидорівна]

І: Микола Сидорович, ми закінчили на такій темі, що у Вас вже на той час був син, як його звали... звуть?

М: Алексей. Олексій.

І: А коли він народився, в якому році?

М: В 1954 році, 30 березня.

І: Отже, Ви пішли з технікума за сімейними обставинами. І далі?..

М: І далі я пішов працювати в «Союзпечать». В «Союз...» Нє, в цей, в М... в МТС диспетчером. Проробив я там довго. Забрали мене звідти в райіс... в райвиконком. В райісполком ((...)). На председателя фізкультури і с... ра... й спорта.

І: А в той час Ви вже вступили до партії?

М: Ні. Ні. Ні. Но я був розвинений. Я був фізично здоровий, так що я... Ну як, спортом я не зацікавився, а фізично я робив дуже багато. Дуже багато. Так що деякі управи, там, тя... тя... тяжола атлетика і... і легка, то в мене там кидання гранати, там молот, диск, у мене йшов так на... на цей... І мене забрали в райісполком. Ну, я згодився. До... Був до ліквідації району. Після ліквідації району мене поставили в «Союзпечать». Пока ще там місце було, ще пока... Я там проробив до скорочення. Там цю штатну одиницю скоротили, і я пішов в 1958 році на цукровий завод. На цукровому заводі я робив бригадіром зразу відгодівельного господарства. А пізніше я став управляючим чи керуючим, де я ((...)). Там проробив. А звідти я пішов робити начальником желеезнодорожного транспорта заводського. Зразу був мастером, а потім — начальником. Тому що треба було пройти учобу. Ви знаєте, що на залізниці треба знати правила технічної експлуатації і безпеку двіжіння, все треба було освоїти. Ну, я там проробив в цьому... Ну, в заводі я проробив 40 років з лишнім. От. І непогано. Но харашо...

І: А коли Ви вступили до партії?

М: В 1954.

І: Я хочу Вас ще таке спитати: у Вашій родині з старшою сестрою були якісь події. Що сталося?

М: Ну, бачте, тоді признавали хто кулак, хто, як говорять, ненадійний, хто не... непи... Не вибирали, хто там це... І от їм підшили кулачество. А вони мали тільки коня, корову чи, там, телицю ще і все. Ну, кр... правда, косарка була в їх, жниварка. А батька, ну, та як би свекра, німці закололи штиком. О. Прямо в серце під хатою його. А їх зробили кулаками, взяли і вивезли.

І: В якому це році?

М: В сорок...

І: Приблизно.

М: 1949...1950 рік.

І: Скажіть, а як це позначилось... Їх вивезли куди?

М: В Хабаровськ.

І: А як позначилось на Вашій кар'єрі, на тому, що, от, Ви десь робили в райісполкомі і потім в партію вступили?

М: Да, на моїй кар'єрі... Тоді мене хотіли виключити з партії. Мені... А я, як писав автобіографію, я правду написав. Я написав, що моя сестра репресирована. За що? Там... За кулачество. Но фактично вона ніякий кулак, ну, вони... Вони три чи п'ять гектарів землі мали. То всіх: і сестриних, і тих всіх, всіх, всяких. О. А ніякі вони не кулаки, вони просто так, не... не за шо.

І: Але ж у Вашому житті, от, у Вашій роботі якось Вам нагадували, що у Вас сестра репресована?

М: Нагадали. Мене мали ісключити... виключити з партії. І приходили по селі. Мені сказали, що я ходив збирати підписи за її невинність. Ну, це було. Я ходив збирати. І договорився з головою сільської ради, щоб печатку поставив на тих підписах. І він поставив. І це пішло в Верховну Раду чи в Верховний Суд, я вже не знаю. От.

І: Микола Сидорович, дуже цікаво Ви розповіли. А люди підписували?

М: Підписували.

І: А були такі, що відмовляли?

М: Були такі, що не відмовлялись, що «я нічого не знаю», отак. Ну, то як... як завжди, всякі люди є. Всякі люди є. Комуś дорогу перейшов упорожні, то вже считає ворогом. О. Так шо всякі люди є і... А підписували не... До кого я звертався, то, напевно,

підписів 70 я тоді зібрав. О. І от мене тоді і в райком, і на б'юро. «Ви знаєте, що ваша сестра бандитка?». Я кажу: «Нет». «А чому ви скрили, що у вас там...?» Я кажу: «Я не скривав». Давай моє дело перевертати, читати, ну, там і написано. Але вже то... тоді доверія вже мені не... не... ніякого не... не було, не... Ну, яке моє доверіє, в мене ж робота така, що... Ну, що, ну... Ну, виженуть — виженуть, ну й цей... Так що...

І: А це пов'язано було з роботою, що з партії вигнали?

М: Ну, да. Тому що заводелом, то вже... вже то шось значить.

І: От зараз Ваш син получив якусь освіту?

М: Так. Він закінчив Водний інститут Рівенський, гідротехнічний факультет. О. Ну, а рік тому назад він захистивсь. О. Кандидат наук. О. Зараз працює він в Кузнецовську. Має троє дітей. Хороші діти.

І: А як звуть онуків Ваших?

М: Віктор, Ігор і Юля.

І: Ви часто спілкуєтесь з сином?

М: Та вони... Вони ж без мене не можуть, вони ж ко... Завжди, коли... То то ж, знаєте, діти є діти. Як воно... Сьогодні, кажу, що я мав їхати туди, бо машина як під'їхала і всьо... «То що?», каже, «поїдете?» «Ні», кажу, «я маю друге міроприємтіє, я», кажу, «другим разом поїду».

І: А Ви ще розповідали, що в нього єсть деяке захоплення.

М: Ну, він малює. Він малює. О. Ну, і він захистивсь. Дисертацію на... він найшов, ну, як від хвиль получить електроенергію. Хвильова електроенергія. І він це добився. Поїхав в Одесу, завіз цей пристрій. Зробили цей, іспитаніє. І цей агрегат запрацював. І от він хотів, ну, в Одесі там, ну, щоб його... десь спонсори найти... які десь якісь... Шоб поставити, хай світить. А та як у нас оце виключили... Як він... Як ішла цей, ну, іспитаніє, вечором, цей... гойдавсь цей поплавок на воді. Скрізь виключили світло, а тільки одна лампочка тея горіла на... на все цей... Це ж...

І: Микола Сидорович, а от з врятованою вами Софією (Гарштейн) Ви зустрічалися, Ви знали про її судьбу, як склалося її життя?

М: Ну чого, вона потом була в Кременці. В Кременці. Ми їздили до неї з Марією. Там зустрічались. Вона в торгівлі була. Потом вона там вийшла заміж. О. Вона має два сини. І до сіх пор ми піддержуєм зв'язки. Вона правда, ну, дуже хороша жінка.

І: А де вона зараз живе?

М: В Ізраїлі. Міс...

І: Як це місто зветься?

М: Місто... місто... місто... ой, забув у неї...

І: Ну Ви до неї їздили?

М: Сестра їздила. Ми не... Я не їздив. Колись, як буду жити, може, ще поїду. *[посміхається]*

І: Скажіть, будь ласка, а як держава відзначила Ваші заслуги, що Ви врятували людину?

М: Була тільки стаття. Це тоді, в районній газеті, ше як був район. «Соніна доля», така стаття була в газеті. І в обласному, в «Червоному прапорі» тоже було. Це було десь в 1964 році.

І: А державна відзнака якась?

М: А ніякої. Ніякої. Даже не згадали, не визвали. Навіть бумажки не дали ніякої, нічого.

І: А громадська організація якась відзнаку якусь зробила Вам?

М: Тоді?

І: От зараз, може, якась відзнака в тебе... у Вас є?

М: Ну, зара мене... Зара мене признали Праведником, тільки вже... ну, миру. Тільки республіканського значення.

І: В Україні, так?

М: Так. України. Тому що сказали, що я, ну, ше тоді був малий. Ше мені... Шо з 1929 року не дають там ієрусалимського чи, там, другого... Ну, під стенкою всі стояли.

І: Ви зара працюєте?

М: Ні, вже покинув.

І: Ви отримуєте пенсію?

М: Шо я получаю? Получаю 50 гривнів. Це, знаєте, як кажуть, я сьогодні слухав по радіо, що в Америці получає робітник саме менше 24 долари в час. О. А я... А я получаю 24 долари в місяць.

І: Як Ви виживаєте?

М: Ну, як виживаю?... Ми з сестрою трошки. О. І Соня часом нам щось допоможе. Слава Богу, щоб... отак... Ну, город у нас є. О. Ну, так, як, канешно, не ска... не можна сказати... Але ж слава Богу, що нема війни. Слава Богу, що ми хоч у мирі зараз живемо. І хоч там і не... не з'їси того, що положено тобі, не сходиш, але ж добре, що цього нема. Я хотів би і побажати і для Соні, щоб вона завжди... над нею було Боже благословіння, для її дітей. Хотів би, щоб ніколи такого не повторялось, яке ми бачили, яке ми... нам прийшлось пережити, і так само й Соні.

І: Дякую Вам.

Фото № 1

М: На цій фотографії мій батько Сидор Слободюк. Він находиться на цій фотографії зліва направо другий. Це польська армія. Ну, йому тут років було 20, 20 з лишнім. О. Я не можу точно определити.

Фото № 2

М: От на цій картині, тут зображено всю нашу родину. Тут мамини сестри, сестри... сестрини діти. Там і ми є: я з Раєю і Маруся. Сестра старша й молодша. В самому центрі цієї фотографії я з сестрою рядом, з Раєю.

І: А з якого приводу фотографія зроблена?

М: Це виїжджали в Аргентину мамина сестра із сім'єю.

І: В якому році зроблено фото?

М: В 1937 році.

І: І де фот... фотографувались? Тут, в Мізочі?

М: Фото... Фотографувались на... село Волиці, фотографував єврей Фліттер.

Фото № 3

М: На цій фотографії, ну, видно тут, що зліва направо, ну, перше — це матір моя.

І: Як її звать?

М: Юстина Степанівна. О. Моя с... В кінці моя дружина. А я... У мене на руках син Алексей.

І: Як дружину звать?

М: Анастасія Івановна.

І: А коли знята фотографія?

М: В 1955 році.

Фото № 4

М: Ну, а на цій фотографії показано мене. Мене...

І: В якому це році?

М: Це десь в 1951 році. Холостяк. Це фото фот... робилося в Ровно, тому що я був чемпіон області по диску. І от мене сфотографували і мені подарили цю фотографію.

Фото № 5

М: На цій фотографії мій син Алексей Слободюк. Він зара... Сфотографував на... і на Нурекській ГЕС.

І: Скільки йому тут років?

М: Тут йому десь 19 років.

Фото № 6

М: А на цій фотографії... Тут всі євреї і ми, канешно. Євреї із Ізраїля приїхали до нас в гості. І зара тут, як бачите, гостюєм. У нашій хатині. От. І раді, що вони приїхали до нас.

І: А звідки вони родом, ці люди?

М: Вони всі з Мізоча.

І: Микола Сидорович, познайомте нас з Вашою сестрою.

М: Ну, от, сестра рідня. 1927 року народження. Прожила... Вже має 70 років. Недавно сімдесятиріччя справляли ми. Збирались, трошки сіли, випили і з'їли. От. Ну, як мо... як вже в народі кажеться, що вже ми віка свого відживаєм, вже наше покоління підостає. О. Так що треба якось нам і жити.

І: Ще назвіть свою сестру.

М: Марія Сидоровна Мосійчук. Ну...

І: Ми вже закінчуємо нашу зустріч, нашу... наше інтерв'ю. І я хотів би спитати у Вас, чи хочете Ви ще щось сказати на прощанок, на якесь побажання нащадкам і тим, хто буде дивитись це інтерв'ю?

М: Так, я хочу не тільки своїм дітям, не тільки нашій нації. А я хочу всім народам світу, щоб вони знали, щоб ніколи-ніколи цього більше не повторилось. Щоб ніколи не було цього... цієї війни. Щоб люди жили в мирі. Щоб люди жили в злагоді. Ми хочем побажати для всіх євреїв, которі живуть зара, хочем

побажати, щоб їм... процвітання, щоб в їх все було... всі були здорові, і передати всім привіт від нас всіх, і щоб вони ніколи не бачили того, що ми. Щоб замовити своїм дітям і внукам, щоб завжди берегли мир і один одного...

МС: Поважали.

І: Марія Сидорівна, чи хочете Ви щось додати?

МС: Що я хочу додати?.. Я хочу додати, що на мій вік не прийшлося нічого хорошого, щоб я могла щось сказати таке, щоб, ну, щоб з нього приклад взяти отак і так. Я хочу, щоб люди не бачили того, що я бачила. Я прожила страшне таке життя. Я хочу, щоб не казали «то та нація, то та нація, та добра, та недобра». Щоб ми всі були добрі, і взяли за руки, і щоб був так, як вінок круг нас, всіх народів. Отоді тільки буде на світі добре. І щоб не попрекав один другого, от. Що ти такий, ти сякий. А щоб... Як висловитись, сказати... Ну, щоб була мир і злагода, щоб любили друг друга, щоб ніколи не повторилось те, що було. Щоб вже ніколи його не бачили ні діти, ні внуки, ні правнуки. І далше як буде світ існувати, щоб ніхто його не бачив. А як подивляться це, то щоб собі запам'ятали навік, що як люди жили і як переживали ці страшні такі дні. Щоб вони не взяли з цього приміру, а щоб використовували його на все хороше. Ну, все.

І: Дякую Вам. Сьогодні 19 листопада 1997 року. Інтерв'ю з рятівником Миколою Слободюком закінчено. Я Геннадій Тененбаум.

Bibliography

Mykhalchuk, Roman. «Svidchennia Isaaka Rozenblata yak dzherelo vyvchennia Holokostu ta mistsevoi istorii». *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 15 (2023): 60–99.

Mykhalchuk, Roman. «Svidchennia Meira Veltfroinda yak dzherelo vyvchennia Holokostu ta mistsevoi istorii». *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 16 (2024): 73–143.

Mykhalchuk, Roman. «Videosvidchennia Pravednytsi narodiv svitu Marii Mosiichuk yak dzherelo vyvchennia Katastrofy ta mistsevoi istorii». *Holokost i suchasnist* 2 (10) (2011): 97–165.

КІНОЗНАВЧІ ДИСКУСІЇ

DOI 10.33124/hsuf.2025.17.06

Йоханан Петровський-Штерн

Northwestern University
yps@northwestern.edu

ГОЛОВНА «ЦИВІЛІЗАЦІЙНА МІСІЯ» ВАНЗЕЙСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ – ЗНИЩИТИ БУДЬ-ЯКІ НАСЛІДКИ ПРОСВІТНИЦТВА¹

Розмову української дослідниці Голокосту Анни Медведовської із професором єврейських студій на історичному факультеті Північно-Західного університету в Чикаго Йохананом Петровським-Штерном присвячено обговоренню документального фільму німецького режисера Матті Гешоннека «Ванзейська конференція» («Die Wannseekonferenz», 2022). Використовуючи жанр документального кіно, режисер не цурається художніх елементів, аби передати ймовірний сенс того, що назавжди залишилося поза протоколами, документами чи будь-якими іншими джерелами. Йдеться про амбівалентні ситуації, психологічну напругу й справжні мотиви учасників конференції. Насамкінець режисер піддає сумніву наші просвітницькі переконання в тому, що освіта і наука здатні викоринити ксенофобію. Йоханан Петровський-Штерн намагається відтворити як відкриті й приховані сенси, що хотів передати режисер, так і віднайти та проаналізувати «автономію тексту» цього документального фільму, покликаючись на сучасні події російсько-української війни. Нацистські високоосвічені еліти, що втілювали Голокост, а також творці сучасної російської пропаганди є тими промовистими прикладами, якими Йоханан Петровський-Штерн підкріплює свою аргументацію в інтерв'ю.

¹ Вперше опубліковано в: Україна Модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. 03.06.2025. <https://uamoderna.com/backward/johanan-petrovskij-shtern-golovna-cyvilizacziyna-misiya-vanzejskoyi-konferencziyi-znyshhyty-bud-yaki-naslidky-prosvitnyctva/>. Інтерв'ю провела к.і.н. Анна Медведовська.

— Фільм вийшов до 80-ї річниці Ванзейської конференції (1942 року). Його жанр позначений як документальна драма. У якій пропорції, на Вашу думку, в ньому поєднані документальна і драматична складова? Наскільки точно, за Вашим відчуттям, у фільмі відтворюються події, що відбувалися в Домі Ванзейської конференції?

Питання про співвідношення документального та художнього вимірів — це питання про те, на чому, власне, базується цей фільм. Перша — найкоротша — відповідь може приголомшити: на відміну від багатьох інших історичних подій, на яких побудовані історичні фільми, у нашому випадку збереглися протоколи, до того ж — у незайманому факсимільному вигляді. Вони опубліковані, ними послуговується безліч істориків. Але є зворотний бік цього питання: з цим безпосереднім джерелом у нас велика проблема. Ванзейські протоколи було занотовано стенографістом або стенографісткою. У кадрі фільму ми бачимо жінку, що робить записи. Проте люди, які згадують Ванзейську конференцію, її реальні учасники, на різних судових процесах казали, що стенографістом був чоловік, а не жінка. І це перше питання, яке в мене виникає і на яке немає відповіді. Хто це записував? У фільмі звучить думка, що весь персонал на Ванзейській віллі — люди, перевірені такими службами, як РСХА і СС. Тобто це свої, «запротокольовані» люди. Хто ж цей загадковий стенограф?

Йдемо далі, ускладнюємо відповідь на Ваше питання. Через чотири дні після закінчення конференції готову чернетку протоколу бере Адольф Айхман, ретельно редагує розшифровані стенографічні записи та віддає їх Райнгарду Гайдріху. Гайдріх редагує протокол чотири (!) рази. Тому коли ми кажемо, що ось перед нами автентичний історичний документ, ми маємо брати до уваги, що існувало як мінімум три пари рук, які працювали над ним, скоріш за все змінюючи — згідно поставлених СС та РСХА цілей — реальну течію дискусій: стенографіст (чоловік або жінка), Айхман, який зробив з цього кінцеву версію тексту, плюс чотири редакції Гайдріха. До того ж жодної із чернеток не збереглося: вони або були знищені, або лежать заховані

в якомусь бездонному бундесархіві, і ні фаховим історикам Третього Райху, ні мені про них не відомо. А втім, не виникає сумнівів, що ці протоколи відредаговано представником найвищої інстанції, якому було добре відомо, що вони матимуть великий історичний сенс і який відправляв цей документ всім учасникам на підпис. Підсумовуємо: документ, який формувався як дескриптивний, було відредаговано так, щоб він виконував прескриптивну функцію.

Тобто редагування підсилює ту саму лінію, яку на конференції продавлює Гайдріх; воно спрямоване на перетворення документу з такого, що представляє певну інформацію, у документ, який дає вказівки. Протокол є водночас і дескриптивним, і прескриптивним. Вказавши у документі, що саме за результатами дискусії потрібно робити представникам різних владних інстанцій, у такому вигляді його розсилають на підпис учасникам конференції. Драматична історія редагування, яка нам не відома, певною мірою відбивається у драматургії фільму, за котрою глядач уважно слідкує. Ми до цього напруженого розвитку подій ще повернемося.

Своєрідне «свідцтво» самого протоколу підтримують пізніші свідчення. Наприклад, Фрідріх Вільгельм Крітцінгер, директор імперської канцелярії, у 1946 році виступав на одному з Нюрнберзьких процесів. Він дає детальні свідчення про те, що відбувалося на Ванзейській конференції. Тож у нас є усний наратив учасника, який пояснює, чим власне була ця конференція з точки зору того, що нацистська пропаганда евфемістично називала «остаточним вирішенням єврейського питання».

На процесі 1961 року в Єрусалимі викрадений з Аргентини Айхман також свідчив, що йому дали протоколи Ванзейської конференції прямо в руки і запитали: «Що ви можете про це сказати?». Він, один із головних втілювачів Ванзейських рішень, також дає свідчення про те, чим була ця конференція у контексті вбивства європейських євреїв. Відтак другий корпус документальних свідчень презентує точки зору безпосередніх учасників, які дожили до допиту, щоб розповісти про 20 лютого 1942 року.

Остання група джерел — це інформація про події, що розгорталися навколо конференції. Учасники весь час посилаються на «наші успіхи на сході», маючи на увазі остаточне вбивство євреїв Литви, Латвії, Естонії, просування цієї ж справи у Білорусі та Україні, успіх операції в Бабиному Яру — усі «досягнення» Райху, з яким делегати конференції «зі сходу» вітають присутніх. Ці події відображено в інших документах, що передували конференції: донесеннях Гімmlеру, Айхману, рапортах зондеркоманд, голів айнзатцгруп, голів адміністрацій на окупованих землях — скажімо, Еріха Коха, який очолював Райхскомісаріат «Україна». На цих рапортах ґрунтуються конференційні виступи. Хоч їх не цитують вголос, на них посилаються. Усі ці документи є частиною джерельного корпусу Ванзейської конференції та історичним ґрунтом, на основі якого відтворено контекст фільму. В певному сенсі Ванзейська конференція переводить усі ці дескриптивні документи в інший — прескриптивний — реєстр, який і є основною складовою фільму. Коли ми говоримо про документальну базу конференції, треба мати на увазі цю складність і багатошаровість джерел, що стоять за протоколами, та декілька версій протокольних чернеток, яких у нас немає.

— *Що можна сказати про історичне значення Ванзейської конференції? Чи не виглядає воно дещо перебільшеним? Чи дійсно там щось вирішувалося, чи це зібрання високопосадовців мало суто ритуальне значення, а принципово «єврейське питання» вже давно було вирішено, а рішення — майже втіленим?*

Рішення було вельми важливим, але воно було якісним, а не кількісним, хоча йшлося про *Endlösung* — остаточне вирішення єврейського питання. Немовби залишилося тільки прибрати євреїв тут і там, щоб забезпечити *Judenrein*-статус німецьких колоній, все інше буцімто зроблено. Насправді йшлося не про те, скільки і де вбито єврейського населення, як про це доповідало РСХА, а про те, як це відбувалося. Саме це якісно інноваційне рішення стало ключовим моментом конференції. Якщо можна використати школярський жаргон, я сказав би,

що конференція прийняла рішення про індустріалізацію процесу вбивства: про те, яким чином, з чією допомогою, де і за яких обставин поставити все, що досі відбувалося ситуативно, на міцні індустріальні рейки. Наприкінці фільму Айхман пояснює Крітцінгеру: так, ви правильно підрахували, скільки ми вбиваємо за годину — від 900 до 1000 осіб. Якщо так буде йти й далі, то нам знадобиться понад 400 днів безперервних розстрілів. Така практика, безсумнівно, мала б негативний вплив на солдат вермахту. Але «в нас», пояснює Айхман, є спеціальні печі, є «Циклон Б», Рудольф Гесс в Аушвіці вже відпрацював цю ефективну технологію. Запропонована індустріалізація вбивства дає результати: дві з половиною тисячі людей може бути вбито за годину, себто до 60 тисяч на добу. Це і є індустріальний процес.

Але тут виникає важливий момент, який драматизує — і у фільмі, і в реальній дійсності — те, що сторонньому спостерігачу може видатися банальним процесом прийняття рішення. Розгортання «промислових» методів убивства євреїв руйнує чимало принципів, на які спирається вирішення «єврейського питання» в Третньому Райху, починаючи з самого його початку у 1933 році. Хто з євреїв має право виїжджати з країни, а хто — ні, вирішували міністерство закордонних справ і дипломатичний корпус. Можуть євреї вивозити гроші чи ні, у якій кількості, на яких умовах, з якими виплатами арійським банкам — цим займалося міністерство фінансів. Питанням щодо прав євреїв, які народилися або ж перебували у змішаних шлюбах, опікувалося міністерство юстиції. Кого депортують і куди — прерогатива СС. Окрім расистських Нюрнберзьких законів існувало чимало інших, якими регулювалися єврейське життя і смерть у нацистській Німеччині.

Проте після Ванзейської конференції все це законодавство припиняє свою дію. Саме цей момент конференція мала зафіксувати. Це і є головний момент, на якому базується драматургія фільму. Для учасників конференції вкрай важливо зрозуміти, що і як змінюється і які інституційні та фінансові наслідки

цих змін. Звичайно, їх також цікавило, що значить перевести масове вбивство євреїв на індустріальні рейки. Треба було, по-перше, запротоколювати досвід уже існуючих мордерських практик. Тобто те, що робили з євреями, налагоджену систему знищення можна було переводити у промисловий план.

По-друге, необхідно було позначити стратегічну важливість цієї задачі. До того часу це було задачею тактики: всі євреї, як стверджувала нацистська пропаганда, більшовики і комуністи, тому їх треба було вбити, щоб вони не загрожували тиловому забезпеченню та окупаційній адміністрації. Тепер ця тактична задача стає стратегічною, оскільки для фюрера вбивство євреїв — друге за значенням завдання після створення Райху на території усієї Європи. Тому всім, хто дотичний до цієї проблеми, потрібно довести, чому йдеться про підвищення статусу «єврейського питання». Себто раніше «ми» самотужки вбивали євреїв тут і там, а тепер це стане нашим спільним урядовим завданням.

По-третє, знову повертаючись до драматургії фільму, необхідно було переконати всі задіяні міністерства — фінансів, юстиції, іноземних справ, внутрішніх справ, а також кабінет міністрів, — що тепер не вони, а виключно СС розпоряджається євреями, їхнім майном, банківськими вкладками, бізнесовими установими, документацією, їхнім життям. У цьому й полягає ключовий момент конференції і головний драматургічний акцент фільму: схилити всі ці інституції до співпраці, пояснивши їм, що після Ванзейської конференції євреї мають бути виключені з-під їхнього контролю і переведені у розпорядження зовсім інших органів. Цивільні інститути більше не займатимуться єврейськими проблемами. Гайдріх відкрито каже їм: не переймайтесь, ми вирішимо «єврейське питання» за вас.

Хтось із присутніх збитий з пантелику: чекайте, а що, тепер СС — законодавча організація? Так, відповідає Гайдріх. Ми тепер і виконавча, і законодавча організація; всі ваші попередні досягнення у сфері расового законодавства і вся ваша величезна юридична робота тепер у минулому. Це і є той момент, коли

ми бачимо реальні зіткнення інтересів різних міністерств та інституцій Райху. Узгодити їхні інтереси, привести їх до нового спільного знаменника — важлива річ, такого досі не було.

— *Отже, єврейське питання постає як фактор боротьби за владу або ж її узурпації?*

Так, СС узурпує вирішення єврейського питання. В усьому іншому йдеться радше про розподіл функцій — хто за що відповідає. З іншого боку, стає зрозуміло, що ідеологія остаточно поглинула державний апарат. Представники СС відкрито кажуть: ви, звичайно, займаєтесь державними справами, але зараз найголовніше — ми, державна ідеологія. Не професіонали-державники, а завзяті ідеологи. У ванзейському зіткненні професіоналів та ідеологів останні мають перевагу. СС наполягає: тепер ми за все відповідаємо, а ви маєте виконувати наші розпорядження. Звичайно, державники шоковані.

— *До їхнього відома це довели без можливості не погодитися?*

«Захисні загони» були парамілітарною групою, яка тепер стає головним механізмом державотворення. Їхні представники були готові до незгоди. Пам'ятаєте, в якусь хвилину Гайдріх виводить з кімнати Айхмана і декількох інших своїх партайгеноссе². Між ними відбувається розмова, головний мотив якої — «ну, оці», себто «другосортні» цивільні зі своїми нікчемними університетськими дипломами та докторськими дисертаціями. Йдеться про безумовне протистояння. Саме їх Гайдріху треба переконати. І саме їх він має на увазі, кажучи, що «ми очікуємо спротиву» від Крітцінгера, Штуккарта і Лютера.

Під час другого засідання Гайдріх звертається до держсекретаря Вільгельма Штуккарта і каже: ми хочемо послухати ваші зауваження, ми тут, щоб їх вислухати. Це — пастка. Адже державним високопосадовцям треба висловлюватись у такій ньюансованій манері, щоб продемонструвати, що вони, звичайно, розуміють важливість головної ідеї Гітлера, повністю підтримують її, але у них виникають суто технічні питання. Мовляв,

як, коли, де і за які гроші реалізувати гігантський проєкт вбивства європейського єврейського населення. У цей момент мілітаристи та ідеологи перевіряють фахівців і державників на лояльність. Представники СС нагадують державникам: ви — нацисти, ви підписались під цією ідеологією, тож приймайте і не заважайте її втілювати. Ви не можете нам заперечувати, кажучи, що ваші професійні амбіції сильніші, ніж наші з вами спільні ідеологічні засади.

Власне, зіткнення Штуккарта і Гайдріха — це конфлікт двох амбіцій, протиріччя між двома інституціями. Воно набуває нетривіального характеру, бо Штуккарт є автором Нюрнберзьких законів, документів Райху неймовірної важливості. А що відбувається на Ванзейській конференції? Там Штуккарту доводять, що його закони працювали сім років (з 1935 по 1942), але тепер вони більше не потрібні. Для Штуккарта ці закони — його внесок в нацистську ідеологію, його надія на місце під сонцем Райху, його гарантоване місце в пантеоні. З цими законами він планував увійти в історію. Тому його заперечення Гайдріху та Айхману побудовано на «єзуїтських» нюансах, які можна сприймати як своєрідну впертість держурядовця. Мовляв, розроблені ним закони щодо різних типів євреїв, навернених в арійство, мають працювати, бо це — закон країни. Ми можемо прочитати його супротив і як замасковане бажання врятувати хоча б когось із євреїв — вихрестів, одружених з арійками, ветеранів Першої світової війни. Хай там як, а на конференції йому кажуть, що його закон більше не працює. Звичайно, в нього почали грати амбіції.

Драматургічна напруга фільму полягає у тому, що саме в цей момент ми дивимось Штуккарту в обличчя, слухаємо, що він каже, і намагаємось проінтерпретувати озвучені деталі: чи депортувати брата того, хто сам є продуктом змішаного шлюбу і одружений на арійці, чи депортувати брата людини зі змішаного шлюбу, в якого немає дітей... Що це? Останній гуманістичний момент у рамках расистської теорії, який дозволяє собі впливовий Штуккарт, чи банальна спроба відстояти

² Товаришів по партії (прим. ред. «Україна Модерна»).

Нюрнберзькі закони, захистити власну професійну гідність? Ми не можемо відповісти на це питання. Воно неймовірно перервантжене смислами. Є можливість проінтерпретувати його і у той, і в інший спосіб.

— *Хотілося б поговорити про епізод, який автори неначе свідомо підкреслили, коли Гайдріх дає розпорядження щодо протоколів, про те, хто їх має підписувати, і наголошує, щоб ніхто з учасників не мав можливості потім стверджувати, що вони буцімто не знали, про що йдеться.*

Перша думка, що Ванзейська конференція мала запровадити колективну відповідальність. Безумовно, Гайдріх прагнув, щоб не лише СС, але й усі цивільні інституції несли відповідальність за втілення *Endlösung*. Його інституція запросила до Ванзеє (Ванзеї) шість представників командування СС і дев'ять представників цивільних міністерств. Серед запрошених зокрема були і керівники міністерства східних територій, урядові керівники з окупованих територій, міністерство внутрішніх справ, міністерство іноземних справ, міністерство юстиції. Звичайно, йшлося про те, щоб пов'язати їх кров'ю, зробивши колективно відповідальними. Але Гайдріх мав на увазі не тільки колективну відповідальність. Не менш важливим було об'єднати навколо поставленої Райхом цілі всі державні інституції. Візьміть до уваги: щоб убити всіх європейських євреїв, потрібно припинити їхню легальну еміграцію у будь-якій формі. До Ванзейської конференції все ще існували якісь лазівки. Можна було виїхати до Швейцарії або куди-інде, відкупившись, віддавши всі свої банківські депозити, але взявши з собою певну суму в райхсмарках. Тепер цій практиці покладено край. Відтак, з точки зору міністерства іноземних справ, ніхто з євреїв більше не має пільг, які могли б уберегти від депортації, навіть видатні фахівці чи люди зі зв'язками. Подібні практики припиняються. Міністерство має визнати, що приймає таке рішення, і не шукатиме способів його оминати. Це — один, проте репрезентативний приклад. Те ж саме стосувалося всіх інших державних установ.

Візьмемо ще один приклад. «Остаточне вирішення», безумовно, пов'язане зі значними витратами на транспортування. Необхідно регулярно забезпечувати потяги та вагони. Ті потяги, які їдуть до Німеччини з оstarбайтерами, людьми з захоплених територій Радянського Союзу, мають їхати з Німеччини заповнені євреями — голландськими, французькими, австрійськими, угорськими. Все це потрібно було ретельно налагодити. Гайдріх хизується: у нас, мовляв, немає порожніх вагонів, адже ми сюди веземо працездатних робітників, а назад — до розташованих у Польщі концтаборів та фабрик смерті — пересилаємо євреїв, у Белжець, Собібор, Треблінку, Майданек і Аушвіц. Звичайно, це парафія міністерства транспорту, тож треба заручитися його підтримкою і переконатися, що його відповідні підрозділи виконують завдання щодо транспортування.

Третій приклад — міністерство фінансів. «Остаточне вирішення» — це недешеві заходи. Хто за них платитиме? Представники СС пояснюють, яким чином євреї платитимуть за своє власне вбивство. Якщо у депортованих євреїв немає грошей, нехай платять ті, у кого залишились якісь статки, накопичення, депозити в німецьких банках. Те, з чого жирувало міністерство фінансів, тепер стає цариною СС, яка отримуватиме єврейські гроші, що підуть на організацію вбивства. Безумовно, як і в інших випадках, СС має переконатися, що міністерство фінансів дає згоду. Відтепер СС отримує виключне право використовувати ці заморожені кошти для розбудови Аушвіцу, забезпечення провізією контингенту, який охороняє Треблінку, розробки та будівництва печей, виплат підрозділам, що займаються транспортуванням.

Серед інших міністерств, з якими необхідно було домовлятися, — міністерство промисловості, але з ним СС вже домовилася до Ванзеї. Їм потрібен був «Циклон Б» у промислових масштабах. Міністерство промисловості мало надати дозвіл, щоб певні галузі зайнялися виробництвом цього продукту і за розкладом постачали його до «фабрик смерті». Тобто поза конференцією також відбуваються перемовини, під час яких поєднуються зусилля різних інституцій Третього Райху.

Підписи всіх учасників потрібні саме для того, щоб ніхто не смів заявити, що чогось не знав і його інституція не спроможна виділити гроші на це завдання. Перепрошую, шановний, відповів би тоді Гайдріх, ви підписалися під цим! І знову ми повертаємося до зіткнення інтересів професіоналів, які займаються різними сферами державного управління, та ідеологів, котрі прагнуть втілити ідею Гітлера про остаточне вбивство євреїв. Цей процес — наріжний камінь Ванзеї, та сама парадигмальна зміна у єврейському питанні (з нацистсько-арійської точки зору), яка вимагає безумовного унісону і повного консенсусу між двома конфліктуючими групами.

Дев'яти представникам міністерств необхідно було швидко усвідомити нову реальність. Одна річ, коли ви стверджуєте, що євреї не мають ніяких прав у Німеччині, що вони не відносяться до арійського населення, що вони позбавлені соціального захисту. Ви їх маргіналізуєте і сегрегуете. Це цілком зрозуміло. Вони — парії. Але зараз відбувається щось зовсім інше: вам кажуть, що євреї не просто парії разом з ромами, гомосексуалами, більшовиками, слов'янами. Ванзейська конференція замінює арійську ідею ідеєю соціального дарвінізму, згідно з якою євреї знаходяться поза межами ієрархії. Вони не просто внизу ієрархії, найнижчий щабель людських істот. Вони за межами. У зародковому стані така думка присутня у «Майн кампф», але Ванзейська конференція її постулює та канонізує.

Чому власне тепер євреями займається СС, а не державні інституції? Тому що євреїв виведено за межі того, що ми називаємо «расою». Єдине, що з ними можна зробити — це знищити. Соціальний дарвінізм іде семимильними кроками, стає на індустріальні рейки і іде в напрямку дуже важливої ідеї — що євреї є «бацилами», «хворобою», вони втілюють усе те, від чого треба «вилікувати» суспільство. Оскільки на новозахоплених територіях їх доволі багато, ці території потребують «очищення». Коли учасники конференції говорять на цю тему, вони використовують свою специфічну орвелівську мову: розмовляють переважно про «спеціальну обробку». Наприклад, хтось питає, а що робити з тими євреями, які неспроможні працювати.

СС відповідає: вони отримують «спеціальну обробку», себто — газові печі. У цих печах єврейські «бацили» проходять «обробку», після якої вже не загрожуватимуть існуванню Рейху (Райху).

— *Якщо однією з символічних цілей конференції було затвердити колективну відповідальність, чи не свідчить це про те, що учасники розуміли «остаточне вирішення» як колективний злочин? На певному рівні своєї свідомості вони розуміли, що це злочин. Це, звісно, входить у протиріччя з тим, як вони мали публічно себе поводити, тобто не просто не відчувати ніякої провини за участь у цій справі, але й виводити всю історію свого успіху зі «special treatment». Як говорить один із учасників: «...ось чого ми досягли за лише тільки поміркованих Нюрнберзьких законів». Проте, намагаючись розділити відповідальність, вони свідомі того, що за певних обставин вона може настати.*

Всі учасники конференції повністю усвідомлюють, що вони роблять. Тому для них принципово використовувати мову, що приховує сенс подій. «Геттоїзація євреїв», «аріанізація єврейського майна», «спеціальні табори», «ліквідація гетто» — це мова соціальної інженерії, яка принципово позбавляє речі їхнього безпосереднього смислу, замінює людожерські заходи квазііндустріальною раціоналістичною соціально-позитивістською термінологією. Вони використовують цей нацистський жаргончик з подвійною метою: він водночас відповідає ідеології і приховує реальність. Себто усе в розмові — і особливо на папері — виглядає цілком пристойно.

Всі учасники конференції, у першу чергу СС, також усвідомлюють, що їм потрібне «потьомкінське село», щоб продемонструвати світу, наскільки гуманно вони вирішують єврейське питання. І представникам уряду, і продажному «Червоному Хресту» вони тим самим доводять: ми ж аріїзували єврейське майно, побудували на ці гроші Терезієнштадт. Заселяємо туди євреїв, які воювали за Німеччину у Першій світовій війні, ветеранів, поранених, нагороджених орденами і медалями. Вони «обробці» не підлягають, ми переселимо їх в Терезієнштадт,

щоб демонструвати американцям і англійцям. Мовляв, дивіться, як живуть євреї, якими ми опікуємося. Ми вивезли їх за межі Райху (вони використовують термін *Lebensgebiet*) — там вони спокійно доживають свій вік. Західні представники не зможуть нам закинути, що ми порушуємо прийняті міжнародні закони. Звичайний трансфер населення, концтабори — ми це знаємо з Першої світової. Сполучені Штати роблять це з японцями, ми робимо це з євреями. За це вони готові нести відповідальність. За лаштунками цього «потьомкінського села» для корисних ідіотів із Заходу — Белжець, Треблінка, Аушвіц, Собібор.

— *Ще до питання провини та її усвідомлення окремими присутніми на конференції високопосадовцями нас звертає епізод, у якому один із вищих офіцерів помилково інтерпретує слова Крітцінгера — сина пастора — про моральні аспекти вбивства євреїв, думаючи, що його хочуть звинуватити у вбивстві невинних людей. Чи не свідчить ця нервова реакція про те, що усвідомлення своєї провини лежить дуже близько на поверхні їхньої свідомості і в будь-який момент готове проявитися? Адже у людей, насправді впевнених у своїй правоті, не виникає потреби захищатися чи виправдовуватися.*

Ви запитали мене на початку, яке співвідношення того, що ми можемо довести документами, і що у фільмі вигадане. Ці драматичні моменти винесено за межі приміщення, де проходить конференція. Таким чином питання провини та нервових реакцій ніби винесено «за дужки» — воно присутнє в окремих розмовах Гайдріха з Шенгарттом, Ланге та Штуккартом. Або ж це питання виринає під час перерви, за чаєм чи бренді, коли Крітцінгер бере слово. Співвідношення того, що запроголошено, до того, що перебувало поза межами протоколу, приблизно 4:1. І в цих 20% режисер фільму показує себе вдумливим драматургом, який зображує нацистів не роботоподібними, зомбованими, шаблонно-ідеологічними, а людьми з професійними інтересами, особливостями психіки, амбіціями і інституційними ревнощами. Також у фільмі присутні цікаві зіткнення персональних симпатій та антипатій, адже багато хто

з учасників пов'язаний попереднім знайомством, їхні дружини спілкуються між собою, в них є спільні інтереси. Зіткнення реалізовано через мову, яку ми з вами не використовуємо, — мову нацистської ідеології, соціального дарвінізму і расової теорії, тобто всі вони мають бути на цій «частоті». Проте це не означає, що все відбувається механічно. У фільмі багато чого не детерміновано, і саме це перетворює документальний фільм на хорошу художню картину. Адже багато розмов відбувається на межі самовиправдовування і самозвинувачення.

Візьмемо Крітцінгера, заступника голови райхсканцелярії. Його грає прекрасний німецький актор Льюїс. Це актор з іменем, сильний актор. У фільмі він каже: «Може, я дозволяю собі таке питання, тому що я син пастора, але все ж таки мене цікавить — ось подивіться, у Бабиному Яру було знищено 33 771 людину». Крітцінгер посилається на рапорт з Києва: за два дні — така-то кількість людей. І в цю секунду ми нервово чекаємо, скаже він чи не скаже, що це знищення «впритул» — жінок, дітей, літніх людей — це власне чорна діра, тотальна моральна катастрофа. Ми спостерігаємо, як змінюється його обличчя, коли він розуміє те, що розуміємо і ми: він не може вимовити вголос всього, що відчуває. Він має ховатися, мімікрувати під ідеологічний шаблон. Йому кажуть: ви що, не підписувалися під законами Третього Райху, ви що — не нацист? Це каже йому хтось із солдафонів, який відповідає за «остаточне вирішення» у Латвії. Крітцінгер виправдовується: ні, ні, я не про це дбаю, я дбаю виключно про психологічне здоров'я наших солдатів. Бо участь у таких заходах може спричинити пияцтво, депресію й суїцидальні нахили. Це ж страшна і важка річ — 900 людей вбити за годину, впритул. Це може дуже погано відбитися на моральному стані наших прекрасних солдатів.

У цей момент глядач переживає подвійне відкриття. Ми раптом розуміємо, що серед присутніх на Ванзейській конференції є люди, яким огидно обговорювати порядок денний, які розуміють, куди вони потрапили, і їм не все одно, під чим їх змушують підписуватися. Їм, м'яко кажучи, незручно, що доводиться виправдовуватись. Вони шукають будь-які зачіпки,

щоб поставити під сумнів усе, що обговорюється чи відбувається. Проте їм кажуть, що кабінет міністрів, звичайно, має право на якісь там власні інтереси, але ж, колеги, шануйтеся, ви наш кабінет міністрів, ми з вами «однієї крові». Я не знаю, як це відбувалося насправді, бо ці амбівалентні почуття зображено не з протоколів. Виглядає так, немовби дехто з учасників-посадовців намагається загорнути свій сумнів у безпечну арійську мову.

Цей момент також демонструє зіткнення не лише між двома групами — ідеологів та професіоналів, а й між почуттям національного державотворчого обов'язку і здоровим глуздом добре освіченої людини. Крітцінгер (реальна особа, а не з фільму) — єдиний, хто як свідок на Нюрнберзькому процесі зізнався, що був присутній на конференції і абсолютно чітко усвідомлював її злочинний характер. Але у фільмі він — професіонал, який займається цивільним населенням, він не вояка. Йому треба вирішити для себе, що робити з цивільним населенням, яке він вважав частиною німецької цивілізації, нехай і на її сегрегованому рівні, на маргінесах. Як тепер з цим впоратись? Такі напружені психологічні моменти у фільмі виникають постійно — під час перепалки за столом, розмов в окремих кімнатах за лаштунками конференційної зали (в епізодах з Лютером з міністерства закордонних справ, Крітцінгером з райхсканцелярії й Штуккартом із міністерства внутрішніх справ). Одним із найвиразніших з точки зору кінодраматургії є епізод, коли Гайдріх під час перерви повертається до своїх колег (представників СС) і каже, що все найгірше вони вже проковтнули. Саме такі моменти підкреслюють режисерську майстерність.

— *Часто творці фільмів про Голокост і нацизм стають об'єктами жорсткої критики за начебто виправдання нацизму, якщо нацисти у стрічці зображуються недостатньо жахливими створіннями. Тож перед авторами, які намагаються проблематизувати цей образ, відшукати в ньому рефлексію, стоїть дилема, як реалізувати свій творчий задум і не впасти в самоцензуру, усвідомлюючи гостроту та чутливість суспільства до цієї теми, що зберігається вже понад 80 років.*

Якщо їх зобразити відвертими мерзотниками, які цинічно обговорюють вбивство мільйонів євреїв, ви просто відштовхнули б від себе цих персонажів. Драматургія додає важливий вимір: ви асоціюєте себе з певним розвитком подій, намагаєтесь зрозуміти логіку «абсолютного зла», запитуєте себе, як би ви самі впоралися з подібною ситуацією. Тут важлива не самоцензура режисера, а контекст поза Ванзейськими протоколами. Хто присутній на конференції? Там 15 учасників, з яких десять мають університетські дипломи (МА за німецькою системою), вісім — докторські ступені у сфері юриспруденції. Власне перед нами не якісь там виконавці волі Гітлера, не просто розбишака Айхман чи покидьок Гайдріх — перед нами добре освічені люди, представники високої німецької культури, як би ми її зараз не сприймали. Ми навряд чи асоціюємо себе з ними, але розуміємо, що Крітцінгер, Штуккарт, Лютер, які представляють цивільний апарат, мають можливість сказати: «Схаменіться, зупиніться, ми вже досягли таких значних успіхів у великій справі знищення єврейської бацили — все, досить».

Штуккарт, коли його запитують, що він пропонує робити з євреями, одруженими з німкенями, відповідає: «Я пропоную взагалі нічого не робити». В аудиторії шок. Як це — нічого не робити? Не закінчити вирішення єврейського питання остаточно?

Просвітництво починається в Пруссії, меншою мірою в Англії, але здебільшого серед німецьких та французьких еліт. Просвітники створили універсум цінностей та смислів, на якому Ванзейська конференція ставить хрест. Учасники події немовби стверджують, що на цій конференції вони закінчують з Просвітництвом з його ідеєю рівності людей незалежно від їхнього етнонаціонального чи расового походження. У нас може виникнути запитання, а хто насправді може знищити ідею Просвітництва? Хіба що такі люди, як Трамп, у яких ані розуміння, ані пристойної освіти. На Ванзейській віллі перед нами — люди з пристойною освітою, і ми очікуємо, що вони в одному з нами просвітницькому дискурсі. Нам здавалося, що освіта викорінює ксенофобію, шовіністичні стереотипи,

расові забобони. Насправді все навпаки: ці раціонально мислячі люди пристойної поведінки, представники німецької еліти використовують свої знання для того, щоб утверджувати шовіністичні стереотипи та ксенофобію і прославляти ідею сильнішої раси. У цьому й полягає головна «цивілізаційна місія» Ванзейської конференції — знищити будь-які наслідки Просвітництва. Одна з важливих фраз, яка не особливо виділяється у фільмі — про те, що немає більше німецьких євреїв. Так званих німців мойсеєвого віросповідання (акультурованих німецькомовних євреїв) убито, і навіть концепту такого вже не існує. Знищено навіть думку про те, що маргіналізовані євреї можуть стати частиною німецької нації. Головну мрію Просвітництва, дотичну до єврейського питання, ліквідовано. У цьому сенсі значення конференції для катастрофічного занепаду європейського гуманізму важко переоцінити.

І ще один епізод до питання про те, чим була Ванзейська конференція. Хтось із представників цивільних міністерств цитує документи, зокрема розпорядження райхсмаршала Герінга за липень 1941 року, в якому йдеться про необхідність перейти до «остаточного вирішення єврейського питання». Чому розпорядження липнєве, а обговорюється воно сім місяців по тому? Йому відповідають: те, що «було заборонено в листопаді, дозволено у грудні». Себто те, чого вермахт та СС не могли робити до кінця 1941-го року, вони можуть робити у 1942-му. Організатори конференції мають чітке розуміння, що вони підбивають підсумки певного етапу і започатковують новий.

— У чому ж полягала різниця між можливостями нацистів до і після грудня 1941 року?

До початку Другої світової війни й нападу Третього Райху на СРСР стратегічне завдання Райху полягало у тому, щоб створити території для проживання — *Judenrein Lebensgebiet* — де не було б євреїв. Після введення в дію Нюрнберзьких законів 1935 року вони загалом мали змогу цього досягти. По-перше, внаслідок вимушеної еміграції, яка відбувалася після того, як з євреїв вичадили все, що можна було. По-друге, через

депортацію євреїв з Німеччини та захоплених територій — Франції, Бельгії, Голландії, Польщі — в гетто (наприклад, Варшавське), які створюються на території Східної Європи. Так формувалися «вільні від євреїв» території. Але крім *Lebensgebiet* є ще *Lebensraum* — потенційні території Третього Райху, які вермахт окупує, рухаючись на захід і на схід, захоплюючи всю Центральну, а невдовзі і Східну Європу. Після Мюнхенського пакту, анексії Австрії, захоплення Чехословаччини і розподілу Польщі адміністрація Райху зіткнулася зі складною проблемою, вирішити яку шляхом депортації чи геттоїзації було б фізично неможливо. Вони створили комфортну територію *Judenfrei*, проте надзвичайно розширили її. У фільмі демонструють мапу, на якій безліч чорних точок.

Представники СС коментують: чорні точки — це місця концентрованого проживання єврейського населення. Отже, успіхи воєнної кампанії призвели до того, що фашистська Німеччина стала володаркою територій (на Балканах, у Східній Європі, Литві, Білорусі, Україні, Польщі) з багатомільйонним єврейським населенням.

Висловлюється зауваження: чекайте, у нас був план виселення євреїв на Мадагаскар! Але ж тепер моря у розпорядженні англійців, — відповідають представники СС, — тож у нас немає ніякої можливості вивезти євреїв в Африку, бо британці потоплять увесь флот. Цей план вже нереальний. Ба більше, Сталін відмовився брати до себе євреїв, виселених з європейських територій. Це означає, що можливість переселення євреїв за межі *Lebensraum* у Сибір також уже не розглядається. Але ж Третьому Райху потрібна чиста, тобто *Judenrein*-територія. Залишається одне — тотальне вбивство.

Ванзейська конференція без еківоків постулює: німці вирішують проблеми, які виникли тільки тоді, коли вони почали рухатися зі «своєї» частини окупованої Польщі на території, які контролював Радянський Союз. Таким чином євреї західних радянських республік опинилися на території Третього Райху. Після того як певну частину євреїв — близько 800 000 — до грудня 1941 року було розстріляно по ярах, для тих, хто залишився

і кого треба було перевезти з інших частин Європи, на території Польщі починають будувати спеціальні табори. Тімоті Снайдер називає їх «фабриками смерті». Ми відрізняємо їх від концентраційних таборів, оскільки вони були облаштовані для вбивства людей упродовж лічених годин після прибуття, а не для постійного проживання та примусових робіт. Люди Гайдріха на це натякають, хизуються цим. Вони кажуть прямо: ми доставимо євреїв на схід і вирішимо їхнє питання, як на сході.

Що тут мається на увазі? Пригадаємо, що Сталін робить з цілими прошарками населення — об'єктами його соціальної інженерії. Він їх убиває. Це були так звані старі спеціалісти, які навчалися у вишах до 1917 року, або куркулі, троцькісти (будь-хто, кого Сталін означив троцькістом), лівий фронт Комінтерну (занадто лівий та космополітичний для консерватора й шовініста Сталіна). Власне будь-який прошарок населення, який заважає зміцненню і подальшій узурпації влади, відправляють до Сибіру, висилають на Соловки, у концентраційні табори ГУЛАГу або вбивають у підвалах НКВС під час великих чисток. Саме такий підхід Гайдріх, не без людоджерської логіки, називає «як на сході». Представники СС апелюють до практик, які прийняті у СРСР, тому вони женуть депортованих саме туди і облаштовують фабрики смерті саме там — на територіях, що опинилися під подвійною окупацією. Там, де радянською і нацистською владою знищено абсолютно всі цивільні інститути. Там, де унеможливлений будь-який супротив. Війна для СС є не перешкодою, а навпаки вікном нових нечуваних можливостей.

З липня 1941 року, відразу після нападу Німеччини на СРСР, до січня 1942 року, до Ванзейської конференції, було вбито 700–800 тисяч євреїв. Це хронологічні рамки того, що ми називаємо *Holocaust by bullets* — Голокост від куль. Сценарій відпрацьований. Айнзатцгрупи беруть під контроль певне місто чи містечко, зганяють єврейське населення, моряють його голодом протягом трьох–чотирьох днів чи тижня (щоб придушити будь-яку здатність до спротиву), залякують місцеве населення, щоб воно не годувало та не переховувало євреїв; потім

євреїв відвозять у ліс і розстрілюють одне за одним, як це було, наприклад, в Тикоціні (по одному з «Вальтера») чи у Бердичеві (18 000 за декілька днів з кулеметів). На Бабин Яр представники СС посилаються як на випадок з «ідеальними умовами». Звичайно, звиклі до сталінських депортацій євреї очікували, що їх будуть кудись вивозити, але сподівалися, що все буде тихо-мирно. Місцеве населення також знало, що таке депортація цілої соціальної групи. Воно до такого звикло. Практиками депортацій, убивств та чисток цілих груп населення Сталін показав, що на захоплених радянських територіях нацистам можна робити те ж саме. Це, так би мовити, нормативно, нормально, знайома та прийнята форма. Саме це і було головним відкриттям для вермахта з кінця червня по грудень 1941 року.

Отже, якщо населення ставиться до такої практики індивідуально, а євреїв під контролем Німеччини стає все більше, треба їх вбивство перевести на індустріальні рейки. Для цього й зібрали Ванзейську конференцію.

— *Питання до Вашої тези про вирок ідеям Просвітництва. А яка їм сьогодні є альтернатива, якщо освіта і знання ні від чого не убезпечують і нічого не гарантують? У чому тоді «коріння зла» і чому антинацистські slogani на кшталт «Never again» в останнє десятиріччя звучать особливо безпорадно?*

На кожному історичному етапі з'являються групи людей, які підпорядковують собі науку, культуру, публічний дискурс, роблячи його державним ідеологічним дискурсом. Вони повністю ідеологізують культурний простір, який тепер є частиною однієї монолітної ідеології. У першу чергу ідеологізації піддається мова. Ми з вами говорили у інших інтерв'ю, що немає різниці між «руським миром» і *Lebensraum*. Немає різниці між поняттям «велич російської культури» і поняттям «*Deutschland über alles*» — це один і той же дискурс. Фашизм у перекладі, як каже російське прислів'я, на «язык родных осин». Якщо ви створюєте шовіністичну державну ідеологію, ви підпорядковуєте цій ідеології весь культурний дискурс на території, яку контролюєте. Усіх, хто не вписується в цей дискурс, примушують

замокнути, вбивають чи витісняють за межі країни. І так створюються ідеальні умови, щоб з *Never again* виникло *again*. Ми це бачимо у сьогоднішніх Росії, Північній Кореї, Ірані, і, страшно сказати, у Сполучених Штатах.

Це катастрофа просвітницької ідеї. Коли ви берете якусь ідею і робите її єдиною можливою, якій підпорядковане все, від промисловості до культури, то спочатку починають палити книги, а потім — людей.

Як казав Давид Самойлов: «*Природа мысли такова, мой друг, что доведи любую до конца, и враз паленым волосом запахнет*».

Ми не навчилися розпізнавати ці мовні категорії як поняття, за якими стоїть нацистська тоталітарна ідеологія, яка робить це саме *again* можливим. Ми з вами можемо обговорювати уроки минулих гуманістичних катастроф і тішити себе думкою, що люди, відповідальні за те, що відбулося, — невігласи й покидьки. Гітлера можна вважати невігласом, так само як і Путіна, адже вони — типове тривіальне втілення всього того, що Ханна Арендт назвала «банальним злом». Проте зверніть увагу: Геббельс мав докторський ступінь, Владислав Сурков — вельми освічена людина, Олександр Проханов — далеко не бездарний і плідний письменник. Ці люди є злом, але не банальним. Ми не навчилися його ідентифікувати й називати своїм іменем. Нам легше мати справу з формулою «банальне зло», яка насправді сьогодні не працює. Коли використовується мова з подвійними сенсами, орвелівський *double talk* на кшталт «ліквідація куркульства як класу», «особлива обробка» євреїв, «спеціальна операція» в Україні — ми не вміємо це аналізувати, щоб довести, що за такими поняттями стоїть фашистська ідеологія незалежно від мови, географічної широти і довготи. Ми є свідками того, як концептуалізована ненависть та наукове люджерство стають частиною державної ідеології. Фільм, про який ідеться, вчить нас бачити Ванзейську конференцію у ширшому сенсі. Вона не закінчилась. Сьогоднішні учасники «Ванзейської конференції» не ховаються. Вони нахабно, з перекривленими обличчями Захарової чи Пескова, обговорюють «остаточне вирішення українського питання».

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI 10.33124/hsuf.2025.17.07

Егор Врадій

Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»,
Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»,
Центр сучасної історії імені М. Гаєвого

Українського католицького університету
vradiyya@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3160-8647>

ГІРКА ВІЙНА ПАМ'ЯТЕЙ ІЗ ЗАБУТТЯМ

І ВИБІРКОВІСТЮ.

Рецензія на монографію Вікторії Хітерер «*Bitter War of Memory: The Babyn Yar Massacre, Aftermath and Commemoration*»¹

У 2026 р. Україна і світ вшановуватимуть 85-ті роковини від моменту початку масових розстрілів у Бабиному Яру. Урочище на північного-західній околиці Києва, вибране нацистами як місце масового убивства єврейських жителів української столиці, нині є одним із найбільш знаних символів Голокосту в Україні. Сумнозвісний рекорд нацистського геноциду (за кількістю убитих у стислому часовому проміжку), встановлений тут у вересні 1941 р., вже достатньо давно перестав бути винятково фактом минулого, але набув інших значень. Так, модельність механіки Голокосту у Бабиному Яру перетворилась на трагічний еталон жорстокості геноциду², його символізм повсякчасно є елементом філософських та публіцистичних оцінок

¹ Victoria Khiterer, *Bitter War of Memory: The Babyn Yar Massacre, Aftermath and Commemoration* (West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2025), 322 p.

² Виявом символізму трагедії Бабиного Яру є й застосування формулювання «Бабини Яри» України — як своєрідного означення специфіки Голокосту на переважній частині сучасної України. Див. наприклад: «Бабини Яри» були по всій території України — історик Петро Долганов», *Armyinform*, дата звернення 22 жовтня, 2025, <https://armyinform.com.ua/2023/09/29/babyni-yary-buly-po-vsij-terytoriyi-ukrayiny-istoryk-petro-dolganov/>.

подій минулого. Простір Бабиного Яру продовжує залишатися своєрідним полем конкуренції — пам'ятей про німецьку окупацію і Другу світову війну, права інституційного осмислення травматичного минулого тощо. Безумовно, за роки від моменту відновлення Української Незалежності, на шляху усвідомлення місця Бабиного Яру в українській національній історії та історії Голокосту на українських теренах зроблено немало. Разом із цим, очевидно, що проблематика не вичерпана. Ба більше, в умовах сучасної Війни за українську незалежність, історія одного із найбільших злочинів нацистського тоталітаризму та спроб свідомого затирання пам'яті про нього радянським режимом у період після Другої світової війни, змушують до перегляду трагічного досвіду.

Тож, безумовно, важливою подією є поява монографії Вікторії Хітерер «Гірка війна пам'яті: масове убивство у Бабиному Яру, його післядія та вшанування», яка стала доступною читачам від 2025 р.³

Вікторія Хітерер, професорка історії Міллерсвільського університету (США), членкиня Вченої ради Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» є однією із найбільш знаних у світі дослідниць історії українських євреїв та євреїв Києва зокрема. До її академічного доробку належить низка публікацій, які багато у чому започаткували вивчення єврейської історії Києва межі XIX — початку XX століть у період відновлення Української Незалежності після 1991 р. Надзвичайно важливим є те, що значна кількість наукових праць дослідниці, у тому числі й монографія, про яку головним чином йтиметься у цьому тексті, написані видані англійською мовою. Це дозволяє сподіватися на перспективу розширення дискусії про історичну спадщину Бабиного Яру за межі винятково україномовного академічного та суспільного дискурсів.

Як зазначає авторка у вступі до книги, її текст був написаний та підготовлений до друку у 2019–2023 рр. — період випробувань пандемії та початку повномасштабної фази війни Росії проти України, а також цілої низки терористичних атак проти

³ Khiterer, *Bitter War of Memory*.

Ізраїлю восени 2023 р. і зростання хвилі антисемітизму у світі. Очевидно, що тло подібних суспільно-політичних подій не могло не впливати на процес написання тексту. Утім, дозволимо припустити, що значно важливіший вплив на появу цієї книги мав інший фактор — персональний досвід самої авторки, для якої історія Бабиного Яру та людей, вбитих у цьому місці, є інтегральною частиною процесу її зростання та формування особистості. Зрештою, сама В. Хітерер прямо про це зазначає: «Я народилася у Києві у єврейській родині і тінь Бабиного Яру сильно позначилася на моєму житті»⁴. Історія місця, що в роки дитинства та юності авторки існувало у дивовижній дихотомії, коли більшість киян знали про те, що відбулося на теренах Бабиного Яру, утім воліла демонструвати дивовижне незнання чи байдужість до нього, врешті-решт перетворилася на частину життя і предмет наукового дослідження.

Коротко окреслюючи зміст та головні ідеї книги, В. Хітерер вказує:

[...] монографія пояснює чому найбільше масове убивство євреїв у Радянському Союзі відбулося у Києві. Вона показує як довготривалі антисемітські традиції у місті підготували сприятливий ґрунт для масового убивства... [...] У цій роботі досліджено повоєнний підтриманий державою та народний антисемітизм у Києві, а також заперечення Голокосту. Це є основний ключем для розуміння чому радянська влада протягом багатьох років після війни відмовлялася визнавати, що більшість жертв Бабиного Яру були євреями, так само як і відмовляла у встановленні монументу там⁵.

Якщо спробувати взяти наративну лінію авторки у хронологічні межі, то вони охоплюватимуть період фактично від другої

⁴ "I was born and grew up in Kyiv in a Jewish family and the shadow of Babyn Yar loomed large in my life". Цит. за: Khiterer, *Bitter War of Memory*, 1. Вікторія Хітерер говорила про важливість персонального досвіду переживання трагедії Бабиного Яру ще до публікації вказаної книги. Див. наприклад: Вікторія Хітерер, «Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр": що не так із критикою майбутнього меморіалу?», *Zbruc*, дата звернення 22 жовтня, 2025, <https://zbruc.eu/node/99760>.

⁵ Khiterer, *Bitter War of Memory*. Р. 2.

половини XIX століття та до сучасності. Утім, основна увага читача привернута до подій минулого XX століття.

У пошуках коріння трагедії, яка розгорнулася в урочищі Бабин Яр наприкінці вересня 1941 р., В.Хітерер звертається до реконструкції життя Києва та його жителів у період падіння Російської імперії, побудови Української держави та боротьби останньої за свою незалежність із різноманітними ітераціями російського імперства — від промонархічної до більшовицької. Доба революцій та військового протистояння 1917–1920-х — знаменувалася не лише карколомними суспільно-політичними змінами, але й незвичайним посиленням міграційної динаміки. Почавшись у часи Великої війни у формі так званого «біженства»⁶, цей процес лише посилюється від 1917 р. Додатковим фактором, який сприяв міграції було зникнення державних обмежень і адміністративного регулювання, характерних для Російської імперії⁷. Усе це разом сприяло притоку нових жителів (у тому числі й євреїв) до міста не лише з українських теренів, але й з інших регіонів колишньої імперії (у тому числі й з Петрограду й Москви). У свою чергу, міграція та збільшення кількості населення незмінно посилюють соціальну напругу, пов'язану з реальною та очікуваною конкуренцією новоприбулими. Попри те, що й до 1917 р. у Києві була значна єврейська громада, поява нових жителів, а головне їхній вихід за межі традиційних ареалів проживання та розселення практично у всіх міських дільницях було чимось винятковим для міста, яке ще відносно нещодавно залишало для більшості юдеїв винятково другорядну роль пригнобленої та непомітної меншини⁸.

Подібно до багатьох неєвреїв новоприбулі євреї Києва на початку 1920-х рр. намагалися адаптуватися до нових соціальних

⁶ Детальніше див., наприклад: Любов Жванко, *Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.)* : монографія (Харків: ХНАМГ, 2010); Анета Прима-Онішк, *Беженство 1915. Забуті вигнанці* (Київ: Темпора, 2019) та ін.

⁷ До 1917 р. право на проживання у Києві регулювалося адміністративними обмеженнями, характерними для т. зв. смуги осілості, започаткованої ще наприкінці XVIII ст.

⁸ В.Хітерер зазначає про своєрідний вихід за межі колишнього гетто (Khiterer, *Bitter War of Memory*, 10). Хоча застосування цього терміну для модерного міста, яким у XIX — на початку XX ст. був Київ, видається перебільшенням.

і політичних реалій вже радянського міста. Попри те, що міграція була переважно внутрішньою за лінією містечко-місто, єврейські родини подібно до багатьох мігрантів, які шукали щастя далеко за межами України, прагнули швидкої інтеграції у нові соціальні структури. Одним із свідчень цього, на думку дослідниці, була значна частка єврейських дітей, які здобували освіту в школах з російською та українською мовою навчання.

У свою чергу, радянський режим майже протягом десятиліття демонстрував позірну прихильність до збереження правильної (виразно нерелігійної) єврейської ідентичності. Виявами цього був розквіт різноманітних єврейських освітніх, культурних та наукових інституцій (у тому числі й Київського інституту єврейської пролетарської культури, Єврейської історико-археографічної комісії, Відділу єврейської мови, літератури і фольклору Української академії наук та ін.). Авторка подає розлогі нариси, присвячені діяльності цих інституцій та водночас пропонує поглянути на людський вимір — у переважній більшості трагічні біографії їхніх керівників.

Надзвичайно цікавим є підрозділ монографії, присвячений геноциду Голодомору, його впливу на життя мешканців міста та загострення соціальної та міжетнічної напруженості. Дослідниця, послуговуючись фактично відомими та достатньо давно введеними до наукового обігу джерелами, подає картину міського виміру голоду та того, як його бачили не лише мешканці Києва, але й люди, які потрапили до нього з-поза України. Можливо, саме останні з дистанції місця походження змогли побачити трагедію гнаних штучним голодом з рідних сіл і містечок людей та неприкриту байдужість міста та його жителів до трагедій новоприбулих. Окрім, додаткового поглиблення конфлікту між «ситим» містом й конаючим від голода селом, В.Хітерер насправді підіймає ще одну важливу проблему — Голодомору на теренах єврейських містечок, його масштабів та ступеню цинізму радянської влади, яка інституційно (через систему Торгзінів) намагалася повною мірою використати фатальну ситуацію, в яку потрапили люди. Дослідниця наводить низку свідчень про те, як і на низовому рівні представники

держави (зокрема й працівники міліції) займалися відвертим здирництвом і буквально полювали на людей, яким вдавалося отримати допомогу від родичів й близьких з-за кордону. Зважаючи на те, що перекази з-за кордону отримували переважно євреї, це лише підкреслювало їхнє нібито «ексклюзивне» становище у очах більшості неєврейського населення.

Можливо, одним із найемоційнішим свідченням, на яке посилається В. Хітерер у цьому підрозділі, є оповідь громадянина США Гаррі Ланга, який восени 1933 р. перебував у Києві, гостюючи у родичів. Відвідуючи синагогу під час циклу осінніх свят, він відзначив:

Вона [синагога — *Є.В.*] була переповнена тисячами вірян, попри загрозу переслідування з боку Комуністичного товариства безбожників. Існує спеціальна юдейська молитва, в якій перераховуються усі відомі форми смерті. Її текст має відсилку й до смерті через голод. Коли я був у синагозі, чоловік, який провадив службу промовляв цю молитву. Коли він підійшов до слів «І той, хто помирає від голоду», він пекучим боєм повторив останнє слово тричі. Тисячі юдеїв схлипуючи і плачучи вторили йому: «Голод, голод, голод...»⁹

Голодомор та його переважно зловісний досвід, на думку, авторки фатальним чином повпливав на й так непрості відносини між містянами за різними лініями конфліктів: «місцеві-переселенці», «євреї-неєвреї», а також сприяв нормалізації різноманітних та водночас негативних з точки зору загальноприйнятих моральних норм, практик виживання. Травматичний досвід Голодомору сприяв поширенню упередженості стосовно євреїв. Менше, аніж за десятиліття, вже у період німецької окупації трагедія Голодомору і його жертв були максимально використані нацистською пропагандою, яка прагнула покласти усю відповідальність за радянський штучний голод винятково на євреїв.

⁹ Цит. за: Khiterer, *Bitter War of Memory*, 32. Свідчення Г. Ланга також опубліковані українською. Див.: Гаррі Ланг, «Серед євреїв у Києві» / публікація та вступ Р. Сербин; пер. Т. Жук, *Єгулець* 20 (2011): 176–191.

В. Хітерер, підсумовуючи цей підрозділ, підводить читача до порівняння геноцидів: Голодомору й Голокосту. Дослідниця говорить про дію схожих репресивних механізмів («дегуманізація та доведення до смерті»), які застосовувалися тоталітарними режимами — комуністичним і нацистським. Проте принципово різними були цілі злочинних дій. Якщо у випадку Голодомору, на думку авторки, головною метою було остаточне придушення волі до спротиву колективізації та загалом до дій радянської влади, то нацисти під час Голокосту прагнули тотального убивства усієї єврейської спільноти.

Історії німецької окупації і власне трагедії Бабиного яру, присвячені два з семи розділів книги: Голокосту євреїв Києва та іншим жертвам політики нацистського терору. Переважно на основі вже добре відомих джерел дослідниця фактично намагається дати відповідь на цілий комплекс питань, які фактично точаться навколо відомої тріади «вбивця — жертва — спостерігач», а також провідних моделей поведінки: колабораціонізм — допомоги жертвам геноциду — спостереженні й отриманні вигоди, внаслідок переслідування жертв геноциду. Очевидно, що реальність була набагато складнішою й різноманітнішою за будь-які теоретичні моделі, покликані сформулювати узагальнений погляд на трагедію Голокосту в конкретному просторі й часі. В. Хітерер вдалося показати усю нелінійність і почасти позасхематичність буття євреїв і неєвреїв в окупованому Києві. Водночас, певні питання, заявлені у назвах підрозділів, так і залишаються для читача відкритими. Наприклад, питання: «Чому Бабин Яр стає найбільшим місцем Голокосту у Радянському Союзі?»¹⁰. З одного боку, авторка підкреслює, що тотальність убивства євреїв у Києві — одному із найбільших міських центрів, захопленого Німеччиною у початковий період німецько-радянської війни — була наслідком спланованих дій, а також розрахунком на вороже ставлення неєврейського населення до жертв. З іншого так і не зрозуміло до кінця, наскільки для самих киян був очевидним план нацистів щодо масового убивства єврейських сусідів саме у наприкінці вересня

¹⁰ Khiterer, *Bitter War of Memory*, 47–50.

1941 р.? Безумовно, можна погодитись із твердженням, що за умов більшої відповідальності й свідомості неєвреїв, кількість врятованих вже після початку масових розстрілів могла бути більшою. Утім, говорячи про такий іспит сумління, чи було очевидним власне майбутнє для тих, хто стояв у натовпі та спостерігав за колонами євреїв, що прямували у напрямку?

Дуже важливо, що дослідження В.Хітерер не уникає питання страхітливих виявів колабораціонізму у окупованому Києві та показує, що для значної кількості тих, хто брав участь у злочинах, це була не стратегія вимушеного порятунку, але реальна можливість для реалізації власних інтересів і прагнень. Варто підкреслити, що у цьому розділі та й загалом у книзі, усі процеси, події та явища «залюднені». Іншими словами, тези дослідниці дуже часто промовляють до нас біографіями конкретних людей, які у свою чергу стають узагальненими образами явищ і стратегій поведінки. Наприклад, цитуючи спогади Н. Коржавіна, присвячені реакції місцевого населення на німецьку окупацію, В.Хітерер подає історію київського двірника Митрофана Кудрицького, який вдавався до систематичного психологічного тиску на єврейське подружжя похилого віку — мешканців одного з ним будинку. М. Кудрицький, колишній розкуркулений селянин, який опинився у Києві у 1934 р. На думку, Коржавіна у ньому поєдналися одночасна ненависть до радянської влади та держави із відвертою зловтіхою, коли а ж сама держава застосовувала репресії проти містян, які жили краще за нього. Їхній арешт під час Великого терору давав двірнику надію на покращення власного матеріального становища та своєрідну моральну сатисфакцію за ту, ситуацію, в якій перебував він та його родина. Німецька окупація та можливість відкрито виявляти свою агресію стосовно переслідуваних євреїв лише заохотили Кудрицького та іншим людям із схожою мотивацією для співпраці із новою владою¹¹.

¹¹ Образ двірника М. Кудрицького дуже сильно резонує із героєм повісті «Дамський кравець» Олександра Борщаговського та популярного на початку 1990-х рр. однойменного художнього фільму (1990 р., реж. — Леонід Горовець) двірником Антоном Горбуновим. Останній також був жертвою радянської політики розкуркулення та заслання.

Наслідком своєрідної легалізації практик дискримінації та насилля проти євреїв можна вважати й драматичні події єврейського погрому на Подолі, що відбувся 30 вересня — 1 жовтня 1941 року¹². Жертвами побиття, вбивства (у тому числі й шляхом закопування ще живих людей) стали понад десятеро євреїв — чоловіків та жінок. Безпосередніми злочинцями — місцеві мешканці, які не належали до жодних колабораціоністських формувань чи окупаційних органів влади. В.Хітерер показує, як практика насилля проти євреїв, яку відкрито продемонструвала населенню окупованого Києва німецька влада, відкрила шляхи прихованої і стримуваної ненависті у частини населення. Не менш важливо, що ті, хто брали участь у злочині намагалися нормалізувати свої дії та навпаки засудити практику допомоги й укриття євреїв шляхом відкритих погроз і насилля¹³.

В.Хітерер цілком обґрунтовано вказує на важливу роль, яку грали поліцейські підрозділи, сформовані з числа місцевого населення, у переслідуванні та тотальному вбивстві євреїв. Так само, як і попередники, дослідниця ставить запитання про ймовірну участь військовослужбовців так званого Буковинського куреню — добровольчого формування ОУН (м) — у масових розстрілах у Бабиному яру. Утім, на однозначний висновок авторка так і не зважається, обмежуючись поданням достатньо розлого опису різних дослідницьких позицій з цієї проблеми.

Історія трагедій Бабиного яру не може бути повною без врахування злочинів нацистів та їхніх співучасників щодо інших груп людей — пацієнтів психіатричних клінік, військовополонених, ромів, священнослужителів, діячів комуністичного підпілля та націоналістичного руху. Як вже вказувалося, цьому аспекту авторка присвятила окремий розділ. Якщо говорити про відносно знані сюжети (убивство душевнохворих, військовополонених, ромів та ін.), то розділ фактично є узагальненням положень, наявних на сьогодні досліджень. Разом із цим, варто відзначити, що чи не вперше в історіографії трагедії Бабиного

¹² Khiterer, *Bitter War of Memory*, 53.

¹³ Khiterer, *Bitter War of Memory*, 55.

яру, показано історії жертв, доля яких перебувала й перебуває на маргінесі дослідницької уваги — людей, які були визнані окупаційною владою кримінальними злочинцями (у тому числі й проститутки, жінки із венеричними захворюваннями), заручники з числа цивільного населення, жертви голоду, ті, хто переховувався від примусової евакуації восени 1943 р. та ін.¹⁴

Важливо, що історія трагедії Бабиного яру у книзі не обмежується винятково історією масового убивства. В. Хітерер звертає увагу на важливі аспекти рятування та участі євреїв у спротиві нацистам. У частині історії рятування окремі положення, на нашу думку, потребують уточнення. Зокрема у частині кількості осіб, відзначених званням «Праведник народів світу», так і окремих аспектів рятування на теренах окупованого Києва.

Безумовно, проблематичним залишається питання встановлення точної кількості людей, залучених до процесу рятування євреїв під час Голокосту загалом в Україні та у Києві зокрема. В. Хітерер вказує на 150 осіб, визнаних Державою Ізраїль Праведниками народів світу. Станом на 1 січня 2024 р. відповідно до українського списку Праведників народів світу з порятунком на території Києва пов'язані лише 143 особи¹⁵.

Говорячи про стратегії рятування сюжет книги охоплює історії пов'язані винятково із євреями-киянами та мешканцями поблизу до Києва населених пунктів. Проте варто враховувати, що під час німецької окупації однією із стратегій порятунку була зміна місця проживання євреями з метою уникнення впізнання та видавання себе за представників іншої етнічної групи — поляків, німців, українців чи росіян. Багато міст на території райхскомісаріату «Україна», які були промисловими центрами радянської України, під час окупації приваблювали різноманітні німецькі державні та приватні фірми. Останні дуже часто залучали до своєї діяльності мешканців окупованих територій (переважно поляків та українців), як найманих

працівників. У такий спосіб, наприклад, певна кількість євреїв з окупаційної зони дистрикт «Галичина», у тому числі й з теренів Львівського гетто, змогли знайти порятунок на території міст Центральної та Східної України¹⁶.

Загалом же, намагаючись сформувати максимально широке узагальнення щодо позиції неєврейського населення стосовно можливого надання допомоги гнаним євреям, можна почасти погодитись із висновком авторки:

Зрада євреїв була простою і добре винагороджувалась нацистами, порятунок був складним і небезпечним. Між цими двома крайніми альтернативами значно більше містян вдавалися до викриття євреїв у Києві, аніж до їх порятунку. [...] Окремі містяни вірили, що вони вже зробили достатньо, якщо знали про євреїв, які переховуються, але не видали їх¹⁷.

У листопаді 1943 р. Червона армія взяла під свій контроль Київ. Понад два роки німецької окупації закінчилися, проте, було б важко стверджувати, що вигнання нацистів поклало кінець усім лініям соціальної та міжетнічної напруги, яка існувала в місті ще з довоєнного періоду. Навпаки, досвід німецької окупації, нацистського терору лише загострив конфлікти та зберіг високий рівень антисемітизму серед киян. Власне, саме за таких обставин розпочалася той період, який у монографії можна умовно означити «Після Бабиного яру». При цьому варто підкреслити, що в цьому змістовому блоці можемо говорити про дві складові частини — історія місця та ставлення до нього до моменту відновлення Незалежності України та після.

Історія Бабиного Яру як місця та символу пам'яті є надзвичайно важливою для розуміння процесів, які відбувалися в Україні одразу після вигнання нацистів. Боротьба за пам'ять і належне вшанування євреїв-жертв нацистського терору

¹⁶ Про наявність євреїв з Галичини, які видавали себе за поляків і німців, в окупованому Києві, писав Якуб Герштенфельд-Малтіель, який у такий же спосіб рятував себе у окупованому Дніпропетровську. Див: Jacob Maltiel-Gerstenfeld, *My Private War. One's Man Struggle to Survive the Soviets and the Nazis* (London, England; Portland, Or.: Vallentine Mitchell, 1993).

¹⁷ Khiterer, *Bitter War of Memory*, 66.

¹⁴ Khiterer, *Bitter War of Memory*, 88–94.

¹⁵ Загалом же таких Праведників народів світу, які вчинили подвиг рятування на території Києва — 145. Окрім 143 осіб за українським списком, 2 Праведники належать до чеського списку.

згодом перетворилася на вияв прагнення зберегти власну національну ідентичність та базові, з точки зору демократичного суспільства, права — свободи висловлювання, пересування та ін. Як на нашу думку, авторці вдалося надзвичайно ретельно та водночас концептуально поглянути на радянський період «боротьби за пам'ять Бабиного Яру», який охопив майже п'ять десятиліть після трагічного вересня 1941 р.

В. Хітерер подає широкий нарис обставин, за яких були зроблені перші спроби вшанування пам'яті жертв нацистів у останні воєнні та перші повоєнні роки. Окрім трагічного сліду, який навіть після вигнання нацистів, залишила по собі серед населення нацистська пропаганда, життєві обставини у пограбованому та значною мірою зруйнованому Києві поглибили конкуренцію за кращі соціально-побутові умови, місце роботи тощо. Варто зважати й на той факт, що одночасно із взяттям теренів під свій контроль радянська влада майже одночасно бралася до проведення широкомасштабної мобілізації чоловічого населення до Червоної армії та інших підрозділів. Це також мало свій вплив на життя родин таких мобілізованих.

Іншим процесом, який відбувався одночасно із вигнанням нацистів, була часткова реевакуація населення, якому вдалося у 1941 р. виїхати вглиб СРСР. Повернення було до напівзруйнованих міст із гострим дефіцитом належного житлового фонду очікувано призводив до чергового конфлікту між тими, хто залишався у місті під час окупації та тими, хто прагнув повернутися додому. Усе це разом й створило той негативне, виразно антисемітське тло цього періоду. Авторка показує, як радянська влада, що стикнулася із широким колом масштабних економічних та інфраструктурних проблем, незадоволенням населення намагалася віднайти баланс між позірним засудженням злочинів нацизму та водночас опануванням популярного (народного) запиту на антисемітизм¹⁸.

¹⁸ У цьому ключі нам здається досить влучним означенням періоду — «У пошуках цапа-відбувайла», яке застосував Михайло Міцель. На його думку, у перші повоєнні роки влада СРСР та УРСР не можучи швидко й кардинально покращити життя населення, вирішило зіграти на традиційних для ще російського імперського суспільства сантиментах і розпочала низку кампаній, спрямованих передусім проти єврейської інтелігенції.

Реконструючи процеси, пов'язані із комеморацією трагедії Бабиного Яру та його жертв, В. Хітерер, як нам здається, ставить дуже важливе дослідницьке питання, яке дотепер оминалося дослідниками:

[...] історики переважно обговорюють взаємодію між радянською владою і євреями. Більшість дослідників оминають третю сторону цієї взаємодії — місцеве населення, яке чітко виражало своє ставлення до євреїв та комеморації і меморіалізації Голокосту. На мою думку, поведінка місцевої влади була надзвичайно послідовною. Вони боялися дратувати і протиставляти себе своїми рішеннями переважачу частину населення... [...] ... поведінка радянських посадовців не визначалася емоційними факторами — подобалися їм чи не подобалися євреї — проте сухим прагматизмом: як утримати владу і свої власні посади¹⁹.

Якщо процес меморіалізації трагедії Бабиного Яру вже ставав предметом окремих досліджень і тут з точки зору викладення фактичного матеріалу у книзі ми не зустрічаємо чогось нового, то винятково цікавим є аспект «боротьби за пам'ятник у Бабиному Яру», на який В. Хітерер, чи не вперше з-посеред інших дослідників, звертає увагу. А саме як фактор ззовні впливав на динаміку дій радянської влади у справі вшанування пам'яті євреїв-жертв нацизму. Авторка наводить надзвичайно цікаві факти, наприклад, про те, як до процесу намагався долучитися фактично тільки-но створений Національний меморіал Катастрофи і героїзму єврейського народу Яд Вашем²⁰. У 1973 р., тобто ще за 3 роки до появи першого та єдиного радянського пам'ятника у самому Бабиному Яру, у Нью-Йорку з ініціативи Конференції євреїв Радянського Союзу виникає ідея облаштування Скверу на честь жертв Бабиного Яру²¹. Роком раніше

Детальніше див.: Михайло Міцель, *У пошуках цапа-відбувайла: фобії пізнього сталінізму в Україні (1944–1953)* (Київ: Дух і Літера, 2023).

¹⁹ Khiterer, *Bitter War of Memory*, 153.

²⁰ У 1957 р. перший голова Національного меморіалу Яд Вашем професор Бен-Ціон Дімур звернувся із запитом до Київської юдейської релігійної общини із проханням надіслати пакунок із попелом з теренів Бабиного Яру. Відповідно до рекомендацій МЗС СРСР відповідь на запит так і не була надана (Khiterer, *Bitter War of Memory*, 158).

²¹ Khiterer, *Bitter War of Memory*, 180.

у США розпочався збір коштів на монумент жертвам Бабиного Яру. На думку В. Хітерер, яка посиляється на спогади членів групи радянських художників-скульпторів, які працювали над створенням пам'ятника у Києві, активність американських євреїв певним чином стимулювала владу СРСР та УРСР до інтенсифікації процесу щодо встановлення монументу в Києві. На цьому та інших прикладах авторка показує, як зовнішньополітичний фактор впливав на процес меморіалізації:

[...] політизація Голокосту не є недавнім феноменом; вона була політизована ще під час Холодної війни. Хоча радянська влада ніколи не визнавала, що Голокост мав місце, разом із цим вона дозволяла меморіалізацію його жертв (зазвичай без вказівки що вони були євреями), коли відносини із Заходом покращувалися, аби зробити приємність західним партнерам²².

Бажання «зробити приємне партнерам» тривало впритул до руйнації СРСР та відновлення Незалежної України. Обмежуючи несанкціоновані збори поруч із єдиним пам'ятником в Бабиному Яру, забороняючи покладати квіти та молитися власним громадянам, у випадку високих делегацій західних країн усі ці заборони скасовувалися²³.

Якщо нарис, присвячений боротьбі за збереження пам'яті про Голокост в умовах радянського періоду викликає винятково позитивне враження, то частина, присвячена історії комеморації Бабиного Яру у незалежній Україні викликає більше запитань, аніж відповідей. Фактично його лівова частина присвячена представленню діяльності винятково однієї установи — Меморіальному центру Голокосту «Бабин Яр», що бере свій початок лише у 2016 р. Жодній з інших державних (зокрема й Національному меморіальному заповіднику «Бабин Яр») чи недержавних інституцій, заходів чи проєктів із тривалою історією імплементації історії Голокосту в освітні програми,

курси із вивчення всесвітньої історії та історії України, видання серій книг з історії Голокосту (у тому числі й з історії трагедії Бабиного Яру) місця майже не знайшлося. Прикметна деталь, що для того, щоб описати масштабні заходи, які відбувалися в Україні того ж року, що й презентація заснування МЦГБЯ, авторці вистачило буквально два речення²⁴.

Натомість висвітленню неоднозначної оцінки результатів архітектурного конкурсу щодо створення меморіалу у Бабиному Яру чи наприклад обґрунтуванню помилковості визначення МЦГБЯ як «проросійський проєкт» лише через те, що його ініціаторами та головними донаторами були «українські євреї Михайло Фрідман, Герман Хан і Павло Фукс». Очевидно, що навіть вихід останніх із числа благодійників проєкту у 2022–2023 рр. не може змінити той факт, що вже у період російської окупації частини України, яка розпочалася у 2014 р., вказані особи продовжували мати економічні зв'язки із країною-агресором, тим самим сприяючи її підготовці до масштабної війни проти України. Стосовно окремих, із згаданих персон, були введені міжнародні санкції. Натомість вже протягом майже чотирьох років війни терени Бабиного Яру вже неодноразово були піддані терористичним атакам російської армії.

Монографія В. Хітерер безумовно є подією для історіографії Голокосту в Україні та історії Бабиного Яру зокрема. Можливо, після 2016 р. та появи колективної монографії «*Бабин Яр: Історія і пам'ять*» за редакцією Владислава Гриневича та Павла Роберта Магочія, це одна із перших в новітній історіографії спроб комплексного погляду на унікальний епізод Голокосту та водночас багаторічний процес боротьби за збереження пам'яті про трагедію десятків тисяч євреїв — жертв нацистського тоталітаризму та політики свідомого забуття з боку тоталітаризму

²⁴ Khiterer, *Bitter War of Memory*, 206. До речі, саме під час цих заходів було презентоване унікальну на той момент колективну монографію: Владислав Гриневич та Павло Роберт Магочій, ред., *Бабин Яр: Історія і пам'ять* (Київ: Дух і Літера, 2016), в якій чи не вперше було подано комплексний погляд на трагедію Бабиного Яру як ключового символу Голокосту в Україні. Ця книга, що була видана як українською, так і англійською мовами, а також масштабні вшанувальні заходи стали можливими завдяки підтримці канадсько-української благодійної ініціативи Ukrainian-Jewish Encounter (UJE).

²² Khiterer, *Bitter War of Memory*, 192.

²³ Так, наприклад, 3 серпня 1979 р. Бабин Яр відвідала делегація із США. До її складу входили представники члени президентської Комісії з питань Голокосту, активісти єврейських організацій, науковці.

комуністичного. Книга надзвичайна цінна, адже вийшла друком у часі, коли Україна вчергове змушена відстоювати власне право на суб'єктність та остаточний вихід із імперських лещат російського сусіда — прямого правонаступника Радянського Союзу. У війні за власну Незалежність Україна протистоїть не лише збройній агресії, але й повсякчасним спробам маніпулювати минулим, представляти Україну і українців як невід'ємну частину «руського мира». Тож, сподіваємося, що ця книга, дискусія навколо неї, а головне — синергія незалежних від країни агресора українських недержавних інституцій та української держави врешті втіляться у гідному меморіальному музеї, присвяченому найголовнішому символу Голокосту в Україні.

Bibliography

«“Babyni Yary” buly po vsii terytorii Ukrainy — istoryk Petro Dolhanov. *Armyinform*. Accessed October 22, 2025. <https://armyinform.com.ua/2023/09/29/>.

Hrynevych, Vladyslav, and Pavlo-Robert Magochii, eds. *Babyn Yar: Istorii i pamiat*. Kyiv: Dukh i Litera, 2016.

Khiterer, Victoria. *Bitter War of Memory: The Babyn Yar Massacre, Aftermath and Commemoration*. West Lafayette: Purdue University Press, 2025.

Khiterer, Victoria. «Memorialnyi tsentr Holokostu “Babyn Yar”: shcho ne tak iz krytykoiu maibutnoho memorialu?». *Zbruc*. Accessed October 22, 2025. <https://zbruc.eu/node/99760>.

Lanh, Harri. «Sered yevreiv u Kyievi». *Yehupets* 20 (2011): 176–191.

Maltiel-Gerstenfeld, Jacob. *My Private War. One's Man Struggle to Survive the Soviets and the Nazis*. London; Portland: Vallentine Mitchell, 1993.

Mitsel, Mykhailo. *U poshukakh tsapa-vidbuvaila: fobii piznoho stalinizmu v Ukraini (1944–1953)*. Kyiv: Dukh i Litera, 2023.

Prymak-Onishk, Aneta. *Biezhenstvo 1915. Zabuti vyhnantsi*. Kyiv: Tempora, 2019.

Zhvanko, Liubov. *Bizhenstvo Pershoi svitovoi viiny v Ukraini: Dokumenty i materialy (1914–1918 rr.)*. Kharkiv: KhNAMH, 2010.

ХРОНІКА

DOI 10.33124/hsuf.2025.17.08

Анна Невзліна

Незалежна дослідниця єврейської історії,
керівник проєкту «Єврейські герої»
anna.nevzlina1@gmail.com

ПРОЄКТ «ЄВРЕЙСЬКІ ГЕРОЇ»: ЦИФРОВА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗАБУТИХ БІОГРАФІЙ У КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ

Історія радянського єврейства залишається однією з найскладніших та недостатньо вивчених сторінок ХХ століття. Попри значні досягнення сучасної історіографії у дослідженні Голокосту, політичних репресій та діяльності органів державної безпеки СРСР, величезний масив індивідуальних біографій представників єврейських громад досі залишається поза межами наукового дискурсу. Особливо це стосується осіб, які зазнали переслідувань за національною ознакою, ідеологічні переконання чи участь у сіоністському русі.

Традиційна біографічна історія зосереджується переважно на канонізованих постатях — політичних лідерах, видатних інтелектуалах, культурних діячах. Водночас долі рядових учасників історичних процесів, чия стійкість, переконання та вчинки заслуговують на документування та збереження у колективній пам'яті, залишаються в тіні офіційних наративів. Це створює лакуни в історичному знанні та призводить до неповноти уявлень про різноманіття форм опору, виживання та збереження національної ідентичності в умовах тоталітарного режиму.

Архівні фонди колишніх радянських органів державної безпеки містять величезний обсяг документальних матеріалів, які дозволяють реконструювати індивідуальні біографії та життєві траєкторії осіб, що підлягали оперативному спостереженню, політичним репресіям чи ідеологічному переслідуванню. Однак доступ до цих джерел залишається обмеженим, а їхня

інтерпретація вимагає спеціальних навичок критичного аналізу документації спецслужб. У цьому контексті актуальною є потреба у створенні дослідницьких платформ, які б трансформували архівні матеріали у доступний широкий аудиторії науково-популярний наратив із збереженням історичної точності та дотриманням етичних принципів.

Дослідження історії радянського єврейства набуло значного розвитку на початку ХХІ ст. Фундаментальні праці Г. Костирченка, О. Будницького, Є. Котлярова присвячені аналізу державної політики СРСР щодо єврейського населення, антисемітських кампаній та діяльності сіоністського підпілля. Дослідження В. Хаустова, М. Юнге, Р. Біннера розкривають механізми функціонування радянських органів державної безпеки та практики політичних репресій.

Водночас значна частина історіографії зосереджена на макроісторичних процесах, тоді як мікроісторичний підхід, що передбачає детальну реконструкцію індивідуальних біографій, застосовується рідше. Роботи З. Гітельмана, Й. Дерідера, А. Локшина демонструють плідність біографічного методу для розуміння складності єврейського досвіду в СРСР. Однак більшість біографічних досліджень присвячені видатним постатям культури, науки та політики, тоді як долі рядових учасників історичних подій залишаються недослідженими.

Розвиток цифрової гуманітаристики відкрив нові можливості для документування та популяризації історичних джерел. Проєкти «Untold Stories» (USC Shoah Foundation), «Yahad-In Unum», «Arolsen Archives» демонструють потенціал цифрових платформ для збереження свідчень про Голокост та політичні репресії. Однак у пострадянському просторі бракує комплексних цифрових архівів, присвячених біографіям представників єврейських громад, які зазнали переслідувань у радянський період.

Проєкт «Єврейські Герої» реалізується міжнародною командою істориків-дослідників під керівництвом дослідниці єврейської історії Анни Невзлін (Ізраїль). До складу дослідницької групи входять Фреді Ротман (Ізраїль), Володимир Бірчак

(Україна), Михайло Кривицький (Польща), Катерина Малахова (Україна), Дмитро Шабельников (Ізраїль). Міжнародний характер проєктної команди забезпечує міждисциплінарний підхід до інтерпретації історичних джерел та розширює можливості доступу до архівних фондів різних країн.

Основна мета проєкту полягає у заповненні лакун в історичній спадщині шляхом введення у науковий та суспільний обіг біографій маловідомих та забутих персоналій, чиї життєві траєкторії та діяльність не отримали належного висвітлення в історіографії. Проєкт ставить завдання розширити пантеон єврейських історичних фігур за межі канонізованих імен, представивши неординарні долі рядових учасників історичних процесів — людей, чия стійкість, переконання та вчинки заслуговують на документування та пам'ять, але залишилися в тіні офіційних наративів.

Акцент на маловідомих персоналіях дозволяє подолати елітарність традиційної біографічної історії та продемонструвати різноманіття форм опору, виживання та збереження національної ідентичності в умовах тоталітарного режиму. На відміну від канонізованих наративів, які часто створюють однорідний образ єврейського досвіду в СРСР, проєкт показує складність та неоднозначність індивідуальних стратегій адаптації, опору та виживання.

Методологія та джерельна база проєкту.

Проєкт базується на архівній роботі з першоджерелами, переважно з документами радянських органів державної безпеки (НКВС, МДБ, КДБ), що зберігаються у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та інших архівосховищах пострадянського простору. Особлива увага приділяється матеріалам періоду 1940-х років, що включають агентурні справи, спецповідомлення, перлюстрацію кореспонденції та оперативні розробки.

Документальний корпус проєкту сформовано на основі матеріалів з архівів України (Галузевий державний архів СБУ, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів міста Києва,

обласні архіви Вінницької, Чернігівської, Львівської та інших областей), а також архівів колишніх КДБ Литви та Латвії. Широка географічна представленість джерел дозволяє реконструювати регіональну специфіку радянської політики щодо єврейського населення та простежити загальносистемні закономірності репресивного апарату.

Методологія проєкту передбачає критичний аналіз документів органів державної безпеки з урахуванням специфіки їхнього створення та функціонального призначення. Оперативно-слідчі матеріали не є нейтральними історичними джерелами — вони створювалися з метою обґрунтування репресивних заходів та відображають ідеологічні установки радянської системи. Тому дослідницька група застосовує методи джерелознавчої критики, порівняльного аналізу різних типів документів та реконструкції біографічних траєкторій на основі сукупності архівних свідчень.

Ідея проєкту «Єврейські герої» виникла на перетині особистої долі дослідника та глибокого занурення в архівні матеріали радянської доби. У 2014 році я готувала дисертаційне дослідження на тему «Єврейські організації Лівобережної України ХХ століття: історична ретроспектива», захист якого мав відбутися восени-взимку в Луганському східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля. Проте війна змінила всі плани: переживши окупацію, наша родина залишила Україну і переїхала до Ізраїлю.

В Ізраїлі я долучилася до підготовки документів і збору інформації для проєкту J-doc — унікальної колекції архівних документів про державну політику СРСР щодо євреїв. Саме тут, вичитуючи тисячі архівних справ КДБ, МДБ та партійних органів, я помітила дивовижну закономірність.

Радянські чиновники приділяли надзвичайну увагу та жорстоко критикували людей, чиї дії насправді були видатними для єврейської історії, релігії та культури. У донесеннях агентів, протоколах допитів та оперативних зведеннях проступали постаті справжніх героїв — тих, хто зберігав національну ідентичність під тиском тоталітарної системи, організовував релігійне

життя підпільно, передавав знання наступним поколінням, протистояв асиміляції та антисемітизму.

Однак ці люди залишалися в тіні історії. Про них не писали у підручниках. Їхні імена не потрапили до енциклопедій. Радянська пропаганда змалювала їх як «ворогів народу», «сіоністських агітаторів», «релігійних фанатиків». А насправді це були вчителі, лікарі, рабини, громадські діячі — люди, які ризикували життям і свободою заради збереження єврейської культури та гідності.

Так народилася ідея: систематично розшукувати архівні документи та матеріали про цих забутих героїв, досліджувати їхні долі та публікувати достовірні біографії.

Проєкт почався з кількох статей. Поступово, працюючи в архівах СБУ, Литви, Латвії та Польщі, спілкуючись з нащадками героїв, аналізуючи мемуари та наукові дослідження, ми створили базу даних, яка налічує понад 200 повноцінних біографічних статей та 1500 оцифрованих архівних документів.

Структура та рубрикація проєкту.

Основу проєкту становить рубрика «Головний герой», що представляє біографічні нариси про унікальні особистості, які здійснили яскраві вчинки — акти громадянської мужності, ідеологічного опору, збереження національної ідентичності в умовах репресивного режиму. Ці матеріали являють собою розгорнуті біографічні наративи, засновані на архівних джерелах і реконструюють життєвий шлях героїв зі збереженням історичної точності, конкретних дат, імен та документальних свідчень. На даний момент у рамках проєкту підготовлено понад 200 унікальних біографій.

Паралельно функціонує рубрика «Знайдено в архіві», де публікуються унікальні архівні документи, виявлені під час дослідницької роботи та що становлять самостійну історичну цінність. Ці документи заповнюють інформаційні лакуни в історії взаємовідносин радянської держави з єврейським населенням, демонструючи механізми державної політики, бюрократичні практики дискримінації та репресивні стратегії на різних рівнях радянського апарату. На платформі проєкту у соціальній

мережі Facebook опубліковано понад 1500 різних архівних документів, що являє собою унікальне зібрання історичних джерел, доступних широкій аудиторії.

Показовим прикладом героя такого типу є Мойсей Вайсбейн (1897–1938) — одеський сіоніст-соціаліст, офіцер та один з ініціаторів єврейської самооборони в Одесі часів Громадянської війни, згодом один із засновників трудового колективу «Маавар» та кібуца Гіват-га-Шлоша в Підмандатній Палестині. Його біографія поєднує досвід асимільованої єврейської родини, фронту Першої світової, організації єврейської збройної самооборони, участі у лівому сіоністському русі в СРСР та Підмандатній Палестині, а потім — повернення до Радянського Союзу як емісара сіоністсько-соціалістичної партії та загибель у тюремній лікарні Лук'янівської в'язниці 1938 року.

Історія Вайсбейна, який пройшов через підпільну боротьбу, заслання, Соловецький табір особливого призначення, Єнісейськ, Мінусинськ та південь України, показує, як індивідуальна доля дозволяє реконструювати одночасно транснаціональні мережі лівого сіонізму та практики радянських органів державної безпеки: стеження, агентурне проникнення, фабрикацію звинувачень та використання сфабрикованих показань. Через фігуру «Микити» (оперативний псевдонім Вайсбейна в документах КДБ) проступають зв'язки між Одесою, Харковом, Данцигом, Берліном, Базелем та Петах-Тиквою, а також біографії його соратників, що стали згодом видатними діячами ізраїльського суспільства, тоді як сам він залишається маловідомим широкому колу — саме таким героям присвячений проєкт.

Наукова значимість та тематичні напрями.

Проєкт здійснює трансформацію архівних документів з формату службової документації радянських спецслужб у науково-популярний наратив, зберігаючи при цьому історичну точність, документальну базу та критичний апарат. Це дозволяє реконструювати індивідуальні траєкторії життя та діяльності осіб, що зазнавали політичних репресій, ідеологічного переслідування або оперативного спостереження за етнічною ознакою.

Основні тематичні напрями проєкту включають:

1. Біографії осіб, репресованих за ідеологічні переконання та національну самосвідомість. Проєкт документує долі представників сіоністського руху, активістів єврейських культурних організацій, учасників релігійних громад, які зазнали переслідувань з боку радянської влади.

2. Документування радянської політики щодо єврейських громад у післявоєнний період. Архівні матеріали розкривають механізми антисемітських кампаній, практики дискримінації у сфері освіти та працевлаштування, обмеження культурного та релігійного життя.

3. Реконструкція мереж соціальних зв'язків через аналіз перлюстрованої кореспонденції. Листування між членами єврейських громад, родичами в СРСР та за кордоном дозволяє простежити транснаціональні зв'язки та стратегії підтримки діаспоральних спільнот.

4. Вивчення механізмів радянської агентурної роботи та оперативних заходів. Документи КДБ розкривають методи вербування інформаторів, організації провокацій, фабрикації кримінальних справ проти представників єврейської інтелігенції та активістів національного руху.

5. Публікація архівних документів, що відображають державну політику щодо єврейського населення. Спецповідомлення, доповідні записки, постанови партійних та державних органів демонструють інституційні механізми дискримінації та репресій.

Проєкт «Єврейські Герої» являє собою значущий внесок у розширення джерельної бази досліджень з історії радянського єврейства, політичних репресій та діяльності органів державної безпеки СРСР. Публікація понад 1500 архівних документів та 200 біографічних наративів робить малодоступні архівні матеріали доступними широкій аудиторії у науково вивіреному та етично коректному представленні.

Міжнародний характер дослідницької групи забезпечує міждисциплінарний підхід до інтерпретації історичних джерел та розширює можливості доступу до архівних фондів різних

країн. Застосування методів цифрової гуманітаристики дозволяє зробити результати архівних досліджень доступними не лише для вузького кола професійних істориків, а й для широкої громадськості, освітніх закладів, музейних установ та організацій, що займаються збереженням історичної пам'яті.

Проект демонструє потенціал цифрових платформ для збереження історичної пам'яті та документування індивідуальних траєкторій життя осіб, які зазнали політичних репресій за етнічною ознакою. Біографічний підхід, застосований у проекті, дозволяє подолати абстрактність макроісторичних узагальнень та показати конкретні людські долі за лаштунками сухих статистичних даних, що стосуються масових репресій.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розширенням географічного охоплення проекту, залученням додаткових архівних фондів, розробкою методології порівняльного аналізу біографій представників різних національних груп, які зазнали радянських репресій, а також створенням інтерактивних освітніх модулів на базі зібраних матеріалів.

Bibliography

Budnitskii, Oleg. *Russian Jews Between the Reds and the Whites, 1917–1920*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012.

Dekel-Chen, Jonathan, David Gaunt, Natan M. Meir, and Israel Bartal, eds. *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in East European History*. Bloomington: Indiana University Press, 2010.

Gitelman, Zvi. *A Century of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present*. Bloomington: Indiana University Press, 2001.

Khlevniuk, Oleg. V. *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror*. New Haven: Yale University Press, 2004.

Kostyrchenko, Gennadii. *Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors, 1948–1953*. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Levin, Vladimir. "Jewish Socialist Parties in the Russian Empire at the Beginning of the Twentieth Century." In *The Cambridge History of Judaism*, Vol. 8: The Modern World, 1815–2000, edited by

Jonathan Frankel and Steven J. Zipperstein, 324–355. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Ro'i, Yaacov. *The Struggle for Soviet Jewish Emigration, 1948–1967*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Rubenstein, Joshua, and Vladimir P. Naumov, eds. *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*. New Haven: Yale University Press, 2001.

Slezkine, Yuri. *The Jewish Century*. Princeton: Princeton University Press, 2004.

Veidlinger, Jeffrey. *In the Shadow of the Shtetl: Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine*. Bloomington: Indiana University Press, 2013.

Weiner, Amir. "Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism." *American Historical Review* 104, no. 4 (1999): 1114–1155.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Врадій, Єгор — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», заступник директора Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», молодший науковий співробітник Центру сучасної історії імені М. Гаєвого Українського католицького університету.

Левик, Богдан — доктор історичних наук, директор Регіонального науково-освітнього центру «Голодомор, Голокост: міжнародний діалог» при Національному університеті «Львівська політехніка».

Михальчук, Роман — кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Невзліна, Анна — незалежна дослідниця єврейської історії (Ізраїль), керівник проєкту «Єврейські герої».

Петровський-Штерн, Йоханан — Ph.D., професор єврейських студій імені родини Краун, професор історії Північно-Західного університету (м. Чикаго, США).

Шумило, Сергій — доктор філософії з історії (Ph.D.), доктор богослов'я (Th.Dr.), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, почесний науковий співробітник Університету Ексетера (Велика Британія), старший науковий співробітник історичного факультету Вільнюського університету (м. Вільнюс, Литва), науковий співробітник Інституту історії України НАН України, Заслужений працівник культури України.

Щупак, Ігор — кандидат історичних наук, Ph.D., директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», проректор з наукової роботи Міжнародного гуманітарно-педагогічного інституту «Бейт-Хана», Заслужений працівник освіти України.

ABOUT AUTHORS

Levyk, Bohdan — Doctor of Sciences in History, Director of the Regional Scientific and Educational Centre “Holodomor, Holocaust: Interethnic Dialogue” at Lviv Polytechnic National University.

Mykhalchuk, Roman — Candidate of Sciences in History, Professor of World History Department, Rivne State University of Humanities.

Nevzlina, Anna — Independent Researcher in Jewish History (Israel). Director of the “Jewish Heroes” Project.

Petrovsky-Shtern, Yohanan — Ph.D., The Crown Family Professor of Jewish Studies, Professor of Jewish History at the Northwestern University (Chicago, USA).

Shchupak, Igor — Candidate of Sciences in History, Ph.D., director of “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies, vice-rector for scientific work of the “Beit Chana” International and Pedagogical Institute, Honored Educator of Ukraine.

Shumylo, Serhii — Ph.D. in History, Doctor of Theology (Th.Dr.), Director of the International Institute of the Athonite Legacy, Honorary Research Fellow at the University of Exeter (UK), Senior Researcher of the Faculty of History, Vilnius University (Vilnius, Lithuania), Research fellow of the Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Worker of Ukraine Culture.

Vradii, Yehor — Candidate of Sciences in History, Deputy Director for Research Museum “Jewish Memory and Holocaust in Ukraine”, Deputy Director of “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies, Junior Researcher of Mykola Haievoi Center for Modern History Ukrainian Catholic University.

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ:
український вимір**

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ «ТКУМА»

ВИПУСК 17

Головний редактор: Й. Петровський-Штерн (Ph.D.)

Редактор-засновник: І. Щупак (к.і.н./Ph.D.)

Відповідальний редактор: Є. Врадій (к.і.н.)

Наукова редакторка: З. Бондар

Філологічна редакторка: Н. Островська

Комп'ютерна верстка: З. Бондар

Дизайн обкладинки: М. Щупак-Кацман, Ю. Матвеєв

Підписано до друку 28.11.2025. Формат 60х84/16

Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 11,63

Наклад 500 прим. Зам. № 223

Благодійна Організація «Благодійний фонд

Український інститут вивчення Голокосту

«Ткума» («Відродження»)

Запис в єдиному державному реєстрі

№ 1 224 120 0000 052047 від 19.02.2002

Видавництво і друкарня

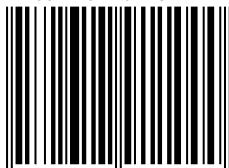
ПП «Ліра ЛТД»

49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5

Свідоцтво про внесення до Держреєстру

ДК №6042 від 26.02.2018

ISSN 2617-9113

9 772617 911000 >